

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

GÜNÜMÜZ CEZAYİR İBÂZİLİĞİ

MURAT ÖNDER

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN:
Prof. Dr. Doğan KAPLAN

KONYA-2025

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bilimsel Etik Sayfası

Öğ ren ci nin	Adı Soyadı	Murat ÖNDER		
	Numarası	148106013167		
	Ana Bilim/Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/İslam Mezhepleri Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	Günümüz Cezayir İbâzîliği			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Murat ÖNDER

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğ ren ci nin	Adı Soyadı	Murat ÖNDER		
	Numarası	148106013167		
	Ana Bilim/Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/İslam Mezhepleri Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Doğan KAPLAN		
Tezin Adı	Günümüz Cezayir İbâzîliği			

ÖZET

İslam tarihinde mezhepler, genel itibariyle insanların din algılayışlarının ve dînî metinleri yorumlama farklılıklarının sonucu ortaya çıkmış ve zamanla kurumsallaşmış beşeri yapılar olarak tanımlanır. Dolayısıyla mezhepler, beşer aklının idrak edebildiği ve düşünebildiği kadar yorumladığı ve ifade edebildiği olgulardan ve koyduğu kurallardan oluşan bir yol olarak tarif edilir.

İslam tarihinde erken dönemde ortaya çıkan İbâziyye, hicrî birinci asrın sonlarından itibaren oluşmaya başlamış ve zamanla fırka hüviyeti kazanmıştır. Erken dönemde merkez üssü Basra olan ve daha sonra Uman ve Kuzey Afrika bölgesine yerleşen İbâzîler, tarih süreci içerisinde, birçok evreden geçerek günümüze kadar dünyanın birçok yerinde varlıklarını muhafaza etmeyi başarmışlardır. Kaynaklarımızın birçoğunda “Hâricîlerin, Ehl-i Sünnet’e en yakın kolu” olarak tanımlanan İbâzîlerin, günümüzde Cezayir, Uman, Zengibar, Tunus ve Libya gibi ülkelerde hâlâ varlıklarının devam ediyor olması mezhebin kendi kaynaklarından tekrar okunmasının ve gözden geçirilmesinin zaruretini ortaya koymuştur. Ayrıca İbâzîlerin merkezi konumunda bulunan Uman’ın son yıllarda İbâzîlere ait birçok

kaynak eser yayımlayarak İbâzî mezhebini her yönden tanıtmaya çalışması İbâzîlere olan ilgi ve alakayı artırmıştır.

İbâzî topluluğu, İbâzî Rüstemî devletinin yıkılmasından sonra bir daha devlet kuramamıştır. Rüstemîlerin yıkılışından sonra civar bölgelere dağılan İbâzîler varlıklarını muhafaza edebilmek için Azzâbe teşkilatını kurmuşlardır. Bu teşkilat sayesinde ayakta kalmayı başaran İbâzîler, İslam coğrafyasının çeşitli bölgelerinde varlıklarını hâlâ devam ettirmektedirler.

Günümüz Cezayir İbâzîleri de ülkenin birçok şehrine yayılmış olmakla birlikte merkezî ikamet yerleri Mizâb bölgesinin Gardâye vilayetinde bulunan mahalleler, Garâra ve Berriyân şehirleridir. Bu şehirlerin kurulduğu dönemdeki yapısının korunmuş olması ve bu otantik yapının hala ayakta durması Günümüz Cezayir İbâzî toplumunun sosyal hayat biçimi hakkında önemli bilgiler sunar. Bu topluluk, ulaşılan kaynaklar ve bölgeye yapılan seyahatten elde edilen bilgi ve belgeler doğrultusunda tanıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbâzîyye, Abdullah b. İbâz, Câbir b. Zeyd, Rüstemîler, Abdurrahman b. Rüstem, Cezayir, Gardâye.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Murat ÖNDER		
	Student Number	148106013167		
	Department	Islamic Basic Sciences/History of Islamic Sects		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. Doğan KAPLAN		
Title of the Thesis/Dissertation	Contemporary Algerian Ibadiyya			

ABSTRACT

In Islamic history, sects are generally defined as human institutions that emerged as a result of differences in people's perceptions of religion and interpretations of religious texts, eventually becoming institutionalized over time. Hence, sects are described as paths formed by the rules established by human intellect, encompassing phenomena that are interpreted and expressed to the extent that they can be comprehended and reasoned.

The Ibāḍiyya, which emerged in the early period of Islamic history, began to take shape toward the end of the first century AH and gradually evolved into a distinct faction. Initially centered in Basra, the Ibāḍī community later settled in regions such as Oman and North Africa. Over time, they went through various phases and managed to preserve their presence across different parts of the world to this day. Often

described in historical sources as “the branch of the Khārijites closest to Ahl al-Sunnah,” the fact that the Ibādīs continue to exist in countries like Algeria, Oman, Zanzibar, Tunisia, and Libya highlights the necessity of revisiting and reevaluating the sect through its own sources. Moreover, Oman's recent efforts to publish numerous works related to the Ibādī tradition and promote it from various perspectives have increased interest and attention toward the Ibādīs.

After the fall of the Ibādī Rustamid state, the Ibādī community could not establish another state. Following the Rustamids' collapse, the dispersed Ibādīs established the Azāba organization to sustain their existence. Thanks to this organization, they managed to survive and continue their presence in various parts of the Islamic world.

The contemporary Ibādī community in Algeria, although spread across many cities in the country, has its central settlements in the neighborhoods of Mizab region's Ghardaïa province, particularly in the towns of Guerrara and Berriane. The preservation of the architectural structure from the time these cities were established and the survival of this authentic form provide significant insights into the social lifestyle of the modern Algerian Ibādī community. This community has been introduced based on available sources and information obtained from trips to the region.

Keywords: Ibādiyya, ‘Abdullah b. Ibād, Jābir b. Zayd, Rustamids, ‘Abd al-Raḥmān b. Rustam, Algeria, Ghardaïa.

ÖNSÖZ

Bu çalışma, erken dönemde ortaya çıkan İbâzîlik ve günümüz Cezayir'indeki durumu üzerine derinlemesine bir incelemeyi amaçlamaktadır. İbâzîlik, kökleri ilk dönem İslam tarihine kadar uzanan bir mezhep olarak, özellikle Kuzey Afrika ve Uman gibi bölgelerde etkisini sürdürmektedir. Ancak, tarihsel süreçte diğer İslam mezheplerine göre daha az dikkat çekmiş ve hakkında yeterli bilimsel araştırma yapılmamıştır.

Bu tezin temel amacı, İbâzîliğin tarihi arka planı verildikten sonra Cezayir'de İbâzîliğin güncel durumu, sosyal ve dini yapısı, mezhebi pratikleri ve modern dünyadaki değişen şartlara karşı gösterdiği tepkileri ortaya koymaktır. İbâzîlik, köklü tarihi ve kendine özgü dini yorumlarıyla Cezayir'deki Müslüman toplulukların dini kimliğinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu çalışma, İbâzîliğin hem Cezayir toplumundaki yerini hem de diğer İslam mezhepleri ile ilişkisini analiz etmektedir.

Ülkemizde, son yıllarda İbâzîyye mezhebinin farklı alanlarıyla ilgili yapılan bazı çalışmalara şahit olmaktayız. Biz de bu çalışmamızda, Sünni kaynaklarda Hâricî fırka kolları içerisine dahil edilerek anlatılan İbâzîyye'nin, Cezayir'deki tarihsel durumunu ve gelişim sürecini ele alarak günümüz Cezayir İbâzîliğini kendi kaynakları bağlamında tanıtmak istedik. Günümüz Cezayir İbâzîlerinin halihazırdaki durumunu yerinde müşahede etmek, günümüzde bir Cezayir İbâzî vatandaşı İbâzîliği nasıl yaşıyor onu görmek; yaşamlarını, mahallelerini, şehirlerini, ibadethanelerini, kültürlerini yerinde gözlemleyerek elde ettiğimiz bilgi ve izlenimlerimizi çalışmamıza dahil ederek araştırmamızı zenginleştirerek tamamlamak istedik.

Çalışmamızın en başta gelen özgün yönü, Günümüz Cezayir İbâzîliğini konu edinmesi, İbâzîlerin yaşadığı mahallelerin ve şehirlerin yerinde görülerek, izlenerek ve İbâzîlerle görüşme yapılarak çalışmanın temellendirilmesi olarak sayılabilir.

Çalışmanın hazırlanmasında emeği geçen, katkı ve destekleriyle bana yol gösteren hocalarıma, aileme ve arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim. Özellikle doktora çalışmamız boyunca engin bilgi ve tecrübesinden faydalandığımız, her durumda bize destek veren, çalışmamızın neticelenmesinde büyük katkısı olan ve 1 Mart 2023 tarihinde vefat eden ilk tez danışmanım Prof. Dr. Seyit BAHCIVAN'ı rahmet ve minnetle yad ediyorum. Tez sürecinde karşılaştığım zorlukların üstesinden gelmemde büyük destek sunan danışman hocam Prof. Dr. Doğan KAPLAN'a, yine

çalışmamız boyunca görüşlerinden istifade ettiğimiz ve desteklerini gördüğümüz kıymetli hocam Doç. Dr. Aytekin ŞENZEYBEK'e ve değerli Prof. Dr. Mehmet Bahaüddin VAROL hocama şükranlarımı sunuyorum. Yine tezimi okuyup önemli değerlendirmelerde bulunan Prof. Dr. Mehmet ÜMİT, Doç. Dr. Kadir GÖMBEYAZ ve Doç. Dr. Hakan UĞUR hocalarıma da şükranlarımı arz ederim.

Cezayir seyahatimizde çok büyük yardımlarını gördüğüm sayın Mehmet Akif YILMAZ Bey'e, Kıymetli Konyalı iş adamlarımız Hilmi SOYDEMİR Bey'e ve Atilla ATASEVEN Bey'e ayrıca Cezayir'de, bizimle yakından ilgilenen Türk iş adamı Kıymetli Erhan ÇEÇEN Bey'e, yine Gardâye'de bizi evinde misafir eden ve kaldığımız süre boyunca bizimle yakından ilgilenen, çok değerli Gardâyeli iş adamı Dechache AİSSA (İsa) Bey'e, Cezayirli iş adamları İmad GERANT Bey'e, Celal CELLÛL Bey'e ve Kâmel Bey'e en kalbi şükranlarımı arz ediyorum.

Umarım bu çalışma, hem İbâzilik üzerine yapılan araştırmalara hem de Cezayir'in dini ve toplumsal yapısını daha iyi anlamak isteyen araştırmacılara katkı sağlar.

Murat ÖNDER
KONYA-2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ.....	1
A. Tezin Konusu	1
B. Araştırmanın Amacı	3
C. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları	4
D. Araştırmanın Metodu	5
E. Araştırmanın Kaynakları	7
BİRİNCİ BÖLÜM	23
İBÂZİLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI VE TEMEL GÖRÜŞLERİ	23
A. Tarihi Arka Plan ve İbâzîliğin Ortaya Çıkışı	23
1. Muhakkime/Havâric'in İsimlendirmesi	30
2. İbâzîlik-Hâricilik İlişkisi.....	36
3. İbâzîyye Fırkası'nın Önde Gelen Kurucuları	44
4. İbâzîyye'nin Kolları.....	49
B. Mesâlikü'd-dîn/İbâzîlerin Dini Yaşama Aşamaları	51
1. Zuhur (Açık Tebliğ) İmâmeti Dönemi.....	52
2. Difa' (Savunma) İmâmeti Dönemi	52
3. Şirâ (Fedakârlık) İmâmeti Dönemi	53
d. Kitmân (Gizlilik) İmâmeti Dönemi	55

C. İbâziyye'nin Temel İtikâdî Görüşleri.....	56
1. Tevhid	56
2. Kader ve Adalet	58
3. el-Esmâ ve'l-Ahkâm Va'd ve Vaîd	61
4. el-Emru ve'n-nehy	64
5. Velâyet ve Berâet.....	64
6. İmâmet	66
İKİNCİ BÖLÜM	69
CEZAYİR İBÂZİLİĞİNİN TARİHİ SÜRECİ.....	69
A. İslam'ın Kuzey Afrika'ya ve Cezayir'e Girişi.....	69
1. Cezayir İbâzîliğinin Teşekkülü.....	75
2. Hameletü'l-İlm'in İbâzîliğin Yayılmasındaki Rolü.....	78
B. İbâzîlerin Kurduğu Rüstemîler Devleti.....	85
1. Trablus'tan Tahert'e İbâzîlerin Merkezileşme Hikâyesi	85
2. Rüstemî Devleti'nin İmamları ve Yönetim Süreçleri.....	88
C. İbâzîliğin Yayılmasına Etki Eden Önemli İbâzî İlim Adamları.....	100
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	116
GÜNÜMÜZ CEZAYİR İBÂZİLİĞİ.....	116
A. Günümüz Cezayir'ine Genel Bir Bakış	116
1. Cezayir'in Bağımsızlık Süreci	118
2. Bağımsızlık Sonrası Siyasal ve Toplumsal Yapı.....	119
B. İbâzîlerin Yaşadığı Önemli Bölgeler ve Şehirler	124
1. İbâzîlerin Cezayir'de Yaşamış Oldukları Şehirler.....	124
2. Mizâb Vadisi Şehirlerinin Mimari Yapısı	130
C. İbâzîlerin Günümüzdeki Sosyo ekonomik Durumu.....	131
1. Tarım.....	132

2. Endüstri ve Sanayi	133
3. Ticaret	134
D. Günümüzdeki İbâzî Kurumları ve Teşkilatlar	135
1. Azzâbe Teşkilatı (Meclisü'l-Azzâbe) (مجلس العزابة)	137
2. Meclis-ü Ammî Saîd (مجلس عمي سعيد)	149
3. Meclis-ü BâAbdurrahman el-Kürasî (مجلس باعبد الرحمان الكرثي)	150
4. Meclisü'l-Aşîret (Aşîret Teşkilatı) (مجلس العشيرة)	151
5. Meclis-i İmesturdân (مجلس إمسطوردان)	152
E. Mizâb Vadisinde Tanınan ve Son Dönemde Öne Çıkan Şahsiyetler..	157
1. Şeyh Muhammed b. Hâc Yusuf Eттаfeyyiş/İtfiyyiş (ö.1914)	158
2. Ebu'l-Yakzân İbrahim b. İsa Hamdi (ö.1973)	160
3. Zekeriyya b. Süleyman b. Yahya b. eş-Şeyh Süleyman b. el-Hâc İsa (Müfdî Zekeriyya) (ö.1977)	161
4. İbrahim b. Ömer Beyyûz (ö.1981)	162
5. Muhammed b. Ali b. İsa Debbûz (ö.1981)	163
6. Hammû b. Muhammed İsa en-Nûrî (ö.1992)	164
7. İbrahim b. Muhammed Tallây (ö.2021)	165
SONUÇ	167
KAYNAKÇA	171
EKLER	196

KISALTMALAR

ASEAD:	Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi
AÜİFD:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.:	bin/ibni
bkz.:	Bakınız
çev.:	Çeviren
d.:	Doğumu
DEÜİFD:	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA:	Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
E.T.	Erişim Tarihi
ESAD:	Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi
GÜİFD:	Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
h.:	Hicrî
Hız.:	Hazreti
IntJCSS:	International Journal of Cultural and Social Studies
İAD:	İlahiyat Akademi Dergisi
İİD:	İslami İlimler Dergisi
İMAD:	İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi
İÜİFD:	İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
m.:	Milâdî
MİAD:	Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi
ö.:	Ölüm
RTEÜİFD:	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
sav.:	Sallallâhü Aleyhi ve Sellem
SÜİFD:	Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
thk.:	Tahkik eden
t.y.:	Tarih yok
TDV:	Türkiye Diyanet Vakfı
URAD:	Uluslararası Rusya Araştırmaları Merkezi
UÜİFD:	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
UPAD:	Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi
vb.:	Ve benzeri
vd.:	Ve diğeri
y.y.:	Yayın Yeri Yok

GİRİŞ

İslam dünyasının tarihi boyunca farklı coğrafyalarda çeşitli mezhepler ve dini hareketler ortaya çıkmış ve bunlar, buldukları toplumların dini, sosyal ve kültürel yapısını şekillendirmiştir. Bu mezheplerden biri olan İbâzîlik, diğer yaygın İslam mezheplerine kıyasla az bilinen bir dini gelenek olarak varlığını sürdürmektedir. Kökleri İslam'ın erken dönemlerine kadar uzanan İbâzîlik, ilk dönem Haricilik hareketi içinde doğmuş ve zamanla kendine özgü bir kimlik geliştirmiştir. Günümüzde ise başta Uman, Zengibar, Tunus ve Cezayir gibi bölgelerde İbâzî toplulukları varlığını sürdürmektedir.¹

A. Tezin Konusu

Çalışmamız İbâzîlik mezhebinin tarihsel arka planını ele alarak, Cezayir'deki İbâzî toplulukların coğrafi dağılımı, dini kurumları, sosyal ilişkileri ve mezhep içindeki güncel tartışmaları analiz etmeyi amaçlamaktadır. Aynı zamanda, Cezayir'deki genel siyasi ve sosyal durumun İbâzîlik üzerindeki etkilerini değerlendirerek, bu dini geleneğin geleceği hakkında öngörülerde bulunulacaktır. Bu bağlamda çalışma, hem İbâzî toplulukların kimlik koruma çabalarını hem de değişen dünya koşullarına uyum sağlama süreçlerini inceleyecektir.

İbâzîler kendilerine has dînî, siyâsî ve içtimâî görüşleriyle ön plana çıkan bir fırka olup diğer fırkalardan bazı noktalarda farklılaşmıştır. Fırka, başta merkez üssü Basra ve ilk yerleştikleri Kuzey Afrika bölgesi olmak üzere birçok ülkeye, bölgeye ve şehre yayılmışlardır. Kendi dışındaki kaynaklarda İbâzîyye, Hâricîliğin bir alt kolu olarak tasnif edilmiştir.² Ancak günümüz İbâzîleri Hâricîliğin bir alt kolu olarak

---

¹ Kadri Önemli, *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâzîyye'nin Dini ve Siyasî Görüşleri* (İstanbul: Nida Akademi, 2020), 13.

² Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin Vahtilâfî'l-Müsallin*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beirut: Mektebetü'l-Asriyye, 1990), I/83.; Ebû Mansur Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, thk. Ahmed b. Said Süffan Ahcerî (Kahire: Dâru Ömer b. el-Hattâb, 2012), 108.; Ebu'l-Muzaffer İsferyânî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyîzü'l-Firkati'n-Nâciyeti ani'l-Firaki'l-Hâlikîn* (Beirut/Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988), 52.; Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed (Beirut/Lübnan: Dâru'l-Kitab el-İlmiyye, 2013), I/131.

gösterilmelerine karşı çıkarlar ve sırât-ı müstakîm çizgisinde olduklarını dile getirirler.³

Çalışmamızda İbâziyye'den bazen fırka bazen mezhep şeklinde bahsedilecektir. İbâzîliğin bir fırka veya bir mezhep olup olmadığı tartışmalarına girilmeyecektir. Ancak günümüz İbâzîlerinin İbâzîliği bir mezhep olarak adlandırdıkları bilinmelidir.

Fırka ve mezhep ayırımı noktasında, bu oluşumları süreç merkezli olarak ele almak esas olmalıdır. Her iki oluşum arasında büyük farklar bulunmakla birlikte zamana ve mekâna bağlı olarak şartların değişmesiyle beraber içerikleri veya kabulleri değişebilmektedir. Ancak genel itibariyle mezhep terimi tam ve gerçek manada bir mezhep şeklinde, fırka ise ana bünyeden kopmuş bir alt-mezhep olarak adlandırılabilir.⁴

Bizi bu çalışmaya sevk eden sebeplerin başında Hâricîlerin en mutedil ve Ehl-i Sünnet'e en yakın bir kolu olarak tanıtılan İbâzîlerin günümüzde birçok ülkede hâlâ varlıklarının devam ediyor olmasıdır. Hâricî olarak anılan fırkaların hemen hemen hepsinin müntesipleri kalmamıştır. Günümüzde İbâzîler başta Uman ve Zengibar olmak üzere⁵ Kuzey Afrika, Cezayir, Tunus ve Libya'nın bazı bölgelerinde yaşamaktadırlar. Ayrıca ülkemizde "Günümüz Cezâyir İbâzîliği" başlığı altında bir çalışmanın olmaması da bu konuyu seçmemizin bir diğer nedeni olmuştur. Çalışmamızın, Mahmoud Benras tarafından kaleme alınan *Kuzey Afrika İbâdiliği ve İmâmet Düşüncesi* adlı doktora tezinden⁶ şu yönleriyle farklı olduğunu söyleyebiliriz:

Tezimizde öncelikle İbâzî mezhebinin tarihsel arka planını ele alınarak genel bir muhteva çizilmiştir. Daha sonra Cezayir'deki İbâzî topluluğu irdelenmiştir. Çalışmamızın Günümüz Cezayir İbâzîliğini konu edinmesi, Cezayir İbâzîlerinin dini kurumları, sosyal ilişkileri ve mezhep içindeki güncel tartışmaları analiz edilmesi,

³ Abdullah b. Halife Hacî, *Tearraf Ale'l-Mezâhibi'l-İbâzî* (Maskat/Uman: Mektebetü'l-Enfâl, 2018), 190.; Ali Yahya Muammer, *el-İbâziyyetü beyne'l-Fıraki'l-İslâmiyye* (Gardâye/Cezayir, 1987), 474.

⁴ Mehmet Ali Büyükkara, "Dini Gruplaşmanın Doğası: Kişilikler, Zihniyetler, Cemaatler, Mezhepler", *İlahiyat Akademi Dergisi* 4 (2017), 37-57.

⁵ Orhan Ateş, *Günümüz Umman İbâdiyyesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Mezhepler Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2007), 4.

⁶ Mahmoud Benras, *Kuzey Afrika İbâdiliği ve İmâmet Düşüncesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2022).

Cezayir İbâzîlerinin yaşamları, mahalleleri, şehirleri ve ibadethanelerinin yerinde gözlemlenmiş olması ve elde edilen bilgi ve izlenimlerle çalışmanın zenginleştirilmesi en başta gelen özgün yönü olarak değerlendirilebilir.

B. Araştırmanın Amacı

Günümüz İbâzîleri kendilerini Hâricîlerin bir alt kolu olarak görmezler ve kendilerinin bu şekilde tarif edilmesini de asla tasvip etmezler.⁷ Onlar kendilerini “Biz ‘Ehlü’l-Hakk’ ve Ehlü’l-İstikâme’ bir topluluğuz.” diye tarif ederler. Amaçları ise Peygamberimiz Hz. Muhammed’in (s.a.v.) yolu üzerinde olduklarına vurgu yapmak, İslam ümmetine bağlı olduklarını ve İslam dinine mensup olduklarını vurgulamaktır.⁸ Mezhep müntesiplerinin ve ileri gelen İbâzî alimlerinin kendilerine karşı yapılan bu Hâricîlik damgasına olan itirazlarında elbette haklı olabilirler. Kendi kaynakları dikkate alınmadan mezheplerin dînî, siyâsî ve toplumsal görüşleri sağlıklı bir şekilde ortaya konulamaz. Araştırmamızın amaçlarından en önemlisi hem Sünni hem de ulaşabildiğimiz kadar erken dönem İbâzî kaynaklardan ve çağdaş çalışmalardan yola çıkarak İbâzîlerin tarihteki ve günümüzdeki dînî, siyâsî ve toplumsal görüşlerini betimleyen bir tarzda ortaya koymaktır. Bütün bu bilgilere ilaveten her ne kadar tüm ülkeye dağılmış olsalar dahi Cezayir İbâzîlerinin merkezi Mizâb (M’zab) bölgesi Gardâye vilayetine yaptığımız seyahatimizden elde ettiğimiz bilgi ve belgelerden de günümüz İbâzîliğini incelerken yararlanacağız.

Bu bağlamda Gardâye’de İbâzî bilgin Şeyh Kaşşâr ile yaptığımız mülakatta, bizzat kendi dillerinden “Hâricîlerin bir alt kolu olarak görülmelerine ve kendilerinin bu şekilde tarif edilmelerine” olan sitemini işittik. Ayrıca ısrarla “Biz ‘Hakk ve İstikâmet’ üzere olan bir topluluğuz.” diye vurgu yaptıklarına şahitlik ettik.

İlk dönem İbâzîliğin merkezi olarak görülen Basra, erken dönemde mezhebin ilk eğitim, öğretim, oluşum ve gelişim aşamalarının planlandığı ve uygulanmak üzere özel öğrencilerin yetiştirildiği ve planlanan amaçlar doğrultusunda, bu öğrencilerin birçok bölgeye gönderildiği daha sonraları ise gönderilen bölgeler ile irtibatın ve

⁷ Hacî, *Mezâhibü’l-İbâzî*, 190; Muammer, *el-İbâziyye*, 474.

⁸ Muhammed Musa Bâbâammî vd., *Mu’cem A’lâmü’l-İbâziyye* (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslam, 1999), I/13; Adûn b. en-Nâsır Cehlan, *el-Fikru’s-Siyâsiyyü İnde’l-İbâziyyeti min Hilâli Ârâi’s-Şeyh Muhammed b. Yusuf et-Tafeyyiş* (Gardâye/Cezayir: Cem’iyyâti’t-Türâs, 1990), 36,37.

istişarelerin hiç kesilmediği bir şehir olmuştur. İbâzîlik, dünyanın diğer bölgelerine buradan yayılmıştır. Ancak hilafet merkezine yakın olan Basra'da İbâzîler rahat hareket edememişler ve daima siyâsî baskıyı enselerinde hissetmişlerdir. Hal böyle olunca İbâzîler, hilafet merkezine uzak olan Trablus, Cezayir, Uman, Libya, Fas, Tunus ve Yemen bölgelerinde yayılmışlardır.⁹ İdareciler tarafından maruz kaldıkları baskı ve kötü muamele karşısında kapalı bir toplum ve gizli bir teşkilat yapısına sahip olan İbâzîler kurmuş oldukları sistem sayesinde birbirleriyle irtibatı hiç kesmemişlerdir. Bu sayede ayakta kalmışlar ve İslam coğrafyasının birçok yerinde günümüzde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Çalışmamızın başlığından da anlaşılacağı üzere Cezayir'de yaşamlarını sürdüren bu topluluğu ulaşabildiğimiz kaynaklar ve bölgeye yaptığımız seyahatten elde edebildiğimiz bilgi ve belgeler doğrultusunda tanıtmayı ve bundan sonra yapılacak ilmi çalışmalara bir nebze de olsa katkı sunmayı amaçladık.

Ayrıca bu çalışma ile İbâzîleri genel olarak tanımayı ve Cezayir İbâzîlerinin diğer bölgelerde yaşamlarına devam eden İbâzîler ile irtibatlarını varsa farklılıklarını ortaya koymayı hedefledik.

C. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Araştırmamızın odak noktası İbâzîliğin Cezayir'de geçirmiş olduğu tarihi süreci genel hatlarıyla takdim ettikten sonra günümüzde yaşamlarına devam eden bu topluluğun dînî, siyâsî ve içtimâî yaşamlarının tanıtılmasıdır. İbâzîlerin teşekkülünü tarihsel süreç içerisinde öncelikle kendi temel kaynaklarını baz alarak tanıtmak çalışmamızın kapsamı içerisinde yer alır. Ayrıca mezhebin temel görüşlerine ayrıntılarına girmeden yer vermek araştırmanın daha iyi anlaşılması açısından çalışmanın kapsamına dahil edilmiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın çerçevesini 'Cezayir İbâzîliği' oluşturmaktadır.

Çalışma esnasında elbette bazı araştırmalarda olduğu gibi bizler de bazı zorluklarla karşılaştık. Erken dönem İbâzîlerine ait bilgi, belge ve kaynakların yetersizliği veya kaynakların yok olması sebebiyle ilk İbâzî temel kaynakların elde olmaması, olan bir kısım kaynakların yanlı ve taraflı değerlendirme yapmaları,

---

⁹ Muhammed Salih Nâsır, *Menhecü'd-Da've İnde'l-İbâziyye* (Cezayir: Dâru Nâsır, 2013), 132,175.

mezhep ileri gelenlerinin bazılarının doğum ve ölüm tarihlerinin belirsizliği, erken dönemlerde İbâzîlere karşı yapılan siyâsî baskılar sebebiyle mezhep müntesiplerinin kendilerini yeterince rahat ifade edememeleri, içine kapalı bir toplum olmaları, ötekileştirilen bir zümre olarak görülmeleri gibi nedenler çalışmamızın sınırlılıkları içerisine dahil edilebilir. Ayrıca bu çalışma İbâzîler hakkında genel bir bilgi vermektedir. Ancak çalışmanın kapsam alanı Cezayir'in Mizâb vadisi bölgesinde (Vâdî M'zab) meskûn olan İbâzîlerden hareketle Cezayir İbâzîlerini konu edilmiştir. Bütün bu zorluklar ve sınırlılıklar göz önünde bulundurularak çalışma tamamlanmıştır. Çalışmanın, günümüz Cezayir İbâzîleri hakkında bilgi aktarması yönüyle ilim dünyasına bu alanda az da olsa katkı sunmasını arzuladık.

D. Araştırmanın Metodu

İslam Mezheplerinin teşekkülünde dinî, siyâsî ve itikâdî gibi birçok etken mevcuttur. Bu etkenlerle birlikte bir mezhebi iyi tanıyabilmek için, o mezhebin ortaya çıktığı yerin, çıkış zamanının ve hangi olaylarla irtibatlı olduğunun da göz önünde bulundurulması gerekir. Ayrıca sosyal bir oluşum olan mezhepleri doğru bir şekilde tanımak için mezhep taassubundan uzak, mümkün olduğunca objektif bir tutum sergileyerek hem mezhebin kendi ana kaynaklarını hem de karşı görüşten olan kaynak eserleri birlikte değerlendirmek gerekir. Bu yaklaşım, mezhepler tarihi yazıcılığı açısından da önemli kıstaslar arasında gösterilmiştir.

Araştırma yapanların dikkat etmesi gereken kurallardan bir tanesi de bilimsel bir metot ve yöntem seçmektir. Araştırmada bilimsel bir yöntem belirlendikten sonra çalışma yapılan alan ve saha ile ilgili bir plan çerçevesinde gerekli usullere ve prensiplere uyulmalıdır.¹⁰ Yaptığımız araştırmanın hem erken dönem tarih sürecini hem de günümüzü kapsamaması sebebiyle literatür çalışması ve alan çalışması yaptık. Elde ettiğimiz bilgileri tarihi süreç, zaman, mekân ve siyâsî durumu göz önünde bulundurarak değerlendirmeye gayret ettik.

Çalışmaya başlarken önce İbâziyye'nin hangi ortamda, hangi sebepler çerçevesinde nasıl teşekkül ettiğini o günün şartlarını göz önünde bulundurarak

---

¹⁰ Yusuf Esmer - Kürşat Özdaşlı, "Bilimsel araştırmalarda etik: Kavramlar ve ilkeler", *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi* 13/3 (2023), 397-409.

değerlendirdik. Ayrıca İbâziyye'nin oluşum sürecini irdelerken sebep ve sonuç ilişkisi bulundurarak konuyu ele aldık. Çalışmamızda özellikle İbâzîlerin kendi kaynaklarına müracaat ettik. Yer yer Sünnî kaynaklara da başvurarak İbâzîliğin her iki cenah tarafından da bilgilerin doğruluğunu ya da yanlışlığını doğrulama veya teyit etme amacı gütmeyen nasıl görüldüğünün fotoğrafını sunmayı arzuladık. İbâziyye fırkasının İbâzî olmayan kaynak eserlerde genel olarak olumsuz bir şekilde tanıtıldığına, İbâzî kaynaklarda ise Ehl-i Sünnet çizgisinde olduğu ve selefin izinden gidildiğine vurgu yapıldığına şahit olduk.

Üç bölümden oluşan çalışmamızın birinci bölümünde İbâziyye'nin ortaya çıkışı ve temel görüşleri ele alınmıştır. Öncelikle bu kısımda İbâziyye'nin tarihi arka planı, İbâzî kavramının ortaya çıkışı, İbâziyye'nin teşekkül süreci ve kurucu liderleri, İbâzî-Hâricî ilişkisi aktarılmıştır. İbâziyye'nin dokuz temel inancı (usûlü't-tis'a) ve genel bazı temel itikâdî, siyâsî ve içtimâî görüşleri kendi kaynakları baz alınarak kısaca izah edilmiştir.

İkinci bölümde günümüz Cezayir İbâzîliğinin tarihi süreci anlatılmıştır. Bu bölümde Cezayir İbâzîliğinin teşekkül süreci, 'Günümüz Cezayir İbâzîliğine' ışık tutması açısından etraflıca irdelenmiş olup, İslam'ın bu bölgelere geliş sürecinden, İbâzîliğin Kuzey Afrika'da ve Cezayir'de ortaya çıkışından bahsedilmiştir. Yine Günümüz Cezayir İbâzîliğine ışık tutması yönüyle önemli gördüğümüz Rüstemî imamlarını ve bu süreçte İbâzîlerin siyâsî, sosyal ve kültürel durumlarını, devletin ikame ettiği medeniyeti, yaşamış oldukları iç karışıklıklar ve isyanlar hakkında da önemli gördüğümüz bilgiler arz ettik.

Üçüncü bölümde ise Cezayir İbâzîlerinin güncel durumlarından bahsedilmiştir. Günümüze kadar birçok bölgede olduğu gibi Cezayir'in Mizâb vadisi (M'zâb) (مزاب) bölgesinde özellikle Gardâye (Ghardaia) (غرداية) vilayetinde varlığı devam eden İbâzîlerin en başta yaşamış oldukları bölge, şehir ve mahalleleri olmak üzere toplumsal, kültürel ve ekonomik durumları incelenmiştir. Bu bölümde İbâzîlerin Cezayir'de ki durumları çeşitli yönleriyle incelenerek bölge halkı üzerinde tam bir otoritesi bulunan İbâzî teşkilatları tanıtılmıştır.

E. Araştırmanın Kaynakları

Sünni Makâlât ve Milel-Nihal türü kaynaklara bakıldığı zaman İbâzıyye hakkında çok detaylı bir bilgiye rastlanmaz. Kısa ve özet şeklinde verilen bilgiler ise tekrar mahiyetindedir.

Mezhepleri iyi bir şekilde tanımanın ve mezhepler hakkında doğruya en yakın bilgiye ulaşmanın bazı kriterleri vardır. Öncelikle bir araştırmacı, çalışma yaptığı alanla ilgili elde edebildiği tüm kaynakları tarafsız bir şekilde inceleyip okuyucuya olduğu gibi aktarmalıdır. Yine bir mezhep ele alınırken o mezhep hakkındaki bilgiler mezhebin kendi birinci veya bunlar mevcut değilse ikinci el kaynaklarından elde edilebilir. Mezhebin kendi öz kaynakları değerlendirilirken objektif olarak ele alınan eserlere veya gerekirse muhalif sayılan kaynak eserlere müracaat edilmesi ve kaynak eserlerdeki bilgiler mukayese ve başka kaynaklardan da teyit edilerek mütalaa edilmesi de son derece önemlidir. Diğer önemli bir husus da mezheplerin günümüzdeki durumunu incelerken, mezhep müntesiplerinin yaşantılarını yerinde ve bizzat müşahede ederek tanımak ve görüneni olduğu gibi aktarmak, bir fırkayı tanımanın ve tanıtmmanın en etkili yollarından bir diğeridir. Bütün bu hususlar mezhepler tarihi yazıcılığı açısından önemli kıstaslar arasında sayılmıştır.¹¹

Biz de çalışmamızı yaparken yukarıda ifade edilen kıstaslara gücümüz elverdiği ölçüde uymaya çalıştık. Öncelikle şunu ifade edelim; İbâzîlerin ilk teşekkülünü bizlere aktaran İbâzî kaynakların, Fatımîlerin Rüstemîler'e ait olan kütüphaneyi yok etmeleri nedeniyle büyük oranda günümüze ulaşmadığı bilinen ve ifade edilen bir gerçektir.¹² Bu yüzden İbâzîlerin ilk dönemi ile ilgili kaynak eserler yetersizdir.

Ayrıca İbâzîlere ait ilk dönem kaynak eserlerin yetersizliği konusunda şunlar ifade edilebilir. Fırka mensupları, ilk dönemlerden itibaren baskı ve zulümlere maruz kalmaları nedeniyle görüşlerini açıklayamamış ve faaliyetlerini her zaman gizli yapmışlardır. Fırka mensupları; kendi oluşumlarını, teşekkül süreçlerini ve görüşlerini yazarak ifşa olmaktan her zaman korkmuşlardır. Hâricî damgası yedikten sonra hem

¹¹ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2013), 25-29.

¹² Süleymân b. Abdillâh Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyye fî eimmeti ve Mülûki'l-İbâzıyye* (London: Dâru'l-Hikmet, 2005), 345,346.

kendileri hem de sonraki dönemlerde yazmış oldukları eserler bu kategoride değerlendirilmiştir. Telif edilen eserler savaş, göç ve isyan gibi nedenlerle de yok olmuştur. İlk dönem İbâzî davetçileri İbâzîliği kitap ve yazılı kaynaklar yerine sözlü davet metodu ile yaymışlardır. Ayrıca ilk İbâzî devlet olan ve İbâzîlerin dînî, siyâsî ve içtimâî görüşleri hakkında çeşitli kitapların olduğu Tahert şehrindeki Ma'sûme kütüphanesi Fâtîmîler tarafından yok edilmiştir.¹³

Yeri gelmişken şunu da ifade edelim. İbâziyye hakkında Uman devletinin son yıllarda yayınlamış olduğu birçok kaynak esere internet ortamında dünyanın her yerinden ulaşmak ve İbâzîler hakkında bu yolla detaylı bilgi elde etmek mümkündür. Aynı internet platformunda İbâzîlere ait geniş bir kütüphanenin varlığından söz edilebilir.¹⁴ Ayrıca İbâzî şâmilesine ve Cezayir İbâzîliği ile ilgili geniş bilgi ve malumata artık günümüz şartlarında internet ortamından kolayca ulaşılmaktadır.¹⁵

Bütün bunların yanında son yıllarda İbâzîler hakkında birçok araştırmanın yapıldığına ve İbâzîlerin bizzat kendilerini tanıtmaya maksadıyla birçok eser yayınladıklarına şahit olmaktayız.

Ülkemizde İbâziyye mezhebi ile ilgili yapılan ilk çalışma İsmail Hakkı İzmirli tarafından 1923 yılında *Mahfil Mecmû'a-i İslâmiyyesi* dergisinin 37, 38, 39 ve 40. sayılarında parçalar halinde yayınlanan makaleler şeklinde yapılmıştır. İzmirli, makalelerinde genel olarak fırkalar ve onların temel görüşleri hakkında bilgiler verir. İbâziyye hakkında bilgi aktarırken Hâricîlerin katı ve tekfir temelli görüşlerinden farklılaştıklarına vurgu yaparak günümüze kadar varlıklarının sürdüğüne işaret eder.¹⁶ Ülkemizde İkinci çalışma 1967 yılında Yaşar Kutluay tarafından "İbâdilere Ait Bazı Metinler" başlığı altında yine bir makale şeklinde yapılmıştır. Kutluay, bu çalışmada o dönemde İbâzî mezhebine ait kaynak yetersizliğine atıf yapar. İbâzîlerin tarihini, görüşlerini, imamlarını ve bilginlerini bize bir sistem şeklinde yine bir İbâzî alim olan

---

¹³ Orhan Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâziyye* (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 13.

¹⁴ <https://alsaidia.com>, (E.T.:11/10/2023)

¹⁵ https://www.atmzab.net/index.php?option=com_content&view=article&id=1881:shamila4-2&catid=10&Itemid=273, (E.T.:11/10/2023); <https://mozabites-histoiredalgerie.weebly.com/>, (E.T.:11.10.2023).

¹⁶ Yusuf Gökalep vd., "Hâricî Fırkalar ve İzmirli İsmail Hakkı'nın 'Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası' Başlıklı Makalesi", *Turkish Academic Research Review (Türk Akademik Araştırmalar Dergisi)* 5/4 (2020), 574-593.

el-Kalhâtî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân* adlı eserinde bulabileceğimizi ifade ederek adı geçen bu eseri tahlil eder.¹⁷ Doktora seviyesinde kapsamlı olarak yapılan ilk çalışma ise 1972 tarihinde *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri* adıyla Ethem Ruhi Fığlalı tarafından yapılmıştır.¹⁸ Fığlalı'nın Diyanet İslam Ansiklopedisi'ne yazmış olduğu maddeler¹⁹, kaleme aldığı makaleler²⁰ ve İslam Mezhepleri Tarihi ve İbâziyye alanıyla ilgili yapmış olduğu çeviriler ülkemizde İbâzîlerin tanınmasına vesile olmuş ve bu alanla ilgili akademik çalışmalara öncülük etmiştir.²¹ Yine bu alanda yazmış olduğu makaleler ile Sabri Hizmetli İbâzîliğin tanınmasına öncülük edenlerin başında gelmektedir.²² Son yıllara geldiğimiz zaman ülkemizde İbâziyye mezhebi ile ilgili akademik alanda hem doktora hem de yüksek lisans seviyesinde çok sayıda çalışmanın yapıldığına şahit olmaktayız. Öncelikle çalışmamızın konusuyla direk bağlantılı olan ve Mahmoud Benras tarafından kaleme alınan *Kuzey Afrika İbâdiliği ve İmâmet Düşüncesi* adlı doktora tezi,²³ Orhan Ateş tarafından yapılan *Günümüz Umman İbâdiyyesi* adlı doktora tezi,²⁴ Kadri Önemli tarafından yazılan *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarında İbâziyye'nin Dini ve Siyasi Görüşleri* adlı doktora tezi,²⁵ Sadi Ölmez'in kaleme aldığı *İbâziyye Mezhebinin Fıkıhtaki Farklı Görüşleri* adlı doktora tezi,²⁶ Mehmet Fatih Dede tarafından kaleme alınan *Kur'an'ın İbâzî yorumu (İtfiyiş'in*

¹⁷ Yaşar Kutluay, "İbâdilere Ait Bazı Metinler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1-4 (1967), 141-150.

¹⁸ Doktora tezin sunulduğu yıl 1972 olup, 1983 tarihinde basılmıştır. Bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983).

¹⁹ Ethem Ruhi Fığlalı, "İbâziyye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/256-261.; Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdullah b. İbâz", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/109.; Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdullah b. Vehb er-Râsibî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/141-142.; Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/175-178.

²⁰ Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâriciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXII (1978), 245-275.

²¹ Muhammed Kafafî, "Abû Sa'îd Muhammed b. Sa'îd Al-Kalhâtî'ye Göre Hâriciliğin Doğuşu", çev. Ethem Ruhi Fığlalı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1-4 (1970), 177-192.

²² Sabri Hizmetli, "İbâdilikte Azzabe", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (1987), 285-301; Sabri Hizmetli, "İbâdilik'te Velâyet ve Berâet İnancı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1-4 (1986), 181-204.

²³ Benras, *Kuzey Afrika İbâdiliği ve İmâmet Düşüncesi*.

²⁴ Bu çalışma 2021 yılında Astana yayınlarından "Kendi Kaynaklarından İbâziyye" adı ile basılmıştır. Ateş, *Günümüz Umman İbâdiyyesi*.

²⁵ Doktora tezi olan bu çalışma Nida Akademi yayıncılık tarafından 2020 yılında basılmıştır. Kadri Önemli, *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2015); Önemli, *İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*.

²⁶ Sadi Ölmez, *İbâziyye Mezhebinin Fıkıhtaki Farklı Görüşleri* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2021); Sadi Ölmez,

Teysiru't-Tefsir'i örneği) adlı doktora tezi,²⁷ Osman Bilen tarafından yazılan *Ebu Yakub el-Verçelânî* (ö. 570/1175) ve *İbâdiyye* adlı doktora tezi,²⁸ Mehmet Hanifi Yoldaş tarafından kaleme alınan *Temel Görüşleri Bağlamında İbâdiyye-Mu'tezile İlişkisi* adlı doktora tezi,²⁹ Sereen Alia tarafından yazılan *Ehl-i sünnet ve İbâdiyye'ye göre hadis –Ma'mer b. Râşid'in Câmî'i* (ö. 153/770) ve *Rebî' b. Habîb'in Müsned'i* (ö. 171/788) örneği- adlı doktora tezi³⁰ ve Fatih Altun'un yazmış olduğu *İbâzî Tefsirlerde Kur'an İlimleri* adlı doktora tezi³¹ gibi çalışmaların yanı sıra Yahya Ertürk tarafından çalışılan *Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme ve Kuzey Afrika İbâzîliğinde Hameletü'l-İlm'in Etkisi* adlı Yüksek Lisans tezi,³² Nurullah Çakmaktaş'ın hazırladığı *İbâzî Müfessir Ettafeyyîş ve Teysîru't-Tefsir Adlı Eseri* isimli Yüksek Lisans tezi,³³ Cevat Sülun'un hazırladığı *Câbir B. Zeyd ve İbâziyye İçindeki Rolü* adlı Yüksek Lisans tezi,³⁴ Rabia Peker'in yazmış olduğu *İbâziyye'nin Hadis Anlayışı* adlı Yüksek Lisans tezi,³⁵ Kadriye Yanmış'ın hazırlamış olduğu *İslam Mezheplerinde Tekfir ve İbâdiyye'nin Tekfir Anlayışının Mukayesesi* adlı Yüksek Lisans tezi,³⁶ Ahmet Faruk Göksün'ün

---

İbâzî Fıkıhı -Dört Mezheple Mukayese- (İbâdât) (Ankara: Astana Yayınları, 2022). Bu çalışma 2022 yılında Astana yayınlarından Ölmez, *İbâziyye Mezhebinin Fıkıhtaki Farklı Görüşleri*; Ölmez, *İbâzî Fıkıhı -Dört Mezheple Mukayese- (İbâdât)*.

²⁷ Mehmet Fatih Dede, *Kur'an'ın İbâzî yorumu (İtfiyîş'in Teysîru't-Tefsir'i örneği)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2018).

²⁸ Osman Bilen, *Ebu Yakub el-Verçelânî (ö. 570/1175) ve ibâdiyye* (Şırnak: Şırnak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2022).

²⁹ Mehmet Hanifi Yoldaş, *Temel Görüşleri Bağlamında İbâdiyye-Mu'tezile İlişkisi* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2022).

³⁰ Sereen Alia, *Ehl-i sünnet ve İbâdiyye'ye göre hadis –Ma'mer b. Râşid'in Câmî'i (Ö. 153/770) ve Rebî' b. Habîb'in Müsned'i (Ö. 171/788) örneği-* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2020).

³¹ Fatih Altun, *İbâzî Tefsirlerde Kur'an İlimleri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2023).

³² Yahya Ertürk, *Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme ve Kuzey Afrika İbâzîliğinde Hameletü'l-İlm'in Etkisi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2014).

³³ Nurullah Çakmaktaş, *İbâzî Müfessir Ettafeyyîş ve Teysîru't-Tefsir Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2009).

³⁴ Cevat Sülun, *Câbir B. Zeyd ve İbâziyye İçindeki Rolü* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

³⁵ Rabia Peker, *İbâziyye'nin Hadis Anlayışı* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

³⁶ Kadriye Yanmış, *İslam Mezheplerinde Tekfir ve İbâdiyye'nin Tekfir Anlayışının Mukayesesi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

yazmış olduğu *İbâdî Fıkhının Tarihsel Gelişimi (Umman Örneği)* adlı Yüksek Lisans tezi,³⁷ Şeref Safa Şimşek'in hazırladığı *İbâdîler'de İmamet Anlayışı* adlı Yüksek Lisans tezi³⁸ ve Mustafa Ergin'in hazırlamış olduğu *İbâdî Tefsir Geleneğinde Usûl-i Hamse'nin Yorumu -Teysîrû't-Tefsîr Örneği-* adlı Yüksek Lisans tezi gibi birçok akademik çalışmaya ulaştık.³⁹ Özellikle son birkaç yıl içerisinde ülkemizde İbâzîlerle ilgili kaleme alınan ve yayınlanan kitap, makale ve çevirilerin sayısında artış gözlemlenmiştir.⁴⁰ Yukarıda genel olarak bahsedilen kaynaklardan zaman zaman çalışma esnasında istifade edilmiştir.

Cezayir yaklaşık 132 yıl Fransızların işgali altında kalmış bir ülkedir. Fransızların sömürgesi bu ülke üzerinde yakın zamana kadar devam etmiştir. Diğer alanlarda olduğu gibi fikri bazda da istilalar olmuştur. Ülkede yaşamlarına devam eden İbâzîyye mezhebine mensup topluluklar mevcuttur. Dolayısıyla bu ülkede yaşayan İbâzî toplumunun sosyal yaşamdan dini hayatına varıncaya kadar pek çok alandaki usulleri ve öğretileri gerek Fransız gerekse diğer Avrupalı müsteşriklerin ilgisini çekmiştir. Avrupalı Araştırmacılar 19.yüzyılın sonlarına doğru bu bölgeyle ilgilenmeye başlamışlardır. İbâzîlerle ilgili araştırma yapan, İbâzîyye'nin tarihine ve İbâzîlerin sosyal yaşamına yönelik çalışmalar yapan birçok batılı müsteşrik mevcuttur.

---

³⁷ Ahmet Faruk Göksün, *İbâdî Fıkhının Tarihsel Gelişimi (Umman Örneği)* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

³⁸ Şeref Safa Şimşek, *İbâdîler'de İmamet Anlayışı* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

³⁹ Mustafa Ergin, *İbâdî Tefsir Geleneğinde Usûl-i Hamse'nin Yorumu -Teysîrû't-Tefsîr Örneği-* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

⁴⁰ Ateş, *İbâzîyye*; Orhan Ateş, *Mu'tezile İbâzîyye Etkileşimi* (Ankara: Astana Yayınları, 2022); Abdulmelik İbrahimoğlu, *Erken Dönem Hâricî-İbâzî Tefsir Anlayışı -Hud b. Muhakkem el-Huvvari Örneği-* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022); Câbir b. Zeyd el-Ezdî el-Ummânî İmam Câbir, *Fetâvâ (İmâm Câbir b. Zeyd'in Fetvaları)*, çev. Orhan Ateş (Ankara: Astana Yayınları, 2022); Önemli, *İbâzîyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*; Kadir Demirci, *İbâzîyye'nin Hadise Bakışı* (Ankara: Gece Akademi, 2019); Rebi' b. Habîb b. Amr el-Ezdî el-Basrî el-Ummânî İmam Rebi', *Müsned, İbâzîyye'nin Temel Hadis Kaynağı* (Astana Yayınları, 2021); Câbir b. Zeyd el-Ezdî el-Ummânî İmam Câbir, *Resâil (Mektuplar)*, çev. Orhan Ateş (Ankara: Astana Yayınları, 2021); Amr Halife Nâmi, *İbâzîlik Araştırmaları*, çev. Orhan Ateş (Ankara: Astana Yayınları, 2021); Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. el-Hayr b. Ebi'l-Hayr Cennâvunî, *İbâzî Fıkhı (Kitâbu'l-Vad' Muhtasar Fi'l-Usûl ve'l-Fıkıh)*, thk. Ahmed b. Salih Şeyh Ahmed - Bükeyr b. Muhammed b. İsa Fehhar, çev. Orhan Ateş (Ankara: Astana Yayınları, 2021); Ebû'l-Kâsım b. İbrahim Berrâdî, *İbâzî Tarihi (el-Cevâhirü'l-Müntekâ)*, çev. Orhan Ateş (Ankara: Astana Yayınları, 2021); Muhammed Sâlih Nâsır, *İbâzîler'de Davet Yöntemi*, çev. Orhan Ateş (Ankara: Astana Yayınları, 2021); Nâsır b. Ali b. Sâlim Neddâbî, *İbâzî Mezhebinde İletişimsel Düşünce*, çev. Orhan Ateş (Astana Yayınları, 2021); Nûreddîn Abdullâh b. Hamîd Sâlimî, *Muhtasar İbâzî İnanç Esasları*, çev. Orhan Ateş (Ankara: Astana Yayınları, 2022).

Fransız Oryantalist **Gustave Adolphe de Calassanti Motylinski**'nin (ö.1907) “Bibliographie du Mzab, les livres de la secte abadhite” adlı makalesi⁴¹ Cezayir İbâzîlerinin yoğun olarak yaşadığı Mizâb bölgesi bibliyografyasıdır. Polonyalı Oryantalist **Tadeusz Lewicki** (ö.1992) ise Kuzey Afrika bölgesinde yaşayan İbâzîlerle ilgili araştırmalarıyla ön plana çıkmıştır.⁴² Kuzey Afrika’da yaşayan Berberiler ve İbâzîler ile ilgili çalışmalar yapan, Fransız Yazar **Emile Masqueray** (ö.1894), özellikle Yahya b. Ebî Bekir (Ebû Zekeriyâ) el-Vercelâni’ye (ö.500/1106) ait olan *Siyer* adlı eseri Fransızcaya tercüme ederek batılı müsteşriklerin bu alana ilgisinin yoğunlaşmasına sebep olmuştur.⁴³ İslam Hukuku alanında önde gelen batılı uzmanlar arasında gösterilen Alman Araştırmacı **Joseph Franz Schacht** (ö.1969), İbâziyye ile ilgili de araştırmalar yapmış ve makaleler kaleme almıştır.⁴⁴ Yine Kuzey Afrika İbâzîleri hakkında araştırma yapan bir diğer Alman müsteşrik **Rudolf Strothmann** (ö.1960) “Berber und Ibâditen” adlı makalesiyle İbâzîler hakkında önemli bilgiler aktarır.⁴⁵ Ayrıca **Sigismund Smogorzewski** (ö.1931), **Carlo Alfonso Nallino** (ö.1938), **Maria Nallino** (ö.1974), **Amelie Marie Goichon** (ö.1977), **Pierre Cuperly** (ö.1983), **Laura Vecchia Vaglieri** (ö.1989), **Roberto Rubinacci** (ö.1992), **Claude Pavard** (ö.1994), **John Craven Wilkinson** (ö.2014), **Valerie Hoffman**, **Cyrille Aillet**, **Paul M. Love** ve **Werner Schwartz** gibi daha pek çok batılı müsteşrik İbâzîler hakkında araştırma yapmış ve eserler ortaya koymuşlardır.⁴⁶ İsmi geçen ve ulaşabildiklerimiz yabancı kaynakların bir kısmından yer yer faydalandık.

---

⁴¹ Gustave Adolphe de Calassanti Motylinski, *Bibliographie du Mzab. Les livres de la secte abadhite* (Alger, 1885); Gustave Adolphe de Calassanti. Motylinski - al-Barrâdî al-Dammaî Abû al-Qâsim ibn İbrâhîm, *Bibliographie du Mzab. Les livres de la secte abadhite*. (Alger: Impr. de l’Association ouvrière P. Fontana, 1885).

⁴² Tadeusz Lewicki, “The Ibadites in Arabia and Africa”, *Journal of World History*. 13/1 (1971), 51-130; Harun Yıldız, “İbâdîlik Araştırmalarında önemli bir isim: Tadeusz Lewicki”, *İslami İlimler Dergisi, İbâdîlik Özel Sayısı*, (2015), 57-84.

⁴³ Saïda Benchikh-Boulanouar, “Les Ibadites et leurs écrits (VIIIe-Xe siècles)”, *Outre-Mers. Revue d’histoire* 99/374 (2012), 191-205.

⁴⁴ Joseph Franz Schacht, “Bibliothèques et manuscrits abadites”, *Revue Africaine* 100 (1956), 375-399; Joseph Franz Schacht, “Notes mozabites”, *al-Andalus* 22/1 (1957), 1-20.

⁴⁵ Rudolf Strothmann, “Berber und Ibâditen”, *Der Islam* 17 (1928), 258-279.

⁴⁶ Batılı müsteşriklerin kaleme almış olduğu kitap, makale ve çevirileri için bkz. İvaz Muhammed Halifât, *Neş’etü’l-Harakereti’l-İbâziyye* (Amman/Ürdün: Dâru’ş-Şa’b, 1978), 195-199.; Amr Halife Nâmî, *Dirâsât Ani’l-İbâziyye*, çev. Mîhâil Hûrî vd. (Tunus: Dâru’l-Garbi’l-İslam, 2012), 319-322.; Abdurrahman Osman Hicâzî, *Tetavvuru’l-Fikri’t-Terbevîyyi’l-İbâziyyi fi’ş-Şimâli’l-İfrîkiyyi* (Sayda/Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye, 2000), 340.; Tadeusz Lewicki, *el-Müerrihûne’l-İbâziyyün fi İfrîkiyye’ş-Şimâliyye*, çev. Mâhir Cerrâr - Rîmâ Cerrâr (Beyrut/Lübnan: Dâru’l-Garbi’l-İslam, 2000), 218-222.

1. İbâzî Kaynak Eserler

İbâzîyye fırkasına mensup olmayan araştırmacıların İbâzî kaynakları dikkate almadan İbâzîleri tanıtmaları önemli bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bizler çalışmamızda İbâzîyye fırkasının doğru tanınması ve anlaşılabilmesi amacıyla öncelikle İbâzî kaynakları tercih etmeye gayret ettik. Çeşitli yönleriyle faydalandığımız eserler arasından öne çıkan bazı İbâzî kaynaklar şunlardır:

1- Sâlim b. Zekvân el- Hilâli'nin (ö.100/718) kaleme almış olduğu *es-Sîre* adlı eser. İbâzî bilginlere göre bu eser Ehlü'd-Da've vel'l-İstikâme'nin temel prensiplerini izah eden ana kaynaktır. Eserde birçok farklı konuya temas edilmektedir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in özellikleri, tevhid inancının önemi, takva ve cihad kavramları, Peygamberlerin görevleri, Dört halife dönemi uygulamalarından, Hâricî fırkalardan ve İbâzîyye'nin temel görüşlerinden bahsedilmektedir. Günümüze kadar intikal etmiş olan bu eseri Patricia Crone ve Fritz Zimmermann tahkik etmiş ve İngilizceye tercüme etmiştir.⁴⁷ Ayrıca Muhammed b. Salih en-Nâsir tarafından da *Menhecü'd-Da've inde'l-İbâzîyye* adlı eserin sonunda "*Sîretü Sâlim b. Zekvân*" başlığı adı altında neşredilmiştir. İmam Câbir b. Zeyd'in çağdaşı olan Sâlim b. Zekvân tarafından kaleme alınan *es-Sîre* adlı bu eser erken dönemde (I.yüzyılın ortaları II. yüzyılın başlarına kadar) meydana gelmiş olan olayları anlatması ve erken dönem İbâzî fikirlerin teşekkülüne ışık tutması yönüyle oldukça önemli bir kaynak eserdir.⁴⁸ İbâzîlerin erken dönemlerinden bahsetmesi sebebiyle önemli gördüğümüz bu eserden biz de zaman zaman faydalandık. En önemlisi İbâzîyye'nin kurucusu sayılan Câbir b. Zeyd ile aynı dönemde yaşayan Sâlim b. Zekvân, bu eserinde İbâzîlerin, Ezârîka'nın yapmış olduğu bütün fiilleri reddettiklerini ve onlardan beri olduklarını ifade etmesi⁴⁹ İlk dönem itibariyle İbâzîlerin Ezârîka'ya yaklaşımlarını göstermesi bakımından önemli bir kaynak eserdir.⁵⁰ *es-Sîre* mezhepler tarihi ile ilgili önemli ve otantik bir eser olarak

⁴⁷ Sâlim İbn Zekvân, *The Epistle Of Salim ibn Ddakwan (Sîrat Sâlim ibn Ddakwan)*, thk. Patricia Crone - Fritz Zimmermann (New York: Oxford University, 2001).

⁴⁸ Sâlim İbn Zekvân, *es-Sîre*. çev. Harun Yıldız. Ankara: (Ankara Okulu Yayınları, 2017); Mustafa Öz, "Sâlim b. Zekvân", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019).

⁴⁹ İbn Zekvân, *es-Sîre*, 69-72.

⁵⁰ Sâlim b. Zekvân'a ait olan bu eser Harun Yıldız tarafından tercüme edilerek Ankara Okulu Yayınları tarafından *es-Sîre Bir Hâricî/İbâdî Klasiği* başlığı ile neşredilmiştir. Bkz.Sâlim İbn Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017).

görülür. Zira ilk dönem İslam tarihinde meydana gelen siyasal ve toplumsal olaylar özgün ve farklı bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir.⁵¹

2- Rebî' b. Habîb'in (ö.180/796) yazmış olduğu *el-Müsned* adlı hadis kitabı. Tüm İbâzîlerin itibar ettiği ve kendilerine göre en sahih hadis kitabı olan bu eser, rivayet bakımından en sahih, sened yönüyle en sağlam hadis kitabıdır. İbâzîler tarafından Kur'an-ı Kerim'den sonra başvurulmuş en sahih kitap olarak kabul edilen *Müsned*'de adı geçen kişiler; adalet, zabt, ilim ve takva sahibi dinde önde gelen mümtaz kişilerden oluşmuştur.⁵² Erken dönem hadis kitapları arasında gösterilen bu esere, İbâzîler dışında diğer İslâm mezhepleri tarafından gereken ilgi ve alaka pek gösterilmemiştir. Eserde bulunan rivayetlerin muhtevâsının sıhhat açısından değeri ve sıhhatiyle alakalı iddialar tartışılmıştır.⁵³ Kur'an'ın hükümlerine bağlı olan İbâzîler, Hz. Peygamber'in sünnetine de önem vermişlerdir.⁵⁴

İbâzîler tarafından 'Buhârî' den daha sağlam bir hadis kitabı olarak kabul edilen *Müsned*,⁵⁵ ile ilgili olarak Ahmet Özdemir tarafından kaleme alınan *Er-Rebî' b. Habîb ve el-Câmiu's-Sahîh* adlı doktora tezi,⁵⁶ Sereen Alia tarafından yazılan *Ehl-i sünnet ve İbâdiyye'ye göre hadis –Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i (ö. 153/770) ve Rebî' b. Habîb'in Müsned'i (ö. 171/788) örneği-* adlı doktora tezi⁵⁷ bulunmaktadır.

3- Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Ebî Bekr es-Sedrâtî el-Vercelânî'ye (ö.500/1106) ait olan *Kitâbu Siyeri'l-eimmeti ve ahbârihim ('Târîhu Ebî Zekerîyyâ'* ismi ile meşhur) adlı eser. Kuzey Afrika'da kurulan ilk İbâzî devlet olan Rüstemîler ile ilgili bilgiler aktaran bu eser, ayrıca Kuzey Afrika ve Cezayir bölgesine yerleşen ve burada devlet kuran İbâzîlerin sosyal hayatı, kültürel yaşamı, devlet yönetimi, devletin dînî-siyâsî

⁵¹ İbn Zekvân, *es-Sîre*.

⁵² Rebî' b. Habîb b. Amr el-Ezdî el-Basrî el-Ummânî İmam Rebî', *Müsned (İbâziyye'nin Temel Hadis Kaynağı)*, çev. Orhan Ateş (Ankara: Astana Yayınları, 2021); Bünyamin Erul, "Rebî' b. Habîb", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2017); Alia, *Ehl-i sünnet ve İbâdiyye'ye göre hadis –Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i (ö. 153/770) ve Rebî' b. Habîb'in Müsned'i (ö. 171/788) örneği-*.

⁵³ Geniş bilgi için bkz. Ahmet Özdemir, *İbâdiyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî' b. Habîb'in Müsnedi* (Mardin: Şırnak Üni. Yayınları, 2018).

⁵⁴ Tevhit Bakan, "İbâdîler ve Hadis", *Ekev Akademi Dergisi* 8/20 (2004), 221-240.

⁵⁵ Nûruddin Abdullah b. Humeyd Sâlimî, *el-Lüm'atü'l-merziyye Min Eşi'ati'l-İbâziyye*, thk. Mübârek bin Hamad Şeybânî (Maskat/Uman: Zâkiratü Uman, 2014), 99,100.

⁵⁶ Ahmet Özdemir, *Er-Rebî' b. Habîb ve el-Câmiu's-Sahîh* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2017).

⁵⁷ Sereen Alia, *Ehl-i sünnet ve İbâdiyye'ye göre hadis –Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i (Ö. 153/770) ve Rebî' b. Habîb'in Müsned'i (Ö. 171/788) örneği-*

yapısı ve İbâzî devlet imamlarının hayatları hakkında bilgileri İbâzî bir gözle aktaran ve günümüze kadar ulaşan en eski İbâzî kaynak eserlerin başında gelir. Bu eser Rüstemî tarihini içermesi yönüyle bir Rüstemî tarih kitabı, aynı zamanda İbâzî imamların hayatlarını aktarması yönüyle de bir biyografi eseri olarak değerlendirilebilir. Olaylar İbâzî bir bakış açısıyla aktarılır. Sosyal yaşamdan siyâsî hayata varıncaya kadar Rüstemîler hakkında önemli bilgiler içeren bu eser Rüstemî tarihi için önemli temel kaynak eserler arasında gösterilir. Eser, Kuzey Afrika ve Cezayir bölgelerine intikal eden İbâzîleri ve burada kurulan İbâzî imâmetinin bu bölgeye yerleşme sürecini, Mağrib kökenli İbâzî âlimlerin biyografilerini, Rüstemî ailesini ve imamlarını ihtiva etmesi yönüyle çok değerli bir kaynaktır.⁵⁸ Çalışmamızda çok defa faydalandığımız bu eserin özellikle Rüstemî devleti, Kuzey Afrika bölgesine yerleşen İbâzîler ve İbâzî imamları hakkında vermiş olduğu bilgilerden istifade ettik.

4- Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Saîd b. Süleymân et-Temicârî ed-Dercînî'nin (ö. 670/1271) yazmış olduğu *Kitâbü Tabakâti'l-meşâyih bi'l-mağrib* adlı eser, İbâzîlere ait önemli tabakat türü kaynak eserlerin başında gelir. Dercînî'nin kaleme almış olduğu en önemli eseridir. Eserin muhtevası, içeriği, metodu ve üslubu Yahya b. Ebî Zekeriyya'ya ait olan ve Târîhu Ebî Zekeriyya olarak bilinen *Kitâbü Siyeri'l-eimmeti ve ahbârihim* ile hemen hemen aynıdır. Dercînî, eserde İbâzî alim ve imamların hayatlarına yer verir. Eser kendisinden önce kaleme alınan Vercelânî'nin eserinin özeti mahiyetinde olup kitapta tabakat türü eserlerin kullanmış olduğu yöntem kullanılmıştır. Kısa ismi ile *Tabakâtü'l-Meşâyih* adlı bu eser iki bölümden oluşmuştur. Birinci bölüm Vercelânî'nin *Kitâbü Siyeri'l-eimmesi* ile aynıdır ve bu eserin tekrarı veya özeti mahiyetindedir. İlk bölüm, Kuzey Afrika ve Cezayir bölgelerine intikal eden İbâzîler, burada kurulan İbâzî imâmetinin bu bölgeye yerleşme süreci, Mağrib kökenli İbâzî âlimlerinin biyografileri, Rüstemî imamlarının biyografileri, Azzâbe teşkilatının kuruluşu ve İbâzî tarihi ile ilgili önemli bazı meseleler gibi konuları ihtiva etmektedir. İkinci bölüm ise on iki devreye ayrılmış ve her bir dönem elli yılı kapsayacak şekilde taksim edilerek bu dönemlerde yaşamış olan İbâzî bilginlere yer

---

⁵⁸ Yahya b. Ebî Bekir Ebû Zekeriyyâ, *Kitâbü Siyerü'l-eimmeti ve Ahbârihim (Târîhu Ebî Zekeriyyâ)*, thk. İsmail el-Arabî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslam, 1982).; Mehmet Salih Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler* (İstanbul: Bilge Adamlar, 2009), 22.; Mehmet Salih Arı, "Vercelânî, Ebû Zekeriyyâ", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013).

verilmiştir. Kendisinden önce kaleme alınan Vercelânî'nin eserinde olmayan birçok İbâzî alimin biyografilerini ihtiva eden bu eser, kendisinden sonra yazılan lame'nin *Kitâbü's-Siyer* adlı eserine de temel kaynak olmuştur.⁵⁹ İlk dönem İbâzî kaynaklar arasında gösterilen bu eserden özellikle İbâzî ilim adamlarının biyografilerden ve İbâzî tarihi ile ilgili vermiş olduğu önemli bilgilerden istifade edilmiştir.

5- Ebü'l-Abbâs Bedrüddîn Ahmed b. Saîd b. Abdilvâhid eş-Şemmâhî'nin (ö. 928/1522) yazmış olduğu *Kitâbü's-Siyer* adlı eser. Şemmâhî'nin günümüze kadar ulaşan bu eseri İbâzî tarihi ile ilgili çok önemli bilgiler içermektedir. Aynı zamanda *Kitâbü's-Siyer*, kendisinden önce yazılmış olan Vercelânî'nin ve Dercîni'nin eserleriyle Berrâdî'nin *Cevâhiru'l-Müntekâ* adlı İbâzî tabakat kitabını tamamlayıcı bir özelliğe sahiptir. Şemmâhî bu eserde 10./16. yüzyıl başlarına kadar yaşamış olan önemli İbâzî bilginlerinin ve imamlarının biyografilerini inceler. Eser, Kuzey Afrika'da yayılan İbâzî hareketinin seyri, bu bölgelerde yaşayan Berberî kabilelerinin gelenekleri, sosyal ve siyasal yaşantıları hakkında önemli bilgiler aktarır. Çok önemli İbâzî kaynak eserler arasında bulunan Şemmâhî'nin *Kitâbü's-Siyer*'i Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatı ve nesebi ile başlar. Daha sonra dört halifenin hayatı, Emevî halifeleri, başta İbâzîliği Kuzey Afrika'ya taşıyan "Hameletü'l-İlim" olmak üzere İbâzîlerin önde gelen bilgin ve imamlarının biyografileri kronolojik sıraya göre incelenir.⁶⁰ Çalışmamızda özellikle İbâzî imamlarının biyografileri ve Kuzey Afrika bölgesinde İbâzî hareketinin seyri noktasında bu eserden istifade ettik.

6- Süleymân b. Abdillâh el-Bârûnî'nin (ö.1940) yazmış olduğu *el-Ezhâru'r-Riyâziyye fî eimmeti ve mülûki'l-İbâziyye* adlı eser. Eski bir Berberî kabilesine mensup olan Bârûnî Paşa, son dönemde öne çıkan İbâzî alimlerin başında gelir. Kuzey Afrika İbâzîliği için önemli bir kaynak eser olan *el-Ezhâru'r-Riyâziyye*, bu bölgede kurulan Rüstemî imametini hakkında detaylı bilgiler verir. Rüstemî devlet başkanlarının hilafet dönemleriyle ilgili detaylı bilgiler aktarması yönüyle İbâzî bir devlet olan Rüstemîlerin kültür ve medeniyetinin tanıtılmasına katkı sunmaktadır. Kendisinden önce kaleme

⁵⁹ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Saîd Dercîni, *Tabakâtü'l-Meşâyih bi'l-Mağrib*, thk. İbrahim Tallay (y.y., 1974); Mustafa Öz, "Dercîni", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/166,167.

⁶⁰ Ahmed b. Saîd b. Abdilvâhid Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, thk. Ahmed b. Seûd Siyâbî (Maskat: Saltanat-ı Uman, 1987); Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 23.; Mustafa Öz, "Kitâbü's-Siyer", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/115.

alınan birçok İbâzî eserden istifade edilerek kaleme alınan *el-Ezhâru'r-Riyâziyye*, özellikle bu coğrafyada meskûn olan İbâzîlerin yerleşim yerleri, kabile adları ve şehir isimleriyle ilgili bilgiler aktarır.⁶¹ Çalışmamızda özellikle Rüstemîler, Kuzey Afrika'ya yerleşen İbâzîlerin yerleşim yerleri, kültür ve medeniyetleri noktasında bu eserden faydalandık.

7- Ali Yahya Muammer'in (ö.1980) yazmış olduğu dört ciltten oluşan *el-İbâziyyetü fi mevkibi't-târih* adlı eserinin dördüncü cildi olan *el-İbâziyye fi'l-Cezâir* adlı eser. Libya'nın Cebel-i Nefuse bölgesinde doğan Ali Yahya Muammer, son dönem önde gelen İbâzî temsilcilerinden birisidir. İbâziyye fırkası ile ilgili önemli çalışmaları olan Muammer, özellikle Kuzey Afrika kökenli olması sebebiyle Tunus, Libya ve Cezayir İbâzîliği hakkındaki araştırmaları ile ön plana çıkmaktadır. Dört ciltten oluşan *el-İbâziyye fi mevkibi't-târih* adlı eserinin birinci cildi, *Nretü'l-Mezhebi'l-İbâzî*, ikinci cildi, *el-İbâziyye fi Libya*, üçüncü cildi, *el-İbâziyye fi Tûnus*, dördüncü cildi, *el-İbâziyye fi'l-Cezâir* şeklindedir.

Muammer, *el-İbâziyye fi'l-Cezâir* adlı eserinde öncelikle İslam'ın ve İbâzîliğin Cezayir'e girişinden bahseder. Cezayir'de kurulan Rüstemîler döneminde meydana gelen önemli olayları, isyanları ve savaşları detaylı inceler. Rüstemî devlet başkanlarının halifelik dönemlerindeki uygulamaları ve ön plana çıkan önemli İbâzî şahsiyetler ve bunların uygulamalarından övgüyle bahseder. İbâzîliğin Cezayir'de geçirmiş olduğu evreler, geçmişte ve günümüzde Cezayir'deki İbâzî bölgeleri hakkında bilgi verir. Cezayir'de İbâzîliğin yayılmasına etki eden kurum ve kuruluşlardan, müsteşriklerin Cezayir İbâzî bölgeleri hakkında yaptıkları araştırmalardan bahseder.⁶² Araştırmamıza yön vermesi açısından çok önemli bir kaynak eser olan *el-İbâziyye fi'l-Cezâir* adlı eserden pek çok defa istifade ettik. Çalışmamızda özellikle Cezayir topraklarında kurulan Rüstemîlerin geçirmiş olduğu evreler, günümüz Cezâyir İbâzîliğinin oluşumu süreci, bu bölgeye yerleşen İbâzîlerin

---

⁶¹ Süleyman Paşa Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fi Eimmeti ve Mülûkü'l-İbâziyye* (London: Dâru'l-Hikmet, 2005); DİA, "Bârûnî, Süleyman Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/92.

⁶² Ali Yahya Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir (el-İbâziyyetü fi Mevkibi't-Târih)* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1979); Ali Yahya Muammer, *el-İbâziyyetü fi Mevkibi't-Târih (el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir)* (Sîb/Uman: Mektebetü'z-Zâmirî Li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2008).

kültür ve medeniyeti ve ön plana çıkan İbâzî şahsiyetler hakkında vermiş olduğu bilgiler noktasında faydalandık.

8- Dr. Amr b. Halîfe en-Nâmî (1940-1986), tarafından kaleme alınan “*Dirâsât ani’l-İbâziyye*”. Bu eserin orijinali İngilizcedir. Dr. Halife en-Nâmi tarafından kaleme alınan bu çalışmayı Arapçaya Mîhâil Hûri ve Mâhir Cerrar tercüme etmiştir. Biz de çalışmamızda Dâru’l-Garbi’l-İslam yayınevi tarafından 2012 yılında yayımlanan ve Arapça olan ikinci baskısından faydalandık.⁶³ Bu eser Türkçeye “İbâzîlik Araştırmaları” adıyla bazı kısımları atlanarak bazı yerleri ise özetlenerek çevrilmiştir. Astana yayınları tarafından 2021 yılında ilk baskısı yapılmış ve Türkçeye Orhan Ateş tarafından kazandırılmıştır.⁶⁴ Özgün bir eser ortaya koyan Amr b. Halîfe en-Nâmî, bu eseri yazmasında ki asıl amacının, “kendi kaynakları temel alınarak İbâzîliği dünyaya tanıtmak” olduğunu ifade etmiştir. İbâzî hareketin geçirmiş olduğu evreler, İbâzî akidesi ve kelâmı gibi konular üzerinde durulmuştur. Özellikle eserde Kuzey Afrika bölgesi İbâzîlerinin özellikleri ve gelişim süreçleri incelenmiştir. Kuzey Afrika İbâzîlerini detaylı inceleyen bu eser yedi bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde İbâziyye’nin oluşumu ve İbâzîlerin Hâricîlere bakışları ele alınmıştır. İkinci bölümde İbâzî imam Cabir b. Zeyd ve görüşleri, üçüncü bölümde İbâzî imam Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme’nin faaliyetleri, dördüncü bölümde İbâzî Fıkhi, beşinci bölümde İbâzî kelâmı ve akidesi, altıncı bölümde el-velâye ve ve’l-berâe nizamı, yedinci bölümde ise İbâzîlerin geçirmiş oldukları yönetim aşamalarından bahsedilmiştir.⁶⁵

2. İbâzî Olmayan Kaynak Eserler

İslam Mezhepleri Tarihi alanında erken dönem önemli kaynak eserler arasında gösterilen ve mezheplerin oluşumundan çok sonra telif edilen bazı makalat ve milel-nihal türündeki çalışmalar, mezheplerin görüşlerinin ve özelliklerinin öğrenilebilmesi açısından son derece önemlidir. Çalışmamızda faydalanmış olduğumuz birçok İbâzî kaynakla birlikte, İslam Mezhepleri Tarihi alanında temel kaynaklar arasında gösterilen ve Sünni müellifler tarafından kaleme alınan makalat ve milel-nihal

⁶³ Amr Halife Nâmî, *Dirâsât Ani’l-İbâziyye*, çev. Mîhâil Hûri vd. (Tunus: Dâru’l-Garbi’l-İslam, 2012).

⁶⁴ Amr Halife Nâmi, *İbâzîlik Araştırmaları*, çev. Orhan Ateş (Ankara: Astana Yayınları, 2021);

⁶⁵ Detaylı bilgi için bkz. Nâmî, *Dirâsât*, 41,42,43,73,95,120,161,239,275.

türündeki eserlerden de istifade ettik. Böylece sünni kaynakların tanıtmış olduğu İbâzîlik algısıyla İbâzî müelliflerin ortaya koymuş olduğu İbâzîlik olgusunun daha iyi anlaşılmasına katkı sunmayı arzu ettik. İslam Mezhepleri Tarihi alanında çalışma yapan araştırmacıların öncelikle müracaat etmesi gerekli olan ve erken dönemde kaleme alınan bu kaynak eserlerden öne çıkanların bazılarını zikretmek istiyoruz.

1- Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, (ö.324/935) *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve 'htilâfî'l-musallîn*. Eş'arî, kendisinden önce yazılan bu tür eserlerde birçok hatanın ve yanlışın olduğunu, yazan kişilerin karşı tarafı suçlamak maksadıyla kendisinden bazı ilaveler yaptıklarını söyleyerek objektif, kısa ve öz bir çalışma yapmaya karar verdiğini ve bu eseri bu amaçla yazdığını beyan etmiştir. Hacimli bir eser olan ve objektif bir üslupla kaleme alınan *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, iki bölümden oluşmuş ve birçok konuya temas edilmiştir. Birinci bölümde öncelikle ümmetin ihtilaf sebepleri, ihtilafa düşülen konular ve imamet meselesi üzerinde durulmuştur. Daha sonra genel olarak İslam fırkaları, fırkaların kolları ve görüşleri incelenmiştir. İkinci bölümde ise Havâss-ı Hamse, Ruh, Cisim-Cevher vb. kelâmî konulara temas edilmiştir.⁶⁶ Eş'arî, İbâziyye fırkasını Sünni bir bakış açısıyla değerlendirmiştir. Eş'arî'nin fırka ile ilgili vermiş olduğu bir kısım bilgiler, İbâziyye fırkasının temel kaynaklarıyla kıyaslandığında ters düştüğü ifade edilmiştir. İbâzîliği, Hâricîlik başlığı altında ele alan Eş'arî, bu taksimat şekliyle İbâziyye fırkasını değerlendirirken olayları kendi görüş açısıyla değerlendirdiği için nesnel olamadığı yönünde eleştirilir. İbâzîlere göre kendilerini Hâricîlik alt kolları arasında göstermek kendilerine karşı yapılmış büyük bir haksızlıktır.⁶⁷ Bütün bu eleştirilere rağmen elimizde bulunan *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, İbâzî görüşlerin anlaşılması ve fırkanın tanınmasına büyük katkı sağlamıştır. Şu da unutulmamalıdır. Eş'arî, İbâziyye'yi incelerken alt fırkalarını grup olarak ele almış ve her birinin görüşlerini tek tek incelemiştir. Daha sonra gruplar ve görüşleri hakkındaki düşüncesini belirtmeyi de

⁶⁶ Doğan Kaplan, "İslâm Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri ve Mezhepler Tarihine Ait Eserler", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (2007), 197-220.

⁶⁷ Önemli, *İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 27.

ihmal etmemiştir. Sonuç olarak Eş'arî, İbâdîler'in tamamını kapsayan bir hüküm vermemiştir.⁶⁸

2- Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Malatî, (ö. 377/987) *Kitâbü't-Tenbih ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bida'*. Malatî, yazmış olduğu bu eserde yetmiş üç fırka hadisine sadık kalma arzusu dolayı mezhepleri tasnifinde etkili olmuştur. Bunun da etkisiyle bazı fırka isimlerinin farklı adlandırılması, fırkanın farklı bir isme nispet edilmesi, fırkanın ayrıldığı kolların sayısı ve tartışmalı konularda zayıf rivayetlerin kesin delil olarak alınması hususlarında göze çarpan bazı bariz farklılıklar veya çelişkiler mevcuttur. Ancak dördüncü yüzyılda Mezhepler Tarihi alanında yazılan bu eser, fırkalarla ilgili önemli bilgiler içermektedir. Eserde İbâziyye hakkında detaylı bilgi verilmemiş ve Hâricîlerin bir alt kolu olarak tanıtılmıştır.⁶⁹ Malatî, İbâzîleri, şiddet yanlısı, tekfirci, beldeleri yakıp yıkan, isyancı, insan ve çocuk katili bir grup olarak tarif etmiştir. Dolayısıyla ona göre İbâzîler Hâricîler'le aynı görüşe sahiptir.⁷⁰

3- Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, (ö.429/1037) *el-Fark beyne'l-firak ve Usûlü'd-dîn*. Hicrî beşinci yüzyılda yazılan bu eser İslam Mezhepleri Tarihi alanında başvurulmuş en önemli ana kaynak eserler arasında gösterilir. Bağdâdî, bu eseri hak ile batıl olanı ayırmak ve doğru yolu ortaya çıkarmak maksadıyla kaleme aldığını ifade eder. Bağdâdî, Ehl-i Sünnet akidesini kendisine has bir yöntemle izah eder ve şiddetli bir şekilde savunur. Görmüş olduğu yanlış fikirleri eleştirmekten de uzak durmaz. Hatta İslam dinine mensup olmadığı halde İslam'a nisbet edilen mezhepler ve onların görüşleri hakkında ağır ifadeler kullanır. Ehl-i Sünnet dairesi dışında kalan diğer fırkaların görüşlerini izah ederken ve eleştirirken nedenlerini de açıklar. Bağdâdî, İbâziyye fırkasını Hâricîlerin bir alt kolu

---

⁶⁸ Kamil Ruhi Albayrak, "İbâziyye'ye Nispeti Tartışmalı Olan Fırkalar", *Kader Dergisi* 22/2 (2024), 386.

⁶⁹ Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed Malatî, *Kitâbü't-Tenbih ve'r-Radd alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida'*, thk. Sven Dederling (Beyrut, 2009); Kaplan, "İslâm Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri ve Mezhepler Tarihine Ait Eserler", 197-220.

⁷⁰ Albayrak, "İbâziyye'ye Nispeti Tartışmalı Olan Fırkalar", 387.

olarak tasnif eder.⁷¹ Eş'arî'den farklı olarak Bağdâdî, İbâziyye'yi ehl-i bi'dat, bazı alt kollarını ise ehl-i küfür olmakla itham etmiştir.⁷²

4- Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, (ö.456/1064) *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*. İbn Hazm, yazmış olduğu bu eserinde, birçok konuya temas etmiştir. Öncelikle İslam'a muhalefet eden fırkaların görüşlerini ele alır ve bu fikirlerin yanlışlıklarını ve tezatlarını delilleriyle birlikte ortaya koyar. Daha sonra Tevrat ve İncil hakkında detaylı bilgiler verir. Yahudi fırkalar hakkında da bilgi aktaran İbn Hazm, İslam fırkalarını beş ana gruba ayırarak inceler. İman, küfür, kaza, kader, taat, masiyet, cennet, cehennem, sırat, mizan, kabir azabı, kıyamet vb. daha birçok kelâmî konuya temas eden İbn Hazm, imamet meselesi gibi siyâsî konulara da değinmiştir. İbn Hazm eseri telif ederken, mezhepler ve dinler alanında kendi zamanına kadar yazılmış olan diğer eserlerin kritiğini yapar. Zahiri mezhebini savunmak amacıyla da kalem alınan bu eser İslam Mezhepleri Tarihi alanının önde gelen ana kaynaklarındanıdır.⁷³ İbn Hazm, çağdaşı İbâzî mensuplarını bizzat müşahede ederek onlar hakkında bilgi verir. Bu bağlamda önemli değerlendirmelerde bulunan İbn Hazm, İbâziyye fırkasını Haricî fırkalar arasında zikreder.⁷⁴

5- Ebû'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî el-İsferâyînî, (ö.471/1078) *et-Tebîr fi'd-dîn ve'temyîzu'l-firkati'n-nâciye 'ani'l-fırakî'l-hâlikîn*. İsferyânî'nin kaleme almış olduğu bu eser gerek muhtevası gerekse metodu bakımından Bağdâdî'nin yazmış olduğu *el-Fark beyne'l-fırak* adlı eser ile birebir aynıdır. Ebû Muzaffer el-İsferâyînî, bu eseri yazmaktaki amacının hak ile batılı birbirinden ayırmak, hakkın ve batılın bilinmesini sağlamak, sapık görüşlerin sapıklıklarını, hak ehlinin doğruluklarını delilleriyle birlikte ortaya çıkarmak olduğunu beyan etmiştir. On beş bölüme ayrılan eserde İslam fıkralarıyla birlikte, insana,

---

⁷¹ Bağdâdî, *el-Fark*; Ebû Mansur Abdulkahir b. Tâhir b. Muhammed Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (*el-Fark Beyne'l-Fırak*), çev. Ethem Ruhi Fıglalı (Ankara: TDV Yayınları, 1991); Önemli, *İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 28.

⁷² Albayrak, "İbâziyye'ye Nispeti Tartışmalı Olan Fırkalar", 386.

⁷³ Ebu Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm ez-Zâhiri, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, thk. Abdurrahman Umeyra Nasr - Abdurrahman Umeyra (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1996); Kaplan, "İslâm Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri ve Mezhepler Tarihine Ait Eserler", 197-220.

⁷⁴ İbn Hazm ez-Zâhiri, *el-Fasl*, II/266.

güneşe, aya, Firavun'a Nemrut'a ve puta tapanlardan bahsedilir.⁷⁵ İsferyânî'de diğer birçok Sünni yazar gibi İbâziyye fırkasını Haricî alt kolları arasında zikreder.⁷⁶

6- Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, (ö.548/1153) *el-Milel ve'n-nihal*. Şehristânî'nin yazmış olduğu bu eser, kendisine göre objektif kriterlere göre kaleme alınmış bir dinler ve mezhepler tarihi kitabıdır. Müellif kitabı yazma amacını açıklarken; “Herhangi bir görüşü eleştirmeden, objektif bir tutum içerisinde olacağını, taassup göstermeden, her fırkanın görüşünü doğru veya yanlış demeden, kendi kaynak kitaplarında gördüğüm ve okuduğum şekliyle nakledeceğim” diyerek objektif bir tutum sergilediğini beyan etmiştir.⁷⁷ Şehristânî, bu eserinde İslam fırkalarının yanında, Felsefeciler, Filozoflar, Heykelperestler, Yahudiler, Hristiyanlar, Mecûsiler, Seneviler gibi birçok alanda çeşitli konulara değinmiştir. Ayrıca kitabında fikhî konulara da yer veren Şehristânî, felsefe tarihi gibi birçok saha hakkında bilgi aktarmaktadır.⁷⁸ Şehristânî, İbâziyye fırkasından bahsederken; “İbâzîler, Hâricîlerin bir alt koludur ve Mervan b. Muhammed'in halifeliği (744-750) zamanında isyan etmişlerdir.” demektedir.⁷⁹ Şehristânî, İbâzîler hakkında genel bir hüküm vermekten sakınmış, grup ve görüşlerine göre değerlendirmiştir. Ayrıca Şehristânî, İbâziyye'yi daha sistematik bir şekilde incelemiştir.⁸⁰

---

⁷⁵ İsferyânî, *et-Tabsîr*; Kaplan, “İslâm Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri ve Mezhepler Tarihine Ait Eserler”, 197-220.

⁷⁶ İsferyânî, *et-Tabsîr*, 56.

⁷⁷ Şehristânî, *el-Milel*, I/22.; Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, *İslam Mezhepleri el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul, 2005), 25.

⁷⁸ Şehristânî, *el-Milel*; Kaplan, “İslâm Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri ve Mezhepler Tarihine Ait Eserler”, 197-220.

⁷⁹ Şehristânî, *el-Milel*, I/134.

⁸⁰ Albayrak, “İbâziyye'ye Nispeti Tartışmalı Olan Fırkalar”, 386.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBÂZİLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI VE TEMEL GÖRÜŞLERİ

Hâricîlik hareketinden ayrılarak bağımsız bir yapıya bürünen İbâzîlik, hem siyâsî hem de itikadî anlamda kendine özgü bir kimlik geliştirmiştir. Adını, 7. yüzyılda yaşayan önemli bir din adamı olan Abdullah bin İbâz'dan alan bu mezhep, özellikle Kuzey Afrika ve Uman bölgelerinde güçlü bir takipçi kitlesi bulmuştur. İbâzîlik, mutedil yaklaşımı ve diğer Hâricî fırkalardan ayrılan özgün görüşleri ile öne çıkar. Mezhebin ortaya çıkış süreci, İslâm toplumundaki erken dönem siyâsî ayrışmalarla şekillenmiş, temel görüşleri ise hem teolojik hem de pratik konularda farklı bir perspektif sunmuştur. Bu bölümde, İbâzîliğin doğuş süreci, tarihî gelişimi ve temel inanç esasları ele alınacaktır.

A. Tarihi Arka Plan ve İbâzîliğin Ortaya Çıkışı

Her oluşum; farklı evrelerden geçerek birçok muhtelif nedenler ve sebepler çerçevesinde doğar, gelişir ve sonlanır. Aynı şekilde mezhep ve fırkaları ortaya çıkaran pek çok nedenlerin yanı sıra arka planında farklı birçok hadise ve faktör de bulunmaktadır. Fırka ve mezheplerin ortaya çıkması belirli bir zaman ve süreç gerektirmiştir. Bütün bunların yanında her oluşum ve düşünce ekolü, içinde bulunduğu veya ortaya çıktığı toplumun kültüründen, dînî ve siyâsî yapısından hatta coğrafi bölgenin özelliklerinden de etkilenmiş ve bunlara göre şekil almıştır.⁸¹ Bir organizmaya benzetebileceğimiz bu oluşumlar bir canlı gibi doğarlar, büyürler, gelişirler ve zamanla yok olur veya şekil değiştirirler.

Çeşitli adlarla anılan bu oluşumların ortaya çıkış nedenleri yukarıda ifade edildiği üzere farklıdır. Bazılarının ortaya çıkış nedeni iktidarı ele geçirip siyâsî güç devşirme olabileceği gibi bazılarının amacı ise inandığı değerleri veya hakkı hâkim kılma olarak ifade edilmiştir.⁸² Her ne gaye ile orta çıkarsa çıksın, İslam Mezhepleri Tarihi kaynaklarına bakıldığı zaman en doğru ve en iyi olma iddiasıyla ortaya çıkmış olan pek çok itikadî fırkanın, zaman içerisinde çeşitli nedenlerden dolayı

⁸¹ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 43.

⁸² Ethem Ruhi Fırlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri* (İstanbul: Şa-To İlahiyat, 1999), 7.

müntesiplerinin kalmadığı ve belirli bir süreden sonra varlıklarının sona erdiği görülecektir.

Hâricîlerin bir alt kolu olarak tanımlanmış olan İbâziyye mezhebine bu zaviyeden bakıldığı zaman, hâlâ günümüzde müntesiplerinin olması ve varlıklarını dünyanın çeşitli bölgelerinde devam ettiriyor olmaları, bu mezhebe olan bakış açısının ve değerlendirmelerin tekrar gözden geçirilmesini zorunlu hale getirmektedir.

İbâziyye'nin tarihi arka planının daha iyi anlaşılabilmesi için Hâricîlerin ortaya çıkmasına sebep olan olayların nedenlerinin iyi bilinmesi gerekir. Ayrıca Hz. Osman'ın on iki yıllık hilafetinin son altı yılında ortaya çıkan fitne olayları, sonrasında halifenin şehit edilmesi, Cemel Savaşı, Sıffin Savaşı, Tahkim Meselesi, Nehrevan Savaşı ve bu olaylardan sonra ortaya çıkan fitne, isyan ve tefrikalar, yine konunun tarihi arka planının anlaşılması açısından önemli bir yere sahiptir.⁸³

Hz. Osman'ın şehadetinden kısa bir süre sonra meydana gelen Cemel Vakası (36/656) ile artık Müslümanlar arasındaki ihtilafların derinleştiğini ve çıkan fitnelerin önlenemediğini hatta ashabın savaş meydanlarında din kardeşleri tarafından şehit edildiklerini görmekteyiz. Aynı zamanda bu olay müslümanların kendi din kardeşleriyle muharebe ettiği ilk savaş olma özelliği taşımaktadır.

Cemel Savaşı'nın üzerinden çok uzun bir zaman geçmemişti ki Hz. Ali'nin Kufe'ye intikalinden sonra, Hz. Ali ile Muaviye arasında, bu olaydan daha korkunç ve ürpertici olan Sıffin Savaşı (36/657) cereyan etti. Yedi gün şiddetli çarpışma ile devam eden muharebenin sonunda Hz. Ali, tam galib duruma geçip savaşı kazanacağı esnada Muaviye taraftarlarının mızraklarının uçlarına Kur'an sayfeleri takarak havaya kaldırmaları ve Şamlılardan bir kişinin "Sizinle bizim aramızda Allah'ın kitabı hakem olsun." nidası bu savaşın kader noktası olmuştur. Bunun üzerine Hz. Ali taraftarlarından oluşan Iraklılar, "Allah'ın kitabına razıyız." diyerek savaşı bıraktılar ve "Onlar Allah'ın kitabı olan Kur'an'ın hakemliğine razı olurlarsa biz de razıyız." dediler. Hz. Ali, taraftarlarına her ne kadar "Ey Allah'ın kulları! Ben onları (Muaviye, Amr b. el-Âs, İbn Ebi Muayt, Habib b. Mesleme, İbn Ebî Serh ve Dahhak b. Kays)

---

⁸³ Ebû Muhammed Abdullah Bataleyevsî, *el-İnsâf fi't-Tenbîh ala'l-Esbâb elletî evcebeti'l-Hilâf beyne'l-Müslimîn fi Ârâihim*, thk. Ahmed Ömer Mahmasânî el-Ezherî (Mısır, 1319), 5-10.; Hacî, *Mezâhibü'l-İbâzî*, 15-30.; Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu*, 33.

çocukluk yıllarımdan itibaren iyi tanırım. Samimi ve dürüst insanlar değillerdir. Mushafları kılıçlarının ucuna takmak suretiyle kurnazlık ederek hile yapıyorlar. Amaçları Kur'an'ın hükmüne boyun eğerek, mushafı yüceltmek değildir. Bilakis sizi aldatıyorlar.” dediyse de taraftarlarını ikna edemedi ve iki taraf arasında hükmü, seçilecek olan hakemlerin tayin etmesine karar verildi. Böylece çok sayıda Müslüman kanının döküldüğü Sıffin Muharebesi sona ermiş oldu. Tahkim Olayı (37/657) Hz. Ali ve Muaviye arasında, Allah'ın kitabına ve ayetlerine göre hükmü vermek üzere, tarafları temsilen birer hakem tayin edilmek suretiyle Sıffin Savaşını sona erdiren bir antlaşmadır.⁸⁴

Hakem Olayı, İslam Mezhepleri Tarihi açısından tarihte önemli bir yer tutar. Birçok siyâsî ve sosyal sonuçlar doğuran, fırka ve mezheplerin üzerinde çokça tartıştığı bir meseledir. Tahkim Olayına karşı çıkarak ortaya çıkmış olan “Muhakkime” yine burada çıkan kararları hiçbir zaman kabul etmeyen “Şia” gibi fırkalar, bu olayla ilgili fikir ve görüşleriyle ön plana çıkmaktadırlar. Önce hakem tayinini arzu edip daha sonra şiddetle karşı çıkan ve “Hüküm ancak Allah'ındır.” diyerek “Harûra” mevkisine çekilen Hâricîlerin doğuşu, tarihçilere göre bu olay sonucu meydana gelmiştir. Hakem Olayı'na bakıldığı zaman artık bu olayın sonucunda fikri bazda tartışma ve anlaşmazlıkların sonucu, aşırı görüşlü, müfrit bir grup olan “Hâricîler”in ortaya çıkmış olduğunu görmekteyiz. Daha sonra Hz. Ali, kendisinden ayrılarak Kufe yakınlarındaki “Harûra” mevkiine çekilen bu grubu Nehravan'da yenilgiye uğratmıştır. Hz. Ali'nin bütün bu gayret ve çabasına rağmen fitne ateşi hiç sönmemiştir.⁸⁵

Nehrevan Savaşı'ndan (38/658) sonra 64/684 yılına kadar Muhakkime-i Ülä diye adlandırılan Hâricîler her ne kadar birliğini muhafaza etmiş olsa dahi Nâfi' b. el-Ezrak, fikri anlaşmazlığa düşerek tekfir anlayışını benimsemiş ve bu gruptan ayrılmıştır. Hâricîler arasında meydana gelen bu anlaşmazlık neticesinde hicrî 64 yılında Hâricî fırkalar ortaya çıkmıştır. İbâzileri, Hâricî grup içerisinde değerlendiren

⁸⁴ Ali Muhammed Sallâbî, *Esmâ el-Metâlib fi Sîreti Emûri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib* (y.y.: Mektebetü's-Sahâbe, 2004), II/625-630.

⁸⁵ Ali Muhammed Sallâbî, *ed-Devletü'l-Emeviyye Avâmilü'l-İzdihâri ve Tedâiyâtü'l-İnhiyâr* (Beirut: Dâru'l-Marife, 2008), I/115, II/191,630.

tarihçiler; bunların hakemleri ve verilen hükme rıza gösterenleri, Cemel Vakasına katılanları toptan tekfir ettiklerini söylerler.⁸⁶

Fırkaların ve mezheplerin oluşum, gelişim ve görüşlerini bizlere aktaran *Makâlât, Milel ve Nihal* türü eserlerde, İbâziyye'nin oluşumu ile ilgili detaylı malumat bulunmaz. Eş'arî (ö.324/935) *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserinde Havâric bölümü altında İbâziyye'den bahsederken bunlara "Hâricî bir firkadır, imamları Hafs b. Ebi'l-Mikdam'a bağlı Hafsiyye denmektedir." der ve firkanın oluşumu ile ilgili teferruata girmeden genel görüşlerine kısaca değinir.⁸⁷ Ebu Mutî' en-Nesefî (ö.318/930), *Kitâbu'r-Red Alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâi'd-Dâlle* adlı eserinde, İbâziyye'yi Harûriyye babı bölümüne dahil ederek firkanın oluşumu ile ilgili teferruata girmeden genel görüşlerini ele alır.⁸⁸ Makdisî (ö.355/966), *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târîh*, adlı eserinde İbâziyye'den bahsederken "Havâric fırkasına ait alt kollarından Hâris b. İbâz adlı kişiye mensup olanlardır." der.⁸⁹ Hâris b. Yezîd el-İbâzî, İbâziyye'nin alt kolu olan Hârisiyye fırkası lideridir.⁹⁰

Eş'arî'nin *Makâlât*'ı ile İsferyânî'nin (ö.471/1078) bu eseri, yukarıda belirtildiği gibi daha çok Bağdâdî'ye benzemektedir. Eş'arî, İbâziyye fırkası hakkında "İbâziyye'ye Hafsiyye denmektedir ve Hafs b. Ebi'l-Mikdam'a mensup olanlardır."⁹¹ demektedir.

Şehristânî'nin (ö.548/1153) *el-Milel* adlı eseri ile İbn Hazm'ın (ö.456/1964) *el-Fasl adlı* kitabı da İbâziyye fırkasından bahsederken hemen hemen aynı bilgileri paylaşırlar. "Bunlar, Abdullah b. İbâz'ın mensuplarıdır, Mervan b. Muhammed zamanında huruç eden İbâz, Tebâle adlı yerde öldürülmüştür."⁹²

---

⁸⁶ Şehristânî, *el-Milel*, I/131-161.

⁸⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I/183.

⁸⁸ Ebu Mutî' Mekhûl b. el-Fazl Ebu Mutî' Mekhûl b. el-Fazl Nesefî, *Kitâbu'r-Red Alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâi'd-Dâlle*, thk. Seyit Bahcivan (Konya: Hikmet Yayınları, 2013), 151.

⁸⁹ Mutahhar b. Tâhir Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târîh* (y.y.: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2007), V/138.

⁹⁰ Neccar, *el-İbâziyye*, 1993, 109.

⁹¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I/183; İsferyânî, *et-Tabsîr*, 53.

⁹² İbn Hazm ez-Zâhiri, *el-Fasl*, I/141; Şehristânî, *el-Milel*, I/131.

Abdulkahir Bağdâdî (ö.429/1037) *el-Fark beyne 'l-Fırak* adlı eserinde İbâziyye hakkında, “Abdullah b. İbâz’a tabi olanlara İbâziyye denir. Kendi aralarında çeşitli gruplara ayrılmışlardır.”⁹³ der ve görüşleri hakkında kısa bilgi verir.

İlk dönem Mezhepler Tarihi ana kaynakları yukarıda geçtiği üzere İbâziyye fırkasını Hâricî bir fırka olarak zikretmiştir. Bu eserlerin İslam Mezhepleri Tarihi ana kaynakları olmaları sebebiyle daha sonra yazılan bazı Mezhepler Tarihi kitaplarında bu şekilde geçmesine ve fırkanın bu şekilde “Hâricî” bir fırka olarak tanınmasına dolayısıyla İbâziyye’nin imajının zedelenmesine sebep olduğu kaydedilir.⁹⁴

20.yüzyıl müelliflerinden Muhammed Ebû Zehra’ya (ö.1974) ait *Târîhu 'l-Mezâhib*⁹⁵ ile günümüz araştırmacılarından Sad Rüstüm’e ait *el-Fırak ve 'l-Mezâhibü 'l-İslâmiyye*⁹⁶ adlı eserlerde İbâziyye; “Ehl-i Sünnet’e en yakın, Abdullah b. İbâz’a mensup, ılımlı ve anlayışlı, en mutedil ve günümüze ulaşmayı başarabilen Hâricî bir fırka”⁹⁷ şeklinde tasvir edilirken bazı çağdaş eserlerde ise Hâricî fırkaların en meşhuru ve Havâric’in alt kollarından bir tanesi şeklinde bilgiler verilir.⁹⁸

İbâzî olmayan kaynakların genelinde bu fırka Abdullah b. İbâz’a nisbet edilmekle birlikte bazılarında İbâz b. Amr,⁹⁹ bir kısmında İbâzî alt kolu olan Hârisiyye fırkası lideri Hâris b. Yezid el-İbâzî,¹⁰⁰ bazı eserlerde ise Yahya b. Abdullah¹⁰¹ fırka kurucusu olarak zikredilmektedir. Kaynaklarda fırkanın görüşleri bölümünde verilen bilgilerin farklı olmaması tüm kaynakların birbirlerinden istifade ettiği izlenimi vermektedir. Fırkanın kurucusunun isminin bazı kaynaklarda farklı geçmesi ise bilgi eksikliğine dayandırılabilir veya farklı kişilerle kastedilen aynı kişi olabilir.

⁹³ Bağdâdî, *el-Fark*, 108.

⁹⁴ Hacî, *Mezâhibü 'l-İbâzî*, 100.

⁹⁵ Muhammed Ebû Zehra, *Târîhu 'l-Mezâhibü 'l-İslâmiyye* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabiyyi, t.y.), 73.

⁹⁶ Said Rüstüm, *el-Fıraku ve 'l-Mezâhibü 'l-İslâmiyye münzü 'l-Bidâyat* (Dimeşk: el-Evâil, 2005), 204.

⁹⁷ Fığlalı, “İbâziyye”, 19/256-261.

⁹⁸ Muhammed İmâra, *Tiyarâti 'l-Fikri 'l-İslâm* (Kahire: Dâru'ş-Şürûk, 2011), 32.; Hasan Sâdık Liva, *Cüzûru 'l-Fitne fi 'l-Fıraki 'l-İslâmiyye* (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 2003), 197.; Mustafa Şek'a, *İslâm bilâ Mezheb* (Kahire: Dâru'l-Misriyye el-Benâniyye, 1996), 135.

⁹⁹ İbn Abdurrahman Malatî, *et-Tenbihi ve'r-Raddi alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bide'*, thk. Zinehüm Muhammed Muhammed (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1992), 42.

¹⁰⁰ Ebû Said Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temîmî Sem'ânî, *el-Ensâb* (Haydârabat/Hindistan: Matbaat-ı Meclisi Dirâsetü'l-Maârifî el-Osmâniyye, 1977), I/87.

¹⁰¹ Cafer b. Ahmed b. Abdisselâm b. İshak et-Temîmî el-Behlûlî el-Yemânî Şemsettin İbn Abdisselâm, *İbâratü 'l-Menâhic fi Nasihati 'l-Havâric* (Yemen, 1752), 5.

İbâzi kaynaklara bakıldığında ise kökenlerini sahabilere dayandırdıkları görülür. İbâzî ilk dönem müelliflerinin, kurucularının ve hocalarının anlatıldığı bazı İbâzî eserlerde Hurkus b. Züheyr¹⁰² den övgüyle bahsedilmesi ve onun cennetle müjdelenen sahâbîler arasında gösterilmesi¹⁰³ ayrıca Abdullah b. Vehb er-Râsibi'nin¹⁰⁴ firkanın kurucuları arasında zikredilmesi, İbâzîlerce kendilerinin bazı sahâbîler tarafından kabul gördüğünün bir işareti olarak kabul edilir. Yine İbâzî müelliflere göre firkanın geri planda fikrî olarak kurucusunun tâbiîden olan ve birçok sahâbeden ders alan Câbir b. Zeyd'in (ö.93/711) kabul edilmesi, firkanın dayandığı temellerin sağlam olduğuna ve firkanın istikamet üzere olduğuna delalet ettiğine dair en büyük delil olarak görülür.¹⁰⁵

İbâziyye fırkası her ne kadar bu şekilde sahâbe dönemi ile irtibatlandırılmış olsa da yapılan çalışmalarda İslam'ın ilk dönemine denk gelen birinci yüzyılda firkanın kurucusu Abdullah b. İbâz'ın Hâricîler ile görüş ayrılığına düşüp onlardan ayrıldığı tarih İbâzîliğin ortaya çıkış tarihi olarak görülmesinin daha uygun olacağı ifade edilir.¹⁰⁶ Ancak bu iddia kanaatimizce tarihi gerçeklere ve fırkaların oluşum süreçlerinin uzun yıllara yayılmış olması gibi nedenlerle tam tespiti imkan dahilinde değildir. İbâzî fırkası ile ilgili araştırmalarıyla meşhur olan Oryantalist Polonyalı yazar Tadeusz Lewicki, İbâziyye fırkasının önde gelen alimlerinden olan Ebu Zekeriyya Vercelânî (ö.471/1078), Ebu Rebi' Süleyman Visyânî (VI./XII.yüzyıl), Ebü'l-Abbas ed-Dercînî (ö.670/1271), Ebü'l-Kasım el-Berrâdî (IX./XV.yüzyıl) ve Ebü'l-Abbas eş-Şemmâhî (ö.928/1522) gibi İbâzî tarihçilerden istifade ederek kaleme aldığı eserlerinde firkanın ortaya çıkış zamanı ile ilgili Abdullah b. İbâz'ın Ezârika fırkası ile görüş ayrılığına düşüp onlardan ayrıldığı zamana işaret eder ve fırkayı Hâricî fırkalarından Ka'ade koluyla irtibatlandırır.¹⁰⁷ Yine İbâzî yazarlardan Dercînî, önde

¹⁰² Mustafa Öz, "Hurkûs b. Züheyr", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/390,391.

¹⁰³ Dercînî, *Tabakât*, II/202-204.

¹⁰⁴ Fığlalı, "Abdullah b. Vehb er-Râsibi", 1/141,142.

¹⁰⁵ Ahmed b. Saïd b. Abdulvâhid Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, thk. Ahmed b. Seûd Siyâbî (Maskat: Saltanat-ı Uman, 1992), I/67,68.; Bukeyr bin Saïd A'veşt, *Dirâsâti İslâmiyye fi'l-Usûli'l-İbâziyye* (Cezayir: Matbaatü'l-Ba's, 1983), 16.; u İvaz Muhammed Halifât, *el-Usûlü't-Târihiyye li'l-Firkati'l-İbâziyye*. Uman: Saltanat-ı Uman, 1994) 25.

¹⁰⁶ Nâyif Abd Câbir Sehîl, *el-İbâziyye fi'l-Halîci'l-Arab fi'l-Karni's-Sâlis ve'r-Râbi' el-Hicrî* (Maskat: Mektebetü'l-İstikâme, 1998), 14-17.; Nâmî, *Dirâsât*, 34, 44-46.

¹⁰⁷ Tadeusz Lewicki, "al-İbâziyya", *Encyclopedia de'l-İslam* (Leiden/Hollanda, 1971)., 3/648-660.; Yıldız, "İbâdîlik Araştırmalarında önemli bir isim: Tadeusz Lewicki"; Fığlalı, "İbâziyye", 19/256-261.

gelen İbâzî alimlerini içeren *Tabakât* adlı eserinde fırkaya mensup olan alimlerin isimlerini Hz. Peygamber dönemine kadar dayandırması, ilk dönemden itibaren varlıklarına dair bir delil olarak görterilir.¹⁰⁸ Ancak Hz. Peygamber dönemi ile İbâzîyye arasında ki ilişki Hurkus b. Züheyr'in Huneyn Savaşı sonrası Hz. Peygamber'in savaş ganimetleri taksimine yaptığı itirazı ve 'Ey Allah'ın Rasûlü! Adil ol! çıkışını ihtiva eden olay ile kurulmuş olsa dahi¹⁰⁹ bu bağlantının sebebi ve amacı bazı araştırmacılara göre tartışmalı kabul edilmiştir.¹¹⁰ Tüm bu tartışmalardan da anlaşılacağı üzere fırkanın ortaya çıkış zamanı hususunda İbâzî ve diğer yazarlar arasında bir ittifak söz konusu değildir.

İbâzîyye fırkasının genel olarak Abdullah b. İbâz'a nisbet edilerek fırkayı onun kurmuş olduğundan hareket edilecek olursa,¹¹¹ bazı kaynaklarda İbâz'ın son Emevi halifesi olan Mervân b. Muhammed (ö. 132/750) zamanında yaşadığı,¹¹² Onun halifeliği esnasında isyan ettiği ve isyan sonucunda öldürüldüğüne vurgu yapılır.¹¹³ Şehristânî, İbâz'ın Mervan b. Muhammed b. Atiyye tarafından Tebâla¹¹⁴ denilen yerde öldürüldüğüne yer verir.¹¹⁵ Ancak doğru olan onun Abdülmelik b. Mervan zamanında ölmüş olduğudur.¹¹⁶

İbâzîyye fırkasının oluşumunda, Emevî iktidarına karşı muhalefet eden Abdullah b. Zübeyr'e bu muhalefette destek veren Haricilerin Basra yolculuğu esnasında aralarında ihtilaf çıkması sebebiyle hicrî 64 yılında çeşitli kollara ayrılması bir dönüm noktası olmuştur.¹¹⁷ Bu tarihte görüş ayrılıkları sebebiyle Hâricî diye

¹⁰⁸ Dercîni, *Tabakât*, II/201-204.

¹⁰⁹ Buhârî, Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Muğîre. *Sahîhü'l-Buhârî*. thk. Merkezü'l-Bühûs ve Takniyetü'l-Ma'lûmât. Beyrut: Dâru't-Tâsil, 2018., Edep/95; Müslim, *Sahîhu Müslim*, böl. Zekât/1074,1075,1076; İbn Mâce, *es-Sünen*, böl. Mukaddime/172.

¹¹⁰ Öz, "Hurkûs b. Züheyr", 18/390,391.

¹¹¹ Abdulaziz b. Muhammed b. Ali Âl-Abdullatif, *el-İbâzîyyetü ve hel hüm Havâric* (y.y., 1412), 7.

¹¹² Fahreddin Râzî, *İ'tikâdât Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* (Kahire: Mektebetü en-Nehzâ, 1938), 51.

¹¹³ Sâlim b. Hamûd b. Şâmis Siyâbî, *el-Uru'l-Vesikatü Şerhi Manzûmetü (Keşfü'l-Hakîkati limen Cehâle't-Tarih)* (y.y., 1395), 72.; Abdurrezzak Afifi, *Müzekkeratü't-Tevhîd Vizâratü's-Şüünü'l-İslâmiyye ve'l-Evkaf* (Suudi Arabistan, 1420), 125.

¹¹⁴ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, t.y.), II/8.

¹¹⁵ Şehristânî, *el-Milel*, I/131.

¹¹⁶ Galib b. Ali Avâcî, *Fırakun Muâsiratün Tentesibü ile'l-İslâm ve Beyâni Mevkîfü'l-İslâm Minha* (Cidde: Mektebetü'l-Asriyye ez-Zehabiyye, 2001), 248.

¹¹⁷ Havâric fırkasının ana kolları veya alt kolları olarak bilinen fırkaların sayısı kaynaklarda çeşitlilik göstermektedir. Geniş bilgi için bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 167; Bağdâdî, *el-Fark*, 95; İbn

adlandırılan gruptan ayrılanlardan bir tanesi de İbâziyye'dir. Daha önce Havâric/Muhakkime grubu olarak adlandırılanların içerisinde yer alan, çeşitli ihtilaflardan dolayı o gruptan ayrılan İbâzîlerin, kendisinden olmayan müslümanları tekfir etmemesi; isti'razı kabul etmemeleri ve ılımlı görüşleri sebebiyle günümüzde dünyanın bazı bölgelerinde varlıklarını hâlâ devam ettirebilme nedenleri olarak zikredilir.¹¹⁸

1. Muhakkime/Havâric'in İsimlendirmesi

İslam Mezhepleri Tarihinde fırkaların ve mezheplerin adlandırılması meselesi problemlidir. Çünkü birçok fırka adlandırılırken muhalifleri tarafından adlandırılmış olup, kendilerine takılan isimleri fırka mensupları kabul etmeyerek fırka veya mezhep müntesipleri kendilerini farklı adlarla nitelemişlerdir.¹¹⁹ Bunun en güzel örneği Hâricî isimlendirmesidir. Bu fırka, Hz. Ali taraftarları tarafından öncelikle kendilerinden ayrılıp toplandıkları yer olan Harûra (حروراء) bölgesine/köyüne istinaden Harûriyye (الحرورية) ismi ile adlandırılmıştır.¹²⁰ Daha sonra ise işledikleri fiil ve yaptıkları eylem göz önünde bulundurularak “genel olarak toplumun/cemaatin ittifak ettiği imama isyan edenler, baş kaldıranlar” anlamında Hâricî “الخارجي” (çoğ. Havâric “الخوارج”) diye isimlendirilmiştir.¹²¹ Muhaliflerinin kendilerine böyle isim vermesini kabullenemeyen Hâricîler ise, “Allah yolunda savaşıp O'nun rızası için canlarını ve mallarını satan ve Allah'ın da bunları cennet karşılığında satın aldığı kimseler” anlamındaki (Tevbe 9/111) ayette geçen -işterâ- kelimesinden esinlenerek kendilerine ‘Şurât’ (الشراة) ismini vermişlerdir. Sonuç olarak bu firkaya muhalifleri tarafından ‘Havâric’ (الخوارج) ve ‘Mârîka’ (المارقة) “Dinden çıkanlar” gibi küçük düşürücü ve yerici isimler verilmiş olup ancak onlar kendilerine, övücü bir ad olan ‘Şurât’ (الشراة) adını vermişler ve bununla da iftihar etmişlerdir.¹²²

Hazm ez-Zâhiri, *el-Fasl*, 144; İsferyâni, *et-Tabsîr*, 41; Şehristânî, *el-Milel*, I/106; Fığlalı, “Hâricîler”, 16/175-178.

¹¹⁸ Mehmet Dalkılıç, “Hâricîlerin ‘İtidal’ Arayışı ve Sufriyye”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2005), 19-49.

¹¹⁹ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 24.

¹²⁰ Âmir Neccâr, *el-İbâziyye ve Medâsuletihi bi'l-Havâric* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1993), 42.

¹²¹ Şehristânî, *el-Milel*, I/114.

¹²² Çağfer Karakaş, “Mezhep-İsim Münasebeti ve Ehl-i Sünnet Topluluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme”, *Marife* 5/3 (2005), 7-24.

İbâzıyye fırka mensupları da diğer fırkalarda olduğu gibi birden çok isimle anılmıştır. Kendi karşıtları tarafından kendilerine verilen ilk Hâricîler anlamında ‘el-Muhakimetü’l-‘Ulâ’ (المحكمة الأولى) gibi isimler olduğu gibi kendilerine verdikleri ‘Ehl-i Da’ve, İstikamet ve İman Ehli, Cemâat-i Müslimin’ gibi isimler de mevcuttur.¹²³

İbâzıyye fırkasının adlandırılması hususunda bazı isim ve kavramlar öne çıkmaktadır. Bunlar:

a. İbâzıyye (الإباضية)

İbâzıyye fırkası, İbâzîler ve Mezhepler Tarihi yazarları tarafından, kurucularından ve önde gelen liderlerinden olan Abdullah b. İbâz’a nisbet edilerek İbâzıyye şeklinde isimlendirilmiş ve bu şekilde meşhur olmuştur.¹²⁴ İbâzıyye’nin fikir babası ve gerçek kurucusu kabul edilen Câbir b. Zeyd ‘İbâzıyye’ isminden bahsetmez. Bu isimle adlandırma, İbâzî kaynaklarda hicrî 3.asrın son çeyreğinde geçmeye başlamıştır. İbâzıyye kavramını bir fırka ismi olarak ilk defa Mağribli İbâzî alim Umrus b. Feth’in (ö.283/896) kullandığı kaydedilir.¹²⁵ İbâzıyye fırka mensupları kendilerinden hicrî 3.asrın son çeyreğine kadar ‘el-Müslimîn, Cemâat-i Müslimîn, Ehlü’ d-Da’ve,’ gibi isimlerle bahsetmişlerdir.¹²⁶

Abdullah b. İbâz’a nisbetle fırka ‘İbâzıyye’ adıyla anılmaya başlayınca mezhep mensupları bu ismi kullanmakta önceleri çekinmişler ve gönülsüz davranmışlardır. Hatta kabullenememişlerdir. Çünkü kendilerine verdikleri isim farklıdır. Fakat zamanla bu isimlendirmede yerici ve küçük düşürücü gibi kötü bir amaç olmadığına kanaat getirince bu şekildeki isimlendirmeyi benimsemişlerdir. Fırka, ‘İbâzıyye’ şeklinde Câbir b. Zeyd’in vefatından sonra anılmaya başlanmış ve daha sonra bu isimle meşhur olmuştur.¹²⁷

¹²³ Fığlalı, *İbâdiye’nin Doğuşu*, 83.

¹²⁴ A’veşt, *Dirâsâti İslâmiyye*, 16.; Hâmis b. Râşid b. Said Abrî, *Şifâü’l-Kulûb min Dâi’l-Kürûb* (y.y., t.y.), 194.; Ahmed İlyas Hüseyin, *el-İbâzıyyetü fi’l-Mağribi’l-Arabiyyi* (Uman: Mektebetü’z-Zâmiri, 1992), 9.; Ali Yahya Muammer, *el-İbâzıyyetü Dirâsetün Mürakkezetün fi Usûlihîm ve Târihihim* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1987), 30; Fığlalı, “İbâzıyye”, 19/256-261.

¹²⁵ Nâmî, *Dirâsât*, 46.

¹²⁶ Halîfât, *el-Usûlü’t-Târihiyye li’l-Fırkati’l-İbâzıyye*, 12.

¹²⁷ Muammer, *el-İbâzıyyetü Dirâsetün*, 30.; İvaz Muhammed Halîfât, *el-Usûlü’d-Dîniyyeti li’l-Fırkati’l-İbâzıyye* (Uman: Saltanat-ı Uman, t.y.), 12.

Abdullah b. İbâz hakkında genel bilgi ilerde verilecektir. Fırkaya Abdullah b. İbâz'ın isminin verilmesi bu fırkayı sadece kendi başına kurduğu anlamına gelmemektedir.¹²⁸ Bu noktada onun adının fırkaya isim olarak verilmesinin en önemli nedeni kendisinin fırkanın kuruluşu esnasında liderlik etmesidir. Bunun yanında hitabetinin güçlü olması sebebiyle fırkanın görüşlerini aleni olarak halka ilan etmesiyle o günün şartlarında mektuplarla fırkanın görüşlerini yayarak başta Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervan (ö.85/705) olmak üzere birçok kişi ile mektup yoluyla yazışmasıyla ve İbâziyye fırkasına ait görüşleri sistemleştirmesiyle de ön plana çıkmaktadır.¹²⁹ İbâzî kaynaklarda Abdullah b. İbâz'a ait kendi mezhebi ile ilgili herhangi bir fikhî hüküm bulunmaz.¹³⁰ Ancak bazı kaynaklarda Câbir b. Zeyd'in yaşadığı dönemde Abdullah b. İbâz'ın da seçkin, iyi bir fakih olduğunun belirtilmesi açık bir çelişki gibi görünmektedir.¹³¹

Bir mezhep kurucusunun mezhebinin oluşumunda lider rolü oynayan böyle bir şahsiyetin kendisine ait fikhî bir hükmün bulunmamasının sebebinin ne olduğu ile ilgili şunlar söylenebilir: Fikhî görüşleri vardır ama kayda geçmemiştir. Fikhî görüşlerini ihtiva eden kaynak kitaplar elimize ulaşmamış olabilir veya kaynaklarda geçtiği gibi, Abdullah b. İbâz'ın herhangi bir konu da fikhî hüküm içeren görüşleri bulunmamaktadır.

Bazı tarih kitaplarında İbâziyye kavramı ve fırkanın nispeti ile ilgili farklılıklar da bulunmaktadır. İbâziyye fırkasını hicrî 65. yılında yaşamış olan Abdullah b. İbâz'a nispet eden,¹³² Hârisiyye fırkasının kurucusu Hâris b. el-İbâz'a nispet eden,¹³³ Abdullah b. İbâz ve İbâz b. Ömer adlı kişilere atfeden¹³⁴ ve fırkanın kurucusu Abdullah b. İbâz'ı Beni Temim kabilesinin Mürre oğullarına nispet eden¹³⁵ kaynaklar mevcuttur.

---

¹²⁸ Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu*, 83.

¹²⁹ Ali Yahya Muammer, *el-İbâziyyetü'l-İslâmî Mu'tedil* (Uman: Saltanat-ı Uman, t.y.), 9.

¹³⁰ Ateş, *Günümüz Umman İbâdiyyesi*, 42.

¹³¹ Nâmî, *Dirâsât*, 45.

¹³² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (ö. 310/923) Taberî, *Târihü't-Taberî* (Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387), V/609, VI/150.

¹³³ Makdisî, *Kitâbü'l-Bed'*, V/138.

¹³⁴ Malatî, *Kitâbü't-Tenbih*, 42.

¹³⁵ Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî İbn Kuteybe, *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâse (Kahire, 1981), 622.

Yeri gelmişken “İbâziyye” kavramının okunmasında farklılıklar olduğuna da dikkat çekmek isteriz. Öyle ki bu farklılık İbâzîlerin kendi aralarında coğrafya veya bölgeye göre bile değişebilmektedir. İbâzî bölgelerin doğusu diye adlandırabileceğimiz yerlerde Kuzey Afrika ve Uman’da bu ifade hemzenin fethası ile “Ebâziyye” şeklinde telaffuz edilirken Magrib bölgelerinde yaşayanlar tarafından hemzenin kesrası ile “İbâziyye” şeklinde okunmuş ve bu şekilde tanımlanmıştır.¹³⁶ Başta İbâzî yazar Eттаfeyyiş olmak üzere çağdaş İbâzî alimler¹³⁷ eserlerinde bu fırkayı adlandırırken hemzenin kesrası ile “İbâziyye” şeklinde yazmış ve bu şekilde kavramsallaştırmışlardır.¹³⁸ Fırka, Şimal-i Afrika’da hem “Ebâziyye” şeklinde¹³⁹ hem de “İbâziyye” şeklinde okunduğu ve burada yaşayanların her iki kavramı da kullandıkları kaynaklarda geçmektedir.¹⁴⁰

b. el-Ka’ade (القعدة)

İbâzîlere ‘Ka’ade’ (cihada katılmayıp evlerinde oturanlar) isminin verilmesi ve onların bu adla adlandırılmasının asıl amacı, onları aşağılamak ve tahkir etmektir. Bu amaçla onlara bu ismi Ezârika fırkası lideri Nâfi’ b. el-Ezrak vermiştir.¹⁴¹ Hz. Hüseyin’in Kербela’da şehit edilmesinden sonra Muhakkime taraftarları, başta her ne kadar Abdullah b. Zübeyr’in yanında yer almış olsalar da daha sonra onu da terk etmişler ve nihayetinde Basra’da bir araya gelerek burada tutunmaya çalışmışlardır. Ancak daha sonra burada da tutunamayarak birkaç parçaya ayrılmış çeşitli yerlere

¹³⁶ Ateş, *Günümüz Umman İbâdiyyesi*, 38.

¹³⁷ Percy Smith, “The İbadhites (el-İbadhiya or el-Abadhiya)”, *The Moslem World* 12/3 (1922), 276-288; Tadeusz Lewicki, “al-İbadiyya”, *Encyclopedia de’l-İslam* (Leiden/Hollanda, 1971).

¹³⁸ Muhammed b. Yusuf Eттаfeyyiş, *el-Fark Beyne’l-İbâziye ve’l-Havâric* (Uman: Saltanat-ı Uman, 1993), 1.

¹³⁹ Sâlim b. Hammûd b. Şâmis Siyâbî, *Asdeka’l-Menâhic fî Temyîzi’l-Ebâziyye mine’l-Havâric* (Kahire: Saltanat-ı Uman, 1979), 20.; A. de C. Motylinski, “Ebâdiler”, *Dâiratü Meâri’l-İslâmiyye, İslam Ansiklopedisi* (Alger, 1885).

¹⁴⁰ Muhammed Karkış, *Târîhu’l-İslâm fî İfrîkiyye mea Dirâseti’l-Li’d-Devri’l-Umânî* (y.y.: Mektebetü İbn Kesir, t.y.), 209-217. Cezayir’de İbâzîlerin yaşadığı Gardâye vilayetinde kaldığımız süre içerisinde hem şehirde ikamet eden Maliki mezhebine mensup olanların hem de bizzat Mizâb bölgesi İbâzîlerinin ‘İbâziyye’ şeklinde telaffuzuna şahitlik ettik. Gardâye ziyaretimizde İbâzî bilgin Şeyh Ömer Kaşşâr ile yaptığımız mülakatta mezhebin isimlendirilmesi noktasındaki sorumuza Şeyh Kaşşâr; her iki şekilde de kullanıldığına dikkat çekerek ‘İbâziyye’ ve ‘Ebâziyye/Abâziyye’ isimlerinin farklı kullanılmasının sebebinin Abdullah b. İbâz’ın babasının isminin farklı kullanılmasından kaynaklı olduğunu ifade etmiştir. Şeyh Kaşşâr; Her iki telaffuzun da kullanılabilmesini, her iki kullanımda da maksadın aynı olduğunu söyledi. Ancak mülakat esnasında hemzenin kesra okunuşu ile ‘İbâziyye’ şeklinde telaffuz etmiştir. Sonuç olarak bu kavram hem geçmişte hem de günümüzde baştaki hemzeye her iki şekilde hareke verilerek okunmuş ve bu şekilde kullanılmıştır.

¹⁴¹ Halîfât, *Neş’etü’l-Haraketi’l-İbâziyye*, 67.

dağılmışlardır.¹⁴² Bölünen parçalardan birisini oluşturan ve kendisi gibi düşünen taraftarlarıyla Ehvaz'a gelen Nâfi' b. el-Ezrak, burada da iktidara karşı ayaklanmış, kendileri gibi düşünmeyen insanları müşrik ilan etmiş ve bulunduğu her yerde huzursuzluk çıkararak Emevîlere karşı hep bir tehdit unsuru olmuştur.¹⁴³

Nâfi' b. el-Ezrak, İbâzîlerin önde gelenlerinden olan Ebû Bilâl Mirdâs b. Hudayr b. Amr et-Temîmî el-Hanzalî (ö. 61/681) ve Abdullah b. İbâz gibi kişileri kendisinin öncülük ettiği ayaklanmaya davet etmiş ve onlara kendileri gibi düşünmeyen müslümanları kılıçtan geçirmeyi teklif etmiştir. Ancak gerek Abdullah b. İbâz ve gerekse Ebû Bilâl bu daveti geri çevirmişlerdir. Her ikisi de Ehvaz bölgesine giden el-Ezrak'a katılmayarak Basra'da kalmışlardır. Bu duruma çok kızan Nâfi' b. el-Ezrak orada kalan İbâzîleri aşağılamak maksadıyla onlara "Allah için çıkılan cihada katılmayarak evlerinde oturup geride kalanlar" anlamına gelen 'el-Ka'ade' ismini vermiştir.¹⁴⁴

c. Vehbiyye (الوهبية)

Her ne kadar İbâzî yazar Kalhâtî bu adı tüm İbâzîleri kapsayacak şekilde kullanmış olsa dahi¹⁴⁵ gerek İbâzî gerekse İbâzî olmayan müelliflerin pek çoğu tarafından fırkanın bu isimle adlandırıldığını söyleyemeyiz. Ancak Basra'da ikamet eden İbâzîlerin, bu isimle anıldığına veya bu şekilde adlandırıldığına bazı İbâzî eserlerde rastlanmaktadır. Bir kısım İbâzîlere göre İbâzîyye fırkasının Vehbiyye diye isimlendirilmesi, daha ziyade Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye atfen olabilir. Vehbiyye şeklindeki bu isnad, Sıffin Savaşındaki Tahkim kararı sebebiyle Hz. Ali ve Muaviye'den ayrılarak Harura'ya çekilen 'Muhakkime'ye liderlik eden Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye atfen verilmiştir.¹⁴⁶ Daha sonra Abdullah b. Vehb, Basra'da

¹⁴² Ebû'l-Abbas Muhammed b. Yezid Müberred, *el-Kâmilü fi'l-Lügati ve'l-Edebi*, thk. Abdülhamid Handâvî (Suudi Arabistan: Vezâratî's-Şüûnî'l-İslam Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye, 1998), III/96-144.; Halfen b. Muhammed Münzer, *Muhtelefû'l-Hadis ve Eseruhû fi'l-Fikhi'l-İbâziyyi Dirâsetün ve Hadisiyyetün Fikhiyyeten mukareneten*, thk. Kasım b. el-Hâc Amr Hâc Muhammed (Gardâye/Cezayir, 2017), 57.

¹⁴³ Recep Muhammed Abdülhalim, *el-İbâziyye fi Mısır ve'l-Mağrib ve Alakatühüm bi'l-İbâziyyeti Uman ve'l-Basra* (Maskat, 1990), 15.

¹⁴⁴ Nâmî, *Dirâsât*, 57,58.

¹⁴⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd el-Ezdî Kalhâtî, *el-Keşfü ve'l-Beyân*. thk. Seyyide İsmail Kâşif, (Uman: Saltanat-ı Uman, 1980), II/423.1

¹⁴⁶ Ebî Rebi' Süleyman Bârûnî, *Muhtesaru Târihu'l-İbâziyye* (Uman: Mektebetü'z-Zâmirî, 1995), 19.; Kalhâtî, *el-Keşfü ve'l-Beyân*, II/423.

Muhakkime'ye liderlik yapmış ve bu fırkanın aşırı hareketlere savrulmasına mani olmuş ve kendilerine muhalefet eden müslümanlara İsti'raz'ı ve kılıç çekmeyi reddetmiştir.¹⁴⁷ İbâziyye'nin Vehbiyye ismi ile anılması Rüstemîlerin ikinci imamı Abdurrahman b. Rüstem'in oğlu Abdülvehhâb'a biat edenlere, onun taraftarlarına nisbetle verilmiş olabilir. Ayrıca Kuzey Afrika İbâzîlerine de Vehbiyye ismi verilmiş ve bu bölgedeki İbâzî hareketi oluşturan grup olarak da zikredilmiştir.¹⁴⁸ Neticede bu ismin nereden geldiği ve hangi İbâzî gruba verildiği ile ilgili tartışma İbâzî bilginler tarafından yapılmış ve bu noktada muhtelif bilgiler ortaya çıkmıştır.

d. Ehlü'd-Da've (أهل الدعوة)

Fırka mensupları Abdullah b. İbâz'a nisbetle 'İbâziyye' adıyla anılmayı önceleri kabullenmemişler ancak daha sonra 'İbâziyye' şeklinde anılıp bu isimle meşhur olunca ses çıkarmamışlardır.¹⁴⁹ Erken dönem İbâzî kaynaklarda fırka mensuplarının kendilerine bazı isimler verdikleri ve bu nitelemelerle kendilerini tanıttıkları bilinen bir gerçektir. Bu isimlerden veya nitelemelerden birisi de "insanları hak dine çağırınlar, insanları doğru yola davet edenler" anlamına gelen 'Ehlü'd-Da've'dir. İbâzîler bu adla kendilerini isimlendirmişler ve bu isimle anılma konusunda ısrarcı olmuşlardır.¹⁵⁰

e. Ehlü'l-Hakk ve'l-İstikâme (أهل الحق والاستقامة)

Fırka mensuplarının hoşuna giden ve kendilerini 'İbâziyye' ismiyle meşhur oluncaya kadar niteledikleri isimlerin başında 'Ehlü'l-Hakk ve'l-İstikâme' gelir. İbâzîler, bu ismi kendilerine verirlerken öncelikle amaçları, dosdoğru yol olan Hz. Muhammed'in (s.a.v.) yolu üzerinde olduklarına vurgu yaparak dinde olmayan şeyleri icat eden ve aşırılıkta sınır tanımayan Hâricîlerden ayrı olduklarını ön plana çıkarmakta, İbâzîler, kendi hoşlarına giden ve kendilerini nitelemekten hoşlandıkları isimlerde vurguladıkları bir diğer nokta belirli bir şahsa bağlı olmayan, ancak ve ancak İslam ümmetine ve İslam dinine mensupluklarını ve bağlılıklarını vurgulamak

¹⁴⁷ W. Montgomery Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. (Ankara: Sarkaç Yayınları, t.y.), 22.

¹⁴⁸ Nâmî, *Dirâsât*, 195,196.

¹⁴⁹ Muammer, *el-İbâziyyetü Mezhebü'l-İslâmî*, 30.

¹⁵⁰ Ferhat b. Ali Ca'bîrî, *el-Bu'dü'l-Hadâriyyü li'l-Akîdeti inde'l-İbâziyyeti* (Gardâye/Cezayir: Matbaatü'l-Arabiyye, 1991), 56.

olmuştur.¹⁵¹ Bu yüzden kendilerine bir şahsa mensubiyet ile meşhurlaşan ‘İbâziyye’ isminin verilmesine en başta rıza göstermemişler ancak daha sonra kabul etmek zorunda kalmışlardır. ‘Ehlü’l-Hak’ (أهل الحق), ‘Ehlü’l-İstikame’ (أهل الاستقامة), ‘Ehlü’d-Da’ve’ (أهل الدعوة), ‘Ehlü’d-Da’ve ve’l-İstikame’ (أهل الدعوة والاستقامة), ve ‘Cemâatü’l-Müslimin’ (جماعة المسلمين) gibi isimlerle kendilerini nitelemişler ve bu adlarla anılmaktan hoşnut olmuşlardır.¹⁵²

f. Cemâatü’l-Müslimin (جماعة المسلمين)

Yukarıda bahsedilen bazı isimler gibi bu isim de İbâzîler tarafından övgüyle kullanılmıştır. Özellikle kendilerini ön plana çıkardıkları birkaç isimden bir tanesidir. ‘el-Müslimîn veya Cemâatü’l-Müslimîn’ gibi isimler, kendilerini diğer İslam dışı grup ve hiziplerden kesin bir şekilde ayırmanın bir sembolü veya görünür bir kanıtı olmuştur. Böylece Müslüman cemaatin içinde olduklarını, bu gruptan ayrılmadıklarını simgelemişlerdir.¹⁵³ Bu firkanın Muhakkime olayından sonra takındığı tavır, İsti’raz’ı reddetmeleri ve müslümanlarla savaşta aşırılığı reddetmeleri gibi sebeplerden dolayı ‘el-Müslimîn, Cemâatü’l-Müslimîn, Ehlü’d-Da’ve, Ehlü’l-Hak, Ehlü’l-İstikame’ gibi isimleri kullanmışlar ve bu adlandırmalara hâlel getirmemişlerdir.¹⁵⁴

2. İbâzîlik-Hâricilik İlişkisi

İlk dönem Mezhepler Tarihi kaynaklarında İbâziyye fırkası Havâric’in alt kolu veya Hâricî bir fırka olarak tanıtılır.¹⁵⁵ Oysa İbâzî mezhebine mensup müelliflerin eserlerine bakıldığında kendilerinin bu isimle zikredilmelerine ve Hâricî nitelemesine karşı çıktıkları görülür.¹⁵⁶ Havâric¹⁵⁷ kelimesinin ıstılah anlamında da fırka mensupları ile karşıtları arasında farklılıklar vardır.¹⁵⁸ Ancak her ne kadar İbâzî fırka mensupları kendilerini ‘Havâric’ olarak niteleyenlere kızmış olsalar da, firkanın

¹⁵¹ Cehlan, *el-Fikru’s-Siyâsiyyü*, 36,37.

¹⁵² Bâbâammî vd., *A’lâmü’l-İbâziyye*, I/13.

¹⁵³ Halîfât, *el-Usûlü’d-Dîniyyeti li’l-Fırkati’l-İbâziyye*, 12.

¹⁵⁴ Ca’birî, *el-Bu’dü’l-Hadâriyyü*, 50.

¹⁵⁵ Nesefî, *Kitâbu’r-Red Alâ Ehli’l-Bida’ ve’l-Ehvâi’d-Dâlle*, 151.; Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin*, I/183-190.; Bağdâdî, *el-Fark*, 108.; İbn Hazm ez-Zâhiri, *el-Fasl*, III/273.; İsferyânî, *et-Tabsîr*, 52-56.; Şehristânî, *el-Milel*, I/131.

¹⁵⁶ Muammer, *el-İbâziyye*, 1987, 474; Nâmî, *Dirâsât*, 70.

¹⁵⁷ Nâsır b. Süleyman b. Saîd Sâbiî, *el-Havâric ve’l-Hakikatü’l-Ğâibetü* (Maskat: Saltanat-ı Uman, 1999), 151.

¹⁵⁸ Ca’birî, *el-Bu’dü’l-Hadâriyyü*, 33.

kurucularından Abdullah b. İbâz'ın kendilerini Tahkim'den sonra Hz. Ali'nin ordusundan ayrılan 'İlk Muhakkime' ile irtibatlandırması ve fırkanın bazı görüşlerinin Hâricîler ile aynı olması gibi nedenler fırkanın bu şekilde isimlendirilmesine sebep olmuştur.¹⁵⁹

İbâzîlerin, Hz. Ali ile Muaviye arasında cereyan eden Siffin Savaşı sonrası Tahkim Olayı (37/657) sebebiyle Hz. Ali'nin ordusundan ayrılan grubun içerisinde çıkması sebebiyle Hâricîliğin günümüzdeki bir kolu veya devamı gibi kabul edilmesi mümkün olmakla birlikte bu şekildeki tasnif karmaşık bir durum arz etmektedir. Zira bir mezhebi tam ve doğru tanımlamak için öncelikle o mezhebin kendi kaynaklarına bakılması, kendilerini tanımladıkları ve adlandırdıkları şekliyle ortaya konulması gerekir. İbâzîleri "Hâricîlerin günümüzdeki devamı" şeklindeki bir tasnif sorunlu bir yaklaşım olacaktır.¹⁶⁰ Hz. Ali'den ayrılan bu grubun kendi mezheplerinin çıkış noktasının Muhakkime-i Ūlâ olduğunu ve bunlara Ehl-i İstikâme isminin verildiğini, dolayısıyla İbâzîlerin bu gruba (Muhakkime-i Ūlâ) dahil olduğunu ifade eden İbâzî bilginler mevcuttur.¹⁶¹

Bütün bu tartışmaları göz önünde bulunduracak olursak bir mezhebi hem kendi kaynaklarından tanımak hem de karşıt görüşlü kaynak eserlerden okuyarak çapraz sorgulama usulü ile öğrenmek o mezhebin doğruya en yakın bir şekilde resmedilmesine ve tanınmasına sebep olacaktır. Bunun yanı sıra mezhebin kendi ana kaynakları ve fikirleri incelenirken mezhebin içerisinde evrilerek geçtiği tarihi dönemler de esas alınmalıdır.¹⁶² Bu durum İbâzîye mezhebi için de söz konusudur. Çünkü İbâzîye, bir taraftan şiddet ve taassup ile özdeşleşen Hâricîler'in bir kolu diye tanıtılırken diğer taraftan "ortaya çıkışından günümüze değin İslam'ın en hoşgörülü yorumu" şeklinde de takdim edilmektedir. Bu şekilde çizilen bir resim İbâzîleri tanımak isteyen kimselerin zihin karışıklığına sebep olmaktadır.¹⁶³

¹⁵⁹ Mâni' b. Hammad Cühenî, *el-Mevsûatü'l-Müeyesseratü fi'l-Edyân ve'l-Mezâhib* (y.y., 1420), 62.

¹⁶⁰ Kadir Gömbeyaz, "Hâricîlerin Günümüzdeki Devamı İbâdiler mi, Selefiler mi?" *Selefilik*, ed. Doğan Kaplan, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2015), 57.

¹⁶¹ Cehlân, *el-Fikru's-Siyâsiyyü*, t37.

¹⁶² Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 160.

¹⁶³ Gömbeyaz, "Hâricîlerin Günümüzdeki Devamı İbâdiler mi, Selefiler mi?", 58.

a. İbâzî-Hâricî Benzerliği Meselesi

İbâzî-Hâricî benzerliği veya farklılığı meselesi değerlendirilirken İbâzîlerin şiddeti bir yöntem olarak benimseyen Ezarika ve Sufriyye gibi grupları Hâricî olarak adlandırdıkları göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü İbâzîler Hâricî Ezârîka ve Sufriyye fırkalarının savunmuş oldukları fikirlere şiddetle karşı çıkarlar ve bunlardan teberrî ederler.¹⁶⁴

Mezheplerin bazı siyâsî veya itikâdî görüş benzerlikleri üzerinden aynıleştirilerek gruplandırılması ve isimlendirilmesi veya farklı yapıların bu benzerlikler üzerine aynı zümreye dahil edilmesi, bazı yanlış sonuçlar doğmasına sebep olabilmektedir. Mezheplerin, itikâdî ve siyâsî benzerlikleri iyi tespit edilerek adlandırma ve sınıflandırmanın buna göre yapılması ve meselenin buna göre ele alınması, daha sağlıklı sonuçlar vermesi açısından önem arz etmektedir.¹⁶⁵ Oysa sonraki dönem Mezhepler Tarihi müellifleri, zaman zaman önceki dönemlere ait rivayetleri ve bilgileri araştırmadan olduğu gibi aktarmaktadırlar.¹⁶⁶ İtikâdî ve siyâsî mezhepler, içinden çıktığı toplumun genel yapısından, sosyal ve siyâsî durumlardan etkilenecek oluşumlarını tamamlamışlardır. Fırka ileri gelenlerinin ileri sürdüğü görüş etrafında, fırka mensuplarının aldıkları tavırlar fırkanın oluşmasını ve şekillenmesini etkilemiştir.¹⁶⁷ Meselâ, Hz. Ali ile Muaviye arasında meydana gelen Sıffin Savaşı sonrası Tahkim Olayı'na (37/657) karşı Hz. Ali'nin ordusunda bulunan bazı kimselerin takındıkları tavır, Muhakkime-i Ûlâ diye isimlendirilen fırkanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yine her ne kadar Nehrevan Savaşı'ndan sonra 64/684 yılına kadar Muhakkime-i Ûlâ birliğini korumuş olsa da Nâfi' b. el-Ezrak, hicrî 64 yılında Muhakkime ile fikri olarak anlaşmazlığa düşünce kendine tabi olanlarla birlikte bu gruptan ayrılmıştır.¹⁶⁸ Hâricîliğin çıkış noktası Sıffin Savaşı (37/657) sonrası Tahkim meselesidir. Bu kişiler “Lâ hükme illâ lillâh” (Hüküm koyucu sadece Allah'tır) sloganı ile hareket eden kimselerden oluşmaktadır.¹⁶⁹ Hâvâric fırkasının

¹⁶⁴ İsa Nehrevani, “İbâziyye'nin Çağdaş Köktenci Hareketlere Rol Model Olma Potansiyeli”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 1/4 (2017), 24-51.

¹⁶⁵ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 23-29.

¹⁶⁶ Orhan Ateş, “İbâziyye Hâricî Bir Fırka mıdır?”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 1/4 (2017), 1-23.

¹⁶⁷ Ebû Zehra, *Mezâhibi'l-İslâmiyye*, 17-23.

¹⁶⁸ Şehristânî, *el-Milel*, I/131-161.

¹⁶⁹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 167-183; İsferyâni, *et-Tabsîr*, 52; Şehristânî, *el-Milel*, I/57.

tanımı ile ilgili politik sebeplerle ortaya çıkmış ve zamanla dînî bir hüviyete bürünmüş bir yapı;¹⁷⁰ Hz. Ali ve Hz. Osman'ın hilafetini reddeden, hakem olayını onaylayanları ve rıza gösterenleri tekfir edenlerin oluşturduğu kimselere Hâricî denmektedir.¹⁷¹ İbâzîler ise kendilerini kitap ve sünnete göre hareket eden adaletin gerçekleşmesini arzulayan kimseler olarak tanımlamaktadırlar.¹⁷² Kendilerini Hâricîlerin alt kolu olarak gösteren görüşlere katılmazlar.¹⁷³ İbâzîyye mensupları, Havâric kelimesini “Mârîka Hadisi”nde¹⁷⁴ kastedilen manaya uygun olarak ayaklanan isyancılara verilen bir ad olarak kabul ederler. Hâricî ismine şiddetle karşı çıkmalarının asıl sebebi, Hâricî bir fırka olan Ezârika'nın şiddet yanlısı uygulamalarıdır.¹⁷⁵ Aynı zamanda İbâzîler, Muhakkime-i Üla ile olan bağlılıklarını reddetmezler. Kitaplarında Tahkim olayında ilk önce Hz. Ali'ye karşı muhalefeti başlatan Hurkus b. Züheyr ve Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye yer vererek methederler.¹⁷⁶ Hatta onlara göre Hz. Ali'den sonra hilafet makamında onun ismini zikrederler ve Râsibî'yi beşinci halife sayarlar.¹⁷⁷ Muhakkime ile bağlılıklarını inkar etmeyen İbâzîler, onların insanları İslam'ın ilk dönemlerindeki Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman'ın ilk altı yıllık dönemi ve Hz. Ali'nin Tahkim'i kabulüne kadar olan dönemdeki hilafet ve imamet uygulamasına davet eden samimi müslümanlardan oluşan bir cemaat olduklarını söylerler.¹⁷⁸

İbâzî olmayan müellifler genellikle İbâzîleri Hâricî bir fırka olarak tanımlamışlardır. Ancak İbâzîler bu tanımlamayı tarihi gerçeklerle uyuşmadığını iddia etmişlerdir. Kezâ bu iddialarını şu şekildeki sorularla temellendirmek istemişlerdir. Onlara göre İbâzîler, hangi görüşleri sebebiyle Hâricî bir fırkadır? Yine onlara göre İbâzîler ile Hâricî fırka Ezârika arasında temel dînî inanç bakımından benzerlik yoktur. İbâzîler, din kardeşi olarak gördükleri müslümanların kanlarını akıtmayı, yine

¹⁷⁰ Fıġlalı, “Hâriciliġin Doġuşu ve Fırkalara Ayrılışı”, 245-275.

¹⁷¹ Fıġlalı, “Hâricîler”, 16/175-178.

¹⁷² Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 45; Nâmî, *Dirâsât*, 58.

¹⁷³ İbn Zekvân, *es-Sîre*, 90-98.

¹⁷⁴ Hz. Peygamber'in söylediği söylenen ve “Mârîka Hadisi” olarak da bilinen bu hadiste geçen “mârîka” ifadesi ‘dinden çıkanlar’ anlamına gelir. Geniş bilgi için bkz. Buhârî, *Menâkıb/25*. Ayrıca bkz. Ali Muhammed Sallâbî, *Hâricîler (el-Havâric)*, çev. Demirkaynak İsa (İstanbul: Ravza Yayınları, 2018), 31-35.

¹⁷⁵ Nâmî, *Dirâsât*, 61.

¹⁷⁶ Dercînî, *Tabakât*, II/201-204.

¹⁷⁷ *Uluslararası Rusya Araştırmaları Merkezi* 10/2 (2017), 1-14; Fıġlalı, “Abdullah b. Vehb er-Râsibî”, 1/141,142.

¹⁷⁸ Ebü'l-Kasım b. İbrahim Berrâdî, *el-Cevâhiru'l-Müntekâ*, thk. Ahmed b. Seûd Siyâbî (London: Dâru'l-Hikme, 2014), 147.

müslümanların çocuklarını köle, eşlerini cariye edinmeyi ve mallarını ganimet olarak mülk edinmeyi caiz görmemişlerdir.¹⁷⁹ Hatta İbâzîlerin ikinci imamı olarak kabul edilen Ebû Ubeyde, “Müslümanların kanını akıtmayı ve mallarına el koymayı” caiz gören Hâricî gruplar ile savaş edilmesini dînî bir görev saymıştır.¹⁸⁰ İbâziyye’nin geri planda kurucusu sayılan Câbir b. Zeyd ile aynı dönemde yaşayan İbâzî bilgin Sâlim b. Zekvân, *Sîre* adlı eserinde İbâzîlerin, Ezârika’nın yapmış olduğu bütün fiilleri ret ettiklerini ve onlardan beri olduklarını ifade etmiştir.¹⁸¹

İbâzîler, şiddeti bir yöntem olarak benimseyen Hâricî Ezârika ve Sufriyye fırkalarından hareketle toptancı bir dil kullanmışlardır. Yani Hâricî kelimesiyle kasıtları Ezârika ve Sufriyye olduğu aşıkardır. İbâzîler, Ezârika ve Sufriyye’nin savunmuş oldukları fikirlere karşı çıkmışlar ve bunlardan teberri etmişlerdir.¹⁸² Bu tutum ve davranışları ile ‘Hâricîlere’ karşı çok katı bir tutum sergilediklerini ve onlarla savaşmaktan geri durmadıklarını iddia etmişlerdir. Bütün bu bilgiler doğrultusunda İbâzîlerin, Hâricî olarak değerlendirilmesi ve Hâricî bir hareket içerisinde ele alınmasını problemlili gören¹⁸³ görüşlerde mevcuttur. Bu iki fırka arasındaki benzerliklerin daha çok siyâsî hüküm olarak kabul edilen Tahkim Olayı ve imamlardan Kureyş kabilesine mensup olma şartı aranıp aranmaması gibi meseleler olduğu söylenir.¹⁸⁴ Dolayısıyla Hâricîler ile İbâzîler arasında benzerliklerin ötesinde bugün daha çok, ilk İbâzî imamlarının aşırı görüşleriyle ön plana çıkan Hâricî gruplara karşı takınmış oldukları tutumları, vermiş oldukları fetvaları, fırka lideri Abdullah b. İbâz’ın, Abdülmelik b. Mervan’a göndermiş olduğu mektubunda özellikle Ezârika’ya karşı söylem ve tutumu ön planda tutularak Hâricî bir fırka olmadıklarının ispatı olarak gösterilir.

Abdullah b. İbâz, mektubunda şunları söyler: “Bizler Nâfi’ b. el-Ezrak’ın ve taraftarlarının ileri sürmüş olduğu fikirlerden uzağız. Onlar, İslam adına isyan ettiler. Dinden çıktılar. Biz, onlardan Allah’a sığınırız. Onlar, iman ettikten sonra irtidat

---

¹⁷⁹ Nâsır, *Menhecü’ d-Da’ ve*, 51.

¹⁸⁰ Nâmî, *Dirâsât*, 62.

¹⁸¹ İbn Zekvân, *es-Sîre*, 69-72.

¹⁸² Nehrevani, “İbâziyye’nin Çağdaş Köktenci Hareketlere Rol Model Olma Potansiyeli”, 24-51.

¹⁸³ Ramazan Tarık- Zekeriya Doğrusözlü, “Ebû İshâk İbrâhîm Eттаfeyyîş ve ‘el-Fark Beyne’l-İbâziyye ve’l-Havâric’ Adlı Eseri”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2020), 369-396.

¹⁸⁴ Nâsır, *Menhecü’ d-Da’ ve*, 38.

ederek İslam dininden çıkararak tekrar küfre girdiler. Onlardan Allah'a sığınırız.”¹⁸⁵ Bu düşüncesiyle Abdullah b. İbâz, hem kendisinin hem de İbâzîlerin, müslümanları tekfir eden, kanlarını helal sayan aşırı görüşlü Hâricî grupların sert tutumlarından uzaklaştıklarını ilan etmiştir.

İbâzîler, bazı görüşlerinin Hâricîler ile aynı olması sebebiyle “Hâricî bir fırka olarak nitelenmelerine şiddetle karşı çıkarlar” ve “bir fırkanın bazı görüşlerinin başka bir fırkanın görüşüyle uyuşması gayet doğaldır” demektedirler. Aksi takdirde bu durum bir fırkayı diğer fırka içerisinde görüp onun alt kolu veya diğer fırka içerisinde sayılmasına yol açacaktır. Bizim bazı görüşlerimiz Mu'tezile ile bir kısım görüşlerimiz Şia ile örtüşmektedir. O zaman bazen Şia bazen Mu'tezile mi sayılmalıyız? diyerek bu duruma karşı çıkmaktadırlar.¹⁸⁶

b. İbâzî-Hâricî Farklılığı Meselesi

Her ne kadar İbâzîler ile Havâric'in Tahkim olayına bakış açılarının aynı olması ve “Lâ Hükme İllâ Lillâh (Hüküm ancak Allah'a aittir)” ilkesini benimsemiş olmaları, “Halifenin Kureyş'ten olma şartı aranmaması” gibi siyâsî görüşler aynı olsa da, İbâzîyye mensupları, aşırı görüşlü Hâricî grupların müslümanlara karşı takınmış oldukları sert tutuma şiddetle karşı çıkararak onlardan ayrılmışlar ve ağır bir dille eleştirerek onların Allah'ın dinini terk ettiklerini, küfür işleyerek kafir olduklarını söylemişlerdir. Bu söylemlerini özellikle Nâfi b. El-Ezrak'ın savunmuş olduğu fikirleri baz alarak temellendirmişlerdir. Dolayısıyla İbâzîler, kendilerine muhalefet edenleri küfürle itham etmiş, büyük günah işleyenlerin şirke girdiklerini iddia ederek onların kanlarını ve mallarını helal saymış olan Ezârika gibi aşırı görüşlü Hâricî grupları küfürle itham etmişlerdir.¹⁸⁷ İbâzîleri diğer Hâricî fırkalardan ayıran en önemli özelliklerden bir diğeri ise İbâzî düşüncenin sertlik ve taassup içermeyip ılımlı ve hoşgörülü olması olarak zikredilir.¹⁸⁸

İbâzî-Hâricî farklılığı meselesi dört başlık altında özetlenebilir:

¹⁸⁵ Bârûnî, *Târihu'l-İbâzîyye*, 23.; Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 51.

¹⁸⁶ Hacî, *Mezâhibü'l-İbâzî*, 190.

¹⁸⁷ Berrâdî, *el-Cevâhir*, 166.

¹⁸⁸ Sehîl, *el-İbâzîyye fî'l-Halîci'l-Arab*, 134-140.

1. İsti'raz Siyaseti

Sorgulama ve soruşturma gibi anlamları ihtiva eden isti'raz, kişinin düşüncesini ve inancını belli etmesini, âşikar kılmasını talep etmektir. Bu yöntemi ilk defa ortaya atan ve uygulayan kişi Ezârîka lideri Nâfi' b. El-Ezrak olmuştur.¹⁸⁹ Bu yöntem vasıtasıyla Ezârîka mensupları, birisi ile karşılaştıkları zaman kendi cemaatinden olup olmadığını saptama veya imanı hakkında bilgi edinme maksadı gütmüşlerdir. Ezârîka fırkasının kullandığı bu yöntemin asıl amacı, sadece kendi fikir ve görüşlerine uygun bir grup oluşturma isteğinden kaynaklanmaktadır. Yani bu sistem kendi cemaatinden olmayanların veya aynı fikre sahip olmayanların öldürüldüğü siyâsî bir metottur.¹⁹⁰ İbâzî önde gelen ilk imamlarından Ebû Bilâl Mirdâs b. Hudayr (Mirdâs b. Üdeyye) ve Câbir b. Zeyd, kendileri ile savaşmayanlara karşı asla savaşmayacaklarını, onları öldürmeyeceklerini ve mallarını ganimet olarak almayacaklarını ilan ederek İsti'raz siyasetini rettetmişlerdir.¹⁹¹ Dolayısıyla İbâziyye mensupları, isti'raz siyaseti uygulamamışlar ve tevhid ehlinin kanını dökmeyi helal saymamışlardır.¹⁹² Haklı olmadıkça, kendilerine savaş açmayanlarla savaşmamışlardır.¹⁹³

2. Savaş Siyaseti

İbâzîler, savaşta muhaliflerin mallarına ganimet olarak el koymamış, kadın ve çocuklarını öldürmemiş, ayrıca onları köle ve cariye olarak da almamışlardır. Oysa Hâricî fırkası Ezârîka, kendilerine muhalefet edenleri kafir sayarak onların yaşamış oldukları yerleri “dâru'l-harp” ilan etmişlerdir. Yine bunlara göre muhaliflerin çocuklarının ve kadınlarının öldürülmesi veya köle/cariye yapılması da şeriata uygundur.¹⁹⁴ İbâzî liderlerinden Abdullah b. Yahya el-Kindî, diğer muhalif müslümanlara karşı genel metodlarını şu şekilde ifade etmektedir: “Biz İbâzîler olarak asla müslümanlara tuzak kurup onları korkutmayız. Masum hiçbir müslümana ceza vermeyiz. Kötü insanlara ceza verirken onların yanında iyileri ayırt ederiz. Bir erkeğin

¹⁸⁹ Mustafa Öz, “İsti'raz”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/374.

¹⁹⁰ Şehristânî, *el-Milel*, I/110.

¹⁹¹ Müberred, *el-Kâmil*, III/76-80.

¹⁹² Bukeyr bin Saîd A'veştî, *el-İbâziyyetü fî Mirâti Ülemâi'l-İslâmi Kadîmen ve Hadîsen* (Sib/Uman: Mektebetü'z-Zâmirî, 2013), 48.

¹⁹³ Hacî, *Mezâhibü'l-İbâzî*, 192.

¹⁹⁴ Nâmî, *Dirâsât*, 61.

cezasını kadına veya bir büyüğün cezasını çocuğa kesmeyiz. İnsanları, fikirleri sebebiyle suçlayıp sadece bu sebeple onlarla savaşmayız. Bizler, bizimle savaşanla savaşırız. Ehl-i Kible'den olan hiç kimseyi esir olarak almayız. Çünkü Ehl-i Kible olanları müşrik olarak görmeyiz. Çocuklarını, kadınlarını esir olarak almayız. Mallarını ganimet olarak kabul etmeyip kendi çocuklarına geri iade ederiz.”¹⁹⁵

3. Huruc Siyaseti

Çıkma, çıkış, ayaklanma gibi anlamlara gelen huruc anlayışını¹⁹⁶ ilk olarak Nâfi' b. el-Ezrak, insanları kendi taraftarı yapmak ve kendi askeri gücünü artırmak amacıyla ortaya çıkarmıştır. İbn Ezrak, kendilerine katılmayarak isyan etmeyen, savaşmayan yani oturduğu yerde kendi başına kalıp hicret etmeyen ve hiçbir iş yapmayanları el-Ka'ade diye isimlendirmiş ve En'am Suresi 21. ayetini de delil göstererek bütün muhalif müslümanları müşrik kabul etmiş ve yaşadıkları bölgeleri daru'l-harb ilan etmiştir. İbâzîler, huruc kavramını cihada çıkmak anlamında kullanmışlardır. Kendileri, muhalif müslümanlarla bir arada yaşamışlar, huruc eden veya etmeyen, yani cihada çıkan veya çıkmayan tüm herkese hoşgörü ile yaklaşarak ilk muhakkimenin görüşlerini kabul edip huruc ve hirc'e'yi zorunlu görmemişlerdir. Onlara göre bir Müslümanın hasmı, onların diyarında kalması ve yaşaması dine aykırı değildir. Müslümanların zalim idareciler altında takiyye yaparak yaşamlarını sürdürebileceklerini söylemişlerdir. Onlara göre muhaliflerden olan müslümanlar müşrik değil sadece “küfrü'n-ni'met” (Allah'ın vermiş olduğu nimetlere karşı nankörlük yapanlar) içerisindedirler.¹⁹⁷

Ezrâkîler kendilerine katılmayan veya girişilen bir savaşa katılmayıp geride kalan müslümanlar için kafir hükmü vermişlerdir.¹⁹⁸ İbâzîler ise cihad'a çıksın ya da çıkmasın kendilerine hicret etsin ya da etmesin herkese müslüman demiştir.¹⁹⁹ Sayı bakımından kırk veya daha fazla olan grupların isterlerse huruc edebileceklerini söylemişlerdir.²⁰⁰

¹⁹⁵ Nâmî, *Dirâsât*, 66,67.

¹⁹⁶ İbrahim Mustafa vd., *Mu'cemü'l-Vasît* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996), 225.; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 2004), 384.

¹⁹⁷ Nâmî, *Dirâsât*, 59,60.

¹⁹⁸ Taberî, *Târîh*, 567,568.

¹⁹⁹ Nâmî, *Dirâsât*, 59,60.

²⁰⁰ Nâmî, *Dirâsât*, 57.

4. Tekfir Siyaseti

Hâricî Ezârika, kendilerine muhalefet edenleri küfürle itham etmiş, büyük günah işleyenlerin şirke girdiklerini ifade ederek onların kanlarını ve mallarını helal saymıştır.²⁰¹ İbâzîler ise bu tekfir siyasetini kabul etmezler, onlara göre büyük günah işleyenler tevhid ehlidirler. Ancak bunlar tevbe etmedikleri sürece “Küffâr bi’n-Ni’me” (Allah’ın vermiş olduğu nimetlere karşı nankörlük eden) içerisindedirler.²⁰² İbâzî bilginlerinden Sâlimî, küfrü; ‘Cühûd’ (dinden çıkararak küfür) ve ‘Niam’ (nimetlere karşı küfür) şeklinde iki kısma ayırmıştır.²⁰³ Böylece İbâzîler, büyük günah işleyenleri Hâricîler gibi İslam dairesinden çıkarmamış ve böyle kimselerin ‘Nimet Küfrü’ anlamına gelen ‘Küfrü’n-Ni’me’ içerisinde bulduklarını söyleyerek bu şekilde isimlendirmişlerdir.²⁰⁴

3. İbâziyye Fırkası’nın Önde Gelen Kurucuları

Her oluşumun bir lider kadrosu bulunmaktadır. Bu kadrolara mezhepler tarihi literatüründe lider olmasından dolayı “imam” denmektedir. İbâzîlere göre, mezheplerini kuran önde gelen liderlerine imam ismi verildiği gibi devlet idarecilerine de imam denmiştir. Bu İmamlar; dinin emirlerini yerine getirirler, halkın idaresini üstlenerek dünya işlerini düzene sokarlar. Bunlar bütün müminleri temsil ederler ve bunlara itaat mutlaklıdır. Dolayısıyla bunlar Allah’ın yeryüzündeki hakimiyetini de temin etmekle görevlidirler.²⁰⁵

Bu bağlamda İbâziyye’nin fikrî ve siyâsî teşekkül sürecinde ön plana çıkan ve fırkanın kurucuları arasında gösterilen şahıslardan bazıları şunlardır:

a. Abdullah b. İbâz et-Temîmi

Abdullah b. İbâz et-Temîmi, o günün toplumunda birçok bölgede büyük bir nüfuza sahip olan, Hz. Ali döneminde meydana gelen olaylarda Hz. Ali lehine tutum sergileyerek onu destekleyen, itibar sahibi bir kabile olan Temim kabilesine

²⁰¹ Hacî, *Mezâhibü’l-İbâzî*, 192.

²⁰² Nâmî, *Dirâsât*, 66.

²⁰³ Nûruddin Abdullah b. Humeyd Sâlimî, *Meşâriku Envâru’l-Ukûl*, thk. Ahmed b. Hamid Halîfî (Maskat: Dâru’l-Cil, 1989), II/304.

²⁰⁴ Hacî, *Mezâhibü’l-İbâzî*, 192.

²⁰⁵ El-Hâc Muhammed b. Yusuf Eттаfeyyîş, *Şerhu Akîdetü’t-Tevhîd*, thk. Mustaf b. en-Nâsır Vinten (Gardâye/Cezayir: Neşru Cem’iyyetü’t-Türâs, 2001), 588.

mensuptur.²⁰⁶ Bu kabileye mensubiyeti onu ilerde Emevi halifelerinin zorlama ve baskılarına karşı bir kalkan görevi yapacak ve aynı zamanda İbâzîyye fırkasının lideri konumuna yükselmesine etki edecektir.²⁰⁷ Abdullah b. İbâz'ın, Emevîler döneminde Muâviye'nin hilafeti zamanında (40-60/660-680) doğmuş olduğu ve tâbiin ehlinen olduğu bir çok sahâbe ile görüştüğü rivayet edilir.²⁰⁸ Vefatı ile ilgili net bir bilgi bulunmaz.²⁰⁹ Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan (ö.86/705) ile karşılıklı mektuplaşarak Havâric'den ve Nâfi' b. el-Ezrak'tan farklı düşündüğünü ve onlardan uzak olduğunu hatta onların İslam'dan çıktıklarına vurgu yaparak kendisinin ve tâbiîlerinin onlarla birlikte olmaktan Allah'a sığındıklarını ifade etmiştir.²¹⁰ Abdullah b. İbâz, bir mektubunda Nâfi' b. el-Ezrak'ın kendilerine muhalefet edenleri müşrik ilan etmesi sebebiyle bu görüşe katılmadığını ve kendilerine muhalefet edenlerin nimeti inkâr ettiklerini, yani küfr-ü nîmet (nimeti inkar etme, dinden çıkarmayan küfür) içerisinde bulduklarını ifade eder. Çünkü ona göre muhalifler de Allah'ın Kitabına sarılmışlar ve Hz. Peygamber'i kabul ettiklerini ileri sürmüşlerdir.²¹¹

Mektubu, itikâdî mezheplerin yoğun olarak tartıştığı ve üzerinde durduğu, fırkaların oluşmasının temelini oluşturan bu gibi olaylar hakkında görüş beyan etmesi sebebiyle hem kendisinin hem de kurucusu olduğu İbâzîyye'nin temel düşüncelerini ihtiva etmesinden dolayı önem arz etmektedir.²¹² Abdullah b. İbâz mektuplarında kendinden olmayanları müşrik ilan eden Nâfi' b. el-Ezrak'dan ayrıldığını ifade edip taraftarlarına masum insanlara kılıç çekmeyi yasaklamış, çizgisini ve pozisyonunu net bir şekilde ortaya koymuştur.

Abdullah b. İbâz, Câbir b. Zeyd'in öğrencisi olup onun fikirlerini benimseyerek aşırı görüşlü müfrit Hâricîlerin isyanlarına katılmadığı, kendisine tabi

---

²⁰⁶ Ahmet Önkal, "Ahnef b. Kays", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/174.; İrfan Aycan, "Temîm (Benî Temîm)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/418,419.

²⁰⁷ Hacî, *Mezâhibü'l-İbâzî*, 37.

²⁰⁸ Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâzîyye*, II/263,264.

²⁰⁹ Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu*, 86.

²¹⁰ Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 51.; Bukeyr bin Saîd A'veşt, *Dirâsât İslâmiyye fi'l-Usûli'l-İbâzîyye* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1988), 18-24.

²¹¹ A'veşt, *Dirâsâti İslâmiyye*, 19-22.

²¹² Fehd b. Ali b. Hâşil Sa'dî, *Mu'cemü'l-Fukahâ ve'l-Mütekellimîn el-İbâzîyye* (Maskat: Mektebetü'l-Cil el-Vâid, 2007), I/236..

olanlarla birlikte Basra’da sakin bir hayat geçirdiği ve ılımlı görüş sahibi olduğu bilinmektedir.²¹³

Abdullah b. İbâz, Yezid b. Muaviye’ye karşı çıkararak kendisini halife ilan eden Abdullah b. Zübeyr’in yanına geçerek ona yardım etmiş ve onun yanında durmuştur. Ancak daha sonra Abdullah b. Zübeyr ile fikri olarak anlaşamayarak ondan ayrıldı. Ayrılanlar arasında Abdullah b. İbâz ile Nâfi’ b. el-Ezrak, Abdullah b. Saffar ve Hanzale b. Beyhes vardı. Hepsi birlikte Basra’ya gittiler. Fakat daha sonra Nâfi’ b. el-Ezrak, bu gruptan ayrılarak kendisine katılanlarla birlikte Ahvaz’a geçti. Kendisine katılmayan ve Basra’da kalan Muhakkime grubuna Kaade (oturup geride pasif kalanlar) ismini vererek onların kafir olduklarını ifade eden bir mektup gönderdi. Bu mektubu okuyan Abdullah b. İbâz “Allah, Nâfi’ b. Ezrak’ın doğru söylediğini kabul eden her görüşü kahretsin.” diyerek ona tepkisini dile getirdi. Kaynaklarda Abdullah b. İbâz’ın hayatı ile ilgili çok detaylı bir bilgi ve kesin bir ölüm tarihi bulunmamaktadır.²¹⁴ İbâzî kaynak eserlerde İbâziyye’nin ilk imamı ve gerçek kurusu Câbir b. Zeyd²¹⁵ olarak geçmektedir. Ancak Abdullah b. İbâz daima ön planda olmuştur. İbâz, güçlü hitabeti ve liderlik özellikleri ile tanınmış bir kişiliğe sahiptir. Bu yönüyle ve yazdığı mektuplarla fırkanın görüşlerini hem halka hem de idarecilere duyurmuştur. Ayrıca İbâziyye’nin görüşlerini derleyip toplayarak sistemli hale getirmiştir.²¹⁶

b. Câbir b. Zeyd

Ebû Şâ’sa lakaplı Câbir b. Zeyd el-Ezdî el-Basrî (ö.93/711), h.18-22 senesinde Hz. Ömer’in halifeliği zamanında, Uman’ın Nizvâ vilayeti Fark beldesinde dünyaya gelmiştir.²¹⁷ Uman’ın Yahmud kabilesindedir. Câbir b. Zeyd’in doğum yeri ile ilgili iki farklı rivayet vardır. Birincisine göre, İmam Câbir’in ailesi o daha doğmadan Basra’ya gelmiş ve Ezdîler’in oturduğu mahalleye yerleşmiş ve İbn Zeyd daha sonra burada doğmuştur. Bir kısım araştırmacı ise İmam Câbir’in kızı Şa’sa’nın kabrinin

²¹³ Dercîni, *Tabakât*, 214.; Şemmâhî, *Siyer*, 1987, I/77,78.; Nâsır, *Menhecü’ d-Da’ ve*, 119-126; Neccâr, *el-İbâziyye ve Medâsiletihâ bi’l-Havâric*, 119-121.

²¹⁴ Fıglalı, *İbâdiyye’nin Doğuşu*, 86.

²¹⁵ Dercîni, *Tabakât*, II/238; Nâmî, *Dirâsât*, 73.

²¹⁶ Muammer, *el-İbâziyyetü Mezhebü’l-İslâmî*, 9.

²¹⁷ Abdullah Mahmud Şahhâte, *el-İmam Câbir b. Zeyd ve Mevâkıfihü’l-Fıkhîyye* (Kahire: Dâru Ğarib, 2000), 5,6.; Hacî, *Mezâhibü’l-İbâzî*, 49.

Uman'ın Fark beldesinde olması sebebiyle İmam Câbir'in Uman'da doğduğunu daha sonra ailesi ile beraber Basra'ya göç ettiğini ileri sürmektedirler.²¹⁸ Câbir b. Zeyd, kızına isnad edilerek Şâ'sa lakabı ile anılmıştır. Doğduğu yere nisbet edilerek el-Ummânî, yaşadığı bölge ve şehirlere isnat edilerek el-Basrî, el-Yahmedî. el-Cevfî (el-Havfî) isimleriyle de anılmıştır.²¹⁹ İlk eğitimi memleketi Uman'da alan İbn Zeyd, küçük yaşta doğduğu Uman'dan ayrılarak ilim tahsil etmek için o günün ilim merkezi konumunda bulunan Basra'ya gitmiştir.²²⁰ Her ne kadar bazı kaynaklarda, Basra'da ki çocukluk ve gençlik yıllarına ve ders gördüğü hocalarına ait yeterli bilgi bulunmamaktadır²²¹ şeklinde bilgi verilmiş olsa da bir kısım kaynak eserlerde ashâbın büyüklerinden olan Abdullah b. Mesud, Ebû Hureyre, Enes b. Mâlik ve Hz. Aişe'den ders aldığı bilgisi mevcuttur.²²² Hatta Bedir ehlinen olan yaklaşık yetmiş sahâbe ile görüştüğü ve onların ilminden istifade ettiği kaydedilir.²²³ Ancak doğmuş olduğu ve hayatının ilk yıllarını geçirdiği Uman yılları ile ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır.²²⁴ Cemel Vakası, Sıffin Savaşı, Tahkim Meselesi ve Nehrevan Savaşı yılları, İbn Zeyd'in gençlik dönemlerine denk gelmektedir.²²⁵

İyi bir fakih ve muhaddis olan İbn Zeyd, yaşadığı dönemin önde gelen müfessirleri arasında gösterilmiştir. Bu da bize, Câbir b. Zeyd'in birçok farklı ilim dalında mütehassıs olduğunu göstermektedir.²²⁶ Câbir b. Zeyd'den Buhârî 13, Müslim 8, Tirmîzî 5, Ebû Dâvud 8, İbn Mâce 8, Nesâî 11 ve Ahmed b. Hanbel 31 hadis rivayet etmiştir.²²⁷ İbn Zeyd, zühd ve takva sahibi bir kişiliğe sahip olup tâbiun ehlinin ileri gelenlerindedir.²²⁸

²¹⁸ Hacî, *Mezâhibü'l-İbâzî*, 49.

²¹⁹ Ömer Lütfî Çakan, "Câbir b. Zeyd", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/537,538.

²²⁰ Şahhâte, *İmam Câbir b. Zeyd*, 5-7.

²²¹ Ateş, *Günümüz Umman İbâdiyyesi*, 87.

²²² Sa'dî, *Mu'cemü'l-Fukahâ*, I/93.; Hacî, *Mezâhibü'l-İbâzî*, 50.

²²³ Bârûnî, *Târihu'l-İbâziyye*, 27.

²²⁴ Orhan Ateş, "İmam Ebû Şa'sa Câbir b. Zeyd ve İbâdiyye Fırkası İçindeki Yeri", *Avrasya Sosyal ve Ekonomî Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2017), 58-84.

²²⁵ Berrâdî, *el-Cevâhir*, 117-162.

²²⁶ Bârûnî, *Târihu'l-İbâziyye*, 27; Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, II/108,109.; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988), I/72.

²²⁷ Salih b. Ahmed b. Yusuf Bûsaîdî, *Rivâyâti'l-Hadis inde'l-İbâziyye* (y.y., 2000), 215.

²²⁸ Ebû'l-Fidâ İsmail b. Amr b. Kesîr el-Kureşî (ö. 774/1373) İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şirî (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, 1988), 9/94.

İbâziyye'nin kurucusu Abdullah b. İbâz, önde gelen İbâzî imamlarından sayılan Ebû Bilâl Mirdâs b. Hudayr, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime ve Seleme b. Sa'd el-Hadramî, Câbir b. Zeyd'in önde gelen öğrencilerindedir.²²⁹

Câbir b. Zeyd, İbâziyye fırkasının en önde gelen imamlarındandır. İbâzî fırka yazarları, Câbir'in, fırkanın arka planda, fikri banisi, fırkanın akidesini oluşturan gerçek kurucusu olduğunu ifade etmektedirler.²³⁰ İbâziyye mezhebinin akidesini, fikhını ve diğer öğretilerinin temelini o kurmuştur.²³¹ Suyûti ise onun İbâzî olmadığını söyleyerek İbâzî tarihçilerinin aksini ifade etmektedir.²³²

İbâzî kaynakların birçoğuna göre Câbir b. Zeyd 93/711 yılında vefat etmiştir. Ayrıca 103/721 ve 104/722 şeklinde rivayetler de mevcuttur.²³³

c. Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme

Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme et-Temîmî (ö.145/762), Mirdâs b. Üdeyye et-Temîmî'nin kardeşi Urve b. Üdeyye et-Temîmî'nin mevlasıdır (azatlı kölesi). Basra'da hicrî 45 veya birkaç yıl önce doğmuştur.²³⁴ Seksen yıllık ömrünü Basra'da geçiren Ebû Ubeyde doğduğu şehirde yaşamış ve hicri 135, 145 veya 150 senesinde aynı şehirde vefat etmiştir.²³⁵ Vefat tarihiyle ilgili net bir bilgi bulunmadığından farklı bilgiler bulunmaktadır.²³⁶ İbâziyye fırkasının ikinci imamı olan Ebû Ubeyde, küçük yaştan itibaren kendini ilme adanmış ve bu yolda edindiği bilgi birikimini fırkanın fikri bazda gelişmesinde ve teşkilatlanmasında kullanmıştır.²³⁷ Ebû Ubeyde, bazı sahâbileri gördüğü ve onların bilgi ve tecrübelerinden istifade ederek bunlardan hadis rivayet ettiği kaydedilir. Bunlar arasında Hz. Aîşe, Enes b. Mâlik, Ebû Hureyre, Abdullah b.

²²⁹ Hacî, *Mezâhibü'l-İbâzî*, 51.

²³⁰ Şemmâhî, *Siyer*, 1992, I/67,68.; A'veşt, *Dirâsâti İslâmiyye*, 16.; Halifât, *el-Usûlü't-Târihiyye li'l-Fırkati'l-İbâziyye*, 25-26.; Sâmi Sakar İd Ebû Dâvud, *el-İmam Câbir b. Zeyd el-Ezdî* (Ürdün: Matâbiu'n-Nehza, 2000), 123-125.

²³¹ Sa'di, *Mu'cemü'l-Fukahâ*, I/93,94.

²³² Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I/72.

²³³ Sa'di, *Mu'cemü'l-Fukahâ*, I/93.

²³⁴ Hamdan b. Hamid Seyfûlbâdiyyi, *el-İmam Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme* (Berka/Uman: Mektebetü Hazâinü'l-Âsâr, 2018), 11.

²³⁵ Seyfûlbâdiyyi, *İmam Ebû Ubeyde*, 82,83.

²³⁶ Şemmâhî, *Siyer*, 1987, I/78,80.

²³⁷ Mehdi Tâlip Hâşim, *el-Haraki'l-İbâziyye fi'l-Meşriki'l-Arabiyyi* (y.y., 1981), 62-68.

Abbas, Câbir b. Abdullah ve Ebû Said el-Hudrî gibi büyük sahâbîlerin isimleri zikredilir.²³⁸

Yokluk içinde bir hayat yaşayan Ebû Ubeyde, geçimini sağlamak için kamışlardan sepet yapıp sattığı için kendisine “Kaffâf” (çok sepet ören kişi) lakabı verilmiştir. Bir gözü âma olup siyahi bir bedene sahiptir.²³⁹ İbâzîyye'nin ilk imamı Câbir b. Zeyd'in vefatından sonra başa geçen Ebû Ubeyde, uygulamış olduğu yöntem ile hem fırkanın kökleşmesini hem de Basra dışındaki bölge ve şehirlere yerleşmesini sağlamıştır. Basra dışında Sirdâb mevkiinde sağlam ve saldırılara karşı korunaklı bir medrese kurmuştur.²⁴⁰

Kitman (gizli davet) döneminde faaliyetlerine devam eden Ebû Ubeyde, fırkayı Basra dışındaki şehirlere yaymak için Basra dışından gelen talebelerden oluşan *Hameletü'l-İlim/Nakaletü'l-İlim* adında beş kişiden oluşan bir grup kurmuştur.²⁴¹ Hameletü'l-İlim (ilim taşıyanlar, fırkayı neşredenler, davetçiler) adındaki bu beş kişilik grup, Ebü'l-Hattâb Abdü'l-A'lâ b. Semh el-Meâfirî, Abdurrahman b. Rüstem el-Fârisî, Âsım es-Sidrâtî, İsmail b. Dürâr el-Ğıdâmesî ve Ebû Dâvud en-Nefzâvî adlı kişilerden oluşmaktadır.²⁴²

Onun döneminde İbâzîyye fırkası, Emevîlerin siyâsî baskılarına rağmen hem Meşrik hem de Mağrib bölgelerine yayılarak büyük başarılar elde etmiştir. Ebû Ubeyde, fırkayı kitman (gizlenme) merhalesinden zuhur (açığa çıkma) merhalesine çeviren kişi olup fırkanın ikinci imamıdır.²⁴³

4. İbâzîyye'nin Kolları

İbâzîyye fırkasında da diğer fırka ve mezheplerde olduğu gibi, fikrî, siyâsî ve şahsî anlaşmazlıklar nedeniyle gruplaşmalar ve bölünmeler yaşanmıştır. Ancak İbâzîyye fırkasıyla ilgili genel *makâlat* kitaplarında yapılan tasnif ve isimlendirmeler,

²³⁸ Nûruddin Abdullah b. Humeyd Sâlimî, *Tuhfetü'l-A'yân bisîratihî Ehl-i Uman*. thk. Ebû İshak İbrahim Tefayyîş. (Kahire: Matbaatü's-Şebâb, 1350), I/6.

²³⁹ Ali Yahya Muammer, *Neş'etü'l-Mezhebi'l-İbâzî (el-İbâzîyyetü fi Mevkibi't-Târih)* (Uman: Mektebetü'z-Zâmirî, 2008), I/118.

²⁴⁰ Sa'di, *Mu'cemü'l-Fukahâ*, III/193.

²⁴¹ Dercînî, *Tabakât*, II/239.

²⁴² Seyfülbâdiyyi, *İmam Ebû Ubeyde*, 56; Sa'di, *Mu'cemü'l-Fukahâ*, III/192.

²⁴³ Mübârek b. Abdullah b. Hâmid Râşidî, *İmam Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme et-Temîmi ve Fikhühû* (Uman: Saltanat-ı Uman, 1992), 165,243.

İbâzî yazarlarının tasnif ve isimlendirmeleriyle farklılık göstermektedir. Bu farklılıkların nedenleri daha önce ele alınmıştır. Sadece tali kolları değil, İbâziyye'nin kuruluş tarihi, itikâdî görüşleri, siyâsî ve dînî yaklaşımları da tartışma konusu olmuştur.²⁴⁴

İbâzî tarih kitaplarında, İbâziyye tarih süreci içerisinde şu altı gruba ayrılmıştır: Nükkâriyye, Neffâsiyye, Halefiyye, Hüseyniyye, Sükkâkiyye (Sekkâkiyye) ve Fersiyye (Ferasiyye).²⁴⁵ Ancak, bu gruplardan yalnızca Nükkâriyye günümüze kadar varlığını sürdürebilmiştir. Cerbe (Tunus) ve Zevvâre (Libya) bölgelerinde faaliyet gösteren Nükkâriyye, İbâzî tarihçileri tarafından İbâziyye'ye bağlı bir fırka ve İslam dairesi içinde kabul edilmiştir.²⁴⁶ Diğer grupların çoğu ise kısa ömürlü olmuştur. Örneğin, Hüseyniyye ve Sükkâkiyye, sünnet ve icmayı reddetmeleri, cennet ve cehennem inancını kabul etmemeleri ve peygamberler ile meleklerle olan imanlarını inkâr etmeleri nedeniyle yalnızca İbâzî bir fırka olmamakla kalmamış, aynı zamanda İslam dairesinin dışında görülmüşlerdir. Halefiyye ise dînî bir firkadan ziyade siyâsî ve aşırı bir topluluk olarak değerlendirilmiştir. Neffâsiyye ve Ferasiyye ise dînî olmaktan çok, fikhî meselelere öncelik veren ve bu yönleriyle ön plana çıkan gruplar olarak tanımlanmıştır.²⁴⁷

İslam Mezhepleri Tarihi'nde *makâlat*, *milel* ve *nihal* türü kaynaklara bakıldığında, İbâziyye fırkaları genellikle dört temel grup olarak kaydedilmiştir.²⁴⁸ Bu grupların başlangıçta siyâsî sebeplerle ortaya çıktığı, zamanla fikrî ve itikâdî boyutlar kazandığı görülmektedir. Sünnî kaynaklarda İbâziyye'nin alt fırkaları tanıtılırken genellikle İmam Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserindeki bilgilere benzer açıklamalara yer verilmiştir.²⁴⁹ Bu kaynaklarda İbâziyye'ye bağlı alt fırkalar Hafsiyye,

²⁴⁴ Mehdi, Muhammed Hasan. el-İbâziyyetü Neş'etühâ ve Akâidühâ. (Ürdün: el-Ehliyye, 2011), 63,64.

²⁴⁵ Neccâr, *el-İbâziyye ve Medâsiletihâ bi'l-Havâric*, 95-108.; Ayrıca İbâzîlerin alt kollarının detayı için bkz. Albayrak, "İbâziyye'ye Nispeti Tartışmalı Olan Fırkalar", 387-391.

²⁴⁶ Nâmî, *Dirâsât*, 219.

²⁴⁷ Muammer, *el-İbâziyye*, 1987, 69-70, 319-320.

²⁴⁸ Nesefî, *Kitâbu'r-Red Alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâi'd-Dâlle*, 151.; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 188,189.; Bağdâdî, *el-Fark*, 108-110.; İbn Hazm ez-Zâhiri, *el-Fasl*, 51,52.; İsferyânî, *et-Tabsîr*, 53.; Şehristânî, *el-Milel*, I/131,134.; Seyfeddin Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsim) Seyfüddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, thk. Ahmed Muhammed Mehdî (Kahire: Dâru'l-Kütüp ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2002), 78,79.

²⁴⁹ Ali b. Muhammed b. Âmir Hicrî, *el-İbâziyyetü ve Menheciiyyetü'l-Bahsi İnde'l-Müerrihîn* (Uman: Saltanat-ı Uman, 1999), 67-70.

Yezîdiyye, Hârisiyye ve Ashâbü't-Tâat olarak sıralanmıştır. Eş'arî, Bağdâdî ve İsferyânî, İbâziyye'nin alt kollarını üç grup olarak (Hafsiyye, Hârisiyye ve Ashâbü't-Tâat) tanımlarken, Şehristânî Hafsiyye, Yezîdiyye ve Hârisiyye'den kısaca bahsetmiştir.²⁵⁰ Bağdâdî, Yezîdiyye fırkasını İbâziyye fırkasının alt kolu olarak değil ayrı bir bölümde zikreder.²⁵¹

İbâzîler ise bu tasniflere itiraz etmektedir. Özellikle Hafsiyye'nin İbâziyye'ye ait olmadığını belirtmekte ve bu grubu itikâdî görüşlerinden dolayı kâfirlikle suçlamaktadırlar. Sünnî kaynaklarda ise Hafsiyye, İbâzî bir fırka olarak kaydedilmektedir. Sünnî yazarlardan Eş'arî ve Bağdâdî'ye göre İbâziyye'nin bir diğer alt fırkası Ashâbü't-Tâat'tır. Şehristânî, bu fırkadan bahsetmemektedir. Bağdâdî'nin *el-Fark Beyne'l-Fırak* adlı eserinde Ashâbü't-Tâat hakkında daha detaylı bilgiler bulunmaktadır. Ancak *makâlat* türü kaynaklarda bu fırkanın kurucusundan bahsedilmemiş, yalnızca “Ashâbü Tâatin Lâ Yüradullâhu Bihâ” (Allah için yapılmayan ibadet sahipleri) olarak adlandırılmış ve görüşleri kısaca aktarılmıştır.²⁵²

B. Mesâlikü'd-dîn/İbâzîlerin Dini Yaşama Aşamaları

'*Mesalik*', metot, yol ve yöntem anlamlarına gelen '*meslek*' kelimesinin çoğuludur. *Mesâlikü'd-Dîn* kavramı dinin yolları, metotları, yöntemleri ve merhaleleri gibi anlamlara gelir. İbâzî bilginler, *Mesâlikü'd-Dîn* tabiri ile İbâzî toplumunun geçirmiş olduğu aşamaları ve içinde yaşamış oldukları dönemin şartlarına göre takip etmiş oldukları metotları, yolları ve yöntemleri kastetmektedirler.²⁵³ Dolayısıyla İbâzîler kendi siyâsî tecrübeleri doğrultusunda bu ifadeye özel bir anlam yüklemişler ve bu safhaları kendi mücadelelerinde uygulamışlar ve günümüze kadar ulaştırmışlardır.²⁵⁴

²⁵⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 183-184; Bağdâdî, *el-Fark*, 62, 279; İsferyânî, *et-Tabsîr*, 52-56; Şehristânî, *el-Milel*, I/157; Malatî, *Kitâbü't-Tenbih*, 52; Râzî, *İ'tikâdât*, 51.

²⁵¹ Bağdâdî, *el-Fark*, 279.

²⁵² Ateş, *Günümüz Umman İbâdiyyesi*, 152; Muammer, *el-İbâziyye*, 1987, 37-42.

²⁵³ Ahmed b. Hamed b. Süleyman Halilî, *Şerhu Ğâyeti'l-Murâd fî Nazmi'l-İ'tikâd* (Maskat/Uman: el-Kelimetü't-Tayyibe, 2017), 171.

²⁵⁴ Alaattin Dikmen, “İbâzi İmamet Sosyolojisi: Mesâlikü'd-Dîn”, *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/8 (2017), 29-39.

Dinin ahkâmının ve kurallarının uygulanabileceği ortamı oluşturan ve *Mesâlikü 'd-Dîn* diye de ifade edilen metotlar: *Zuhur*, *Difâ*, *Şirâ* ve *Kitmân* olmak üzere dörde ayrılır.²⁵⁵

1. Zuhur (Açık Tebliğ) İmâmeti Dönemi

Tebliğin açıktan yapıldığı, müslümanların hakimiyetlerinin tam olduğu, şeriat kanunlarının geçerli olduğu ve gücün müslümanlarda olduğu bir dönemdir. Hz. Peygamber döneminden Hz. Ali'nin hilafetinin sonuna kadar olan dönem zuhur imametinin yaşandığı dönemlerdir.²⁵⁶ Bu dönemde İbâzîler Kur'an'a, sünnete ve dört halifenin amellerine uygun bir şekilde yönetim sergileyecek müstakil bir imam seçerler. Müslümanlar çevrelerindeki düşmanlarının yarısı kadar olduklarında veya kırk kişiden fazla sayıya ulaştıklarında ayrıca ilim ve otorite bakımından uygun bir ortam da oluşursa imameti ilan etmeleri veya imam seçmeleri gerekir. Sayı kırk kişinin altına düşerse imamet düşmektedir. İmam Allah'ın emirlerini yerine getirmek, güvenliği sağlamak, hadleri uygulamak, zekât toplamak ve adaletle hükmetmekle sorumludur.²⁵⁷

2. Difa' (Savunma) İmâmeti Dönemi

Müslümanların haksızlığa uğrayıp saldırıya maruz kaldıkları bir dönemde birleşerek mücadele ettikleri bir dönemdir. Zuhur döneminden sonra saldırıya maruz kaldıkları zaman savunma imamını seçerler. Bu imam savunma dönemi boyunca tam yetkili bir şekilde savaşmakla sorumludur. Seçilecek olan imam, alim, zeki ve askeri bir dehaya sahip olmalıdır.²⁵⁸ Seçilecek İmam askeri konularda yetkin olmalıdır. *Difâ* imamının görev süresi savaş döneminin sona ermesiyle biter ve sıradan bir ferd olarak yaşamına devam eder. Müslümanlar, bu süreçten sonra içinde buldukları dönemin özelliklerine göre ve içinde bulunulan şartlar gereği ya zuhur veya kitman olmak üzere yeni bir imam seçerler.²⁵⁹ *Difâ* döneminde müslümanlar güçsüz olduklarından, zayıf bir duruma düştüklerinden, kontrolü düşman eline kaptırdıklarından ayrıca zulmün ve

²⁵⁵ M. Mücahid Dünder, "Otantik Bir Vehbî-İbâzî Akâid Metni: Akîdetü't-Tevhîd Li-Amr İbn Cümeý", *Kelam Araştırmaları* 11/1 (2013), 271-302.

²⁵⁶ A'veşt, *Dirâsât İslâmiyye*, 109. A'veşt, İbâzîlerin Hz. Ali ile ilgili bilinenden farklı bir tutumsergilediğini kaydeder.

²⁵⁷ Nâmî, *Dirâsât*, 276,277.

²⁵⁸ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 2008, I/76,77.; A'veşt, *Dirâsât İslâmiyye*, 109.

²⁵⁹ Nâmî, *Dirâsât*, 277-278.

bozgunculuğun yayılıp artmasından dolayı *difâ* safhası *zuhur* safhasına nazaran bir derece aşağıda kabul edilmiştir. Ebû Hâtim el-Melzûti bu dönemde Emevi ordusuyla mücadele etmiş ve sonunda şehit düşmüştür. *Difâ* döneminde, birçok İbâzî imam Abbâsî yönetimiyle karşı karşıya gelmiş ve ölümüne mücadele etmişlerdir.²⁶⁰ Bu dönemin imamları, genel olarak baskıcı idarecilere ve Hâricîlere karşı mücadele etmişlerdir. İlk *difâ* imamı Nehrevan Savaşı'ndan önce seçilen Abdullah b. Vehb er-Râsibi olmuştur.²⁶¹ Kuzey Afrika'nın Trablus bölgesinde kurulan ilk İbâzî imametini öncesinde düşmanlarla mücadele eden Ebû Hâtim el-Melzûti²⁶² ve Rüstemî imametini ihya için önce Fatımîler ile savaşan Ebû Hazer Yağlâ b. Ziltâf öne çıkan *difâ* dönemi imamlarıdır.²⁶³

Özetle *difâ* dönemi Müslümanların güçsüz kalıp zayıf duruma düştükleri ve savunmaya geçtikleri dönemdir. Bu dönemin sonunda müslümanlar ya zafer elde eder ve *difâ* imametini sona erer ya da yenilgiye uğranılır ve *difâ* dönemi sonuçsuz kalır. Bu durumun sonucunda barış ve dinlenme dönemi olan Kitman dönemine geçilir veya tekrar toparlanma ve yenilenme amacıyla Şirâ dönemine geçilir.

3. Şirâ (Fedakârlık) İmâmeti Dönemi

Şirâ (الشراء) kelimesi sözlükte alışveriş manasına gelir. Terim olarak, canların ve malların Allah'a kurban edilmesi anlamına gelir. Çoğulu 'şurat'tır. Bu kavram Kur'an-ı Kerim'de birçok yerde farklı kiplerde geçmektedir. *Şirâ* kavramı, İbâzîler tarafından cenneti kazanmak için kişinin fedakârlık yaparak Allah yolunda canını kurban etmesi anlamında kullanılır.²⁶⁴ Şurat kavramı "Allah, kendi yolunda çarpışırken öldüren ve öldürülen müminlerin canlarını ve mallarını, karşılığında cennet vermek üzere satın almıştır. Bu, Allah'ın Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'an'da yer almış gerçek bir vaadidir. Kim Allah'tan daha fazla sözüne bağlı olabilir! O halde yaptığımız bu alışverişten ötürü sevinin. İşte büyük bahtiyarlık da budur."²⁶⁵ ayetinden çıkarılmış bir kavramdır. İbâzîlere göre *Şirâ* fikrini ilk olarak Ebû Bilâl Mirdâs b.

²⁶⁰ Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 255,256.

²⁶¹ Bedreddin Ebi'l-Abbas Ahmed b. Saîd Şemmâhî, *Mukaddimetü't-Tevhid ve Şürühuhâ*, çev. Amr b. Cumi' Ebu'l-Hafs (Maskat/Uman: Dâru'l-Hikmet, 2016), 70.

²⁶² Nâmî, *Dirâsât*, 278.

²⁶³ Halîlî, *Şerhu Ğâyeti'l-Murâd*, 178.

²⁶⁴ Sâlimî, *Şerhu Ğâyeti'l-Murâd*, 175-177.

²⁶⁵ Tevbe, 9/111.

Hudayr ortaya atmıştır. Daha sonra Ubeydullah b. Ziyad'ın müslümanlara verdiği büyük zarar üzerine şurat/huruc uygulanmıştır.²⁶⁶ Şurat döneminde *şirâ*nın şartlarını kabul eden müslümanlar kendi canlarını Allah'a sattıklarından dolayı, başlarına 'Şârî' adında bir imam seçerek Allah yolunda düşmanlarına karşı ölünceye kadar savaşıacaklarına dair ona biat ederler. Başlarında bulunan imam şer'i kanunları uygular ve malları tahsil eder. Şurata tabi olanlar ve başlarında bulunan şârî ataları olan Ebû Bilâl Mirdâs b. Hudayr'ın ve kardeşi Urve b. Hudayr'ın yolundan gitmek için azami gayret göstererek her türlü fedakarlığı yaparlar.²⁶⁷

Şirâ safhasında bulunan ve kendilerine tabi olanların uyması gereken bazı temel kurallar ve bu sistemin bazı kriterleri bulunmaktadır. *Şirâ* uygulamasını ilk olarak hayata geçiren Ebû Bilâl Mirdâs b. Hudayr kendilerine katılmak isteyenlerde bulunması gereken şartları şu şekilde özetler: "İyi bil ki sen şimdi Allah yolunda cihada çıkıyorsun. Tek hedefin Allah rızasıdır. Bu hedef doğrultusunda ilerleyeceksin ve dünyalık hiçbir şeye de ihtiyacın yoktur. Yine iyi bil ki dünyalık her şeyden tiksinecek ve nefret edeceksin. Senin istikametinin ahiret yurdu bu yolda onun için cihada çıkmış bir kişisindir. Senin tek amacın Allah yolunda savaşmaktır. Artık bu çıkmış olduğun yoldan dönüş de yoktur. Allah'a kavuşuncaya kadar bu hak yolda karşılaştığın her şey senin için kutsaldır. Bu şartları kabul ediyorsan hemen şimdi geriye dön ve dünyalık tüm işlerini, ihtiyaçlarını ve ailenin ihtiyaçlarını karşıla ve onlarla vedalaş. Dinine ve nefesine hâkim ol. Ailene bir daha onlara dönmeyeceğini söyle. Artık bu söylediklerimizi yerine getirirsen bize biat etmiş olursun."²⁶⁸

Şirâ safhasında bulunan ve kendilerine tabi olanların uyması gereken bazı temel kuralları ve bu sistemin bazı kriterleri şu şekilde özetlenebilir: *Şirâ* sistemine dahil olmak kişinin kendi seçimine bağlıdır. Bunu zorunlu bir görev sayanlar da olmuştur. Şurat sisteminin işleyebilmesi için kişi sayısı en az kırk kişi olmalıdır. En az kırk kişiden oluşan bu grup kendisine bir imam seçmek ve onun vereceği karara uymak zorundadır. Baskı ve zulüm devam ettiği sürece savaşa devam edilir. Kendi iradesiyle seçilen bu kişiler davalarında asla takiyye yapamazlar. Namazlar seferi olarak eda

---

²⁶⁶ Nâmî, *Dirâsât*, 278,279.

²⁶⁷ Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 257.

²⁶⁸ Nâmî, *Dirâsât*, 279.

edilir. Bu grupta bulunan kişilerin kendilerine ait bir evleri yoktur. Tüm zamanları cihat meydanlarında geçtiği için ömürleri savaşla geçer. Fakat bunlar sadece kendilerine savaş ilan edenlerle savaşırlar. Savaş esnasında, kadınlara, çocuklara ve yaşlılara dokunmazlar.²⁶⁹

d. Kitmân (Gizlilik) İmâmeti Dönemi

Müslümanların dinlerini yaşayabilmeleri için başvurdukları son safhadır. Zuhur döneminin zıttı *kitmân* dönemidir.²⁷⁰ İbâzîler, inançlarını yaşamak ve düşmanları tarafından kendilerine gelebilecek herhangi bir zarardan korunmak için kendilerini gizlemişlerdir. *Kitmân* dönemi, İbâzîlerin hangi inanca sahip olduklarının gizlendiği bir aşamadır. Bu dönemde müslümanlar şîrâ döneminin de altına düştüklerinden ve çok güçsüz bir durumda olduklarından dolayı tüm faaliyetlerini gizli bir şekilde yürütmek zorundadırlar. Çalışmalarını gizlilik içerisinde yaparak böyle kritik bir süreçte taraftarlar arasında birliklerini, İslami kültürlerini ve inançlarını muhafaza etmiş olurlar.²⁷¹ İbâzîler, öncelikle Emevîler zamanında idarecilerin baskıcı ve katı tutumlarından korunmak için bu sistemi benimsemişlerdir. İbâzîlerin zalim idarecilere karşı muhalefet etmek, onların vereceği herhangi bir görevi almamak ve onların yaptıkları kötü fiillere ortak olup sorumluluklarını üstlenmemek gibi bazı temel prensipleri vardır. İlk İbâzî imam Câbir b. Zeyd ve Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme, Basra'da faaliyetlerini gizli bir şekilde yürütmüş ve *kitmân* safhasını yaşamışlardır.²⁷² Rüstemî devleti 296/909 yılında yıkıldıktan sonra İbâzîler 358/968 tarihine kadar Fatımîler ile savaş halinde olmuşlardır. Bu dönemde İbâzî imametini kurmak için verilen çabanın boşa gitmesi ve ağır bir mağlubiyet almaları sebebiyle bu tarihten sonra *kitmân* dönemine girmişlerdir. Kitmân dönemi bu tarihten itibaren günümüze kadar devam eden bir süreç olmuştur. Bu dönem içerisinde kurulan Azzâbe teşkilatının İbâzî topluluğu üzerindeki dînî ve içtimâî otoritesi tartışılmaz bir vakıadır. Günümüzde hâlâ Cezayir Mizâb vadisi bölgesinde varlığı devam eden bu teşkilat detaylı bir şekilde üçüncü bölümde anlatılacaktır. Sonuçta Kuzey Afrika ve Cezayir'de İbâzî topluluğu üzerinde etkisi en fazla olan dönem kitmân imameti

---

²⁶⁹ Nâmî, *Dirâsât*, 281,282.

²⁷⁰ Halîlî, *Ğâyetü'l-Murâd*, 179.

²⁷¹ Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 257.

²⁷² Halîlî, *Ğâyetü'l-Murâd*, 180.

dönemi olmuştur.²⁷³ İbâzîler, her zaman yaşadıkları dönemin şartlarına uygun bir yöntem seçerek tarih süreci içerisinde varlıklarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir.²⁷⁴

C. İbâziyye'nin Temel İtikâdî Görüşleri

İbâzîlere göre İslam dini akidesinin, ibadet ve muamelatın temelini Kur'an-ı Kerim oluşturmaktadır. İbâzî müellifler, tartışma konusu olan bazı meseleleri temel inanç esasları arasında saymışlar ve Müslümanların ihtilaf ettiği bu esasları, tevhîd, kader, adâlet, el-va'd ve'l-vaîd, el-menziletü beyne'l-menzileteyn, lâ menziletü beyne'l-menzileteyn, el-emr ve'n-nehy, el-velâyet ve'l-beraat, el-esmâ ve'l-ahkâm şeklinde dokuz esas (usûlü't-tis'a) olarak toplamışlardır.²⁷⁵

Bu başlık altında usûlü't-tis'a'yı içerecek şekilde İbâzîlerin temel bazı itikâdî, içtimâî ve siyâsî görüşleri ele alınacaktır. İbâzîler tarafından kabul edilen temel inanç esaslarının sayısı noktasında ihtilaflar mevcuttur.²⁷⁶ Elbette tüm görüşlerinin detaylarına değinmek araştırmanın kapsamını ve hacmini aşacağından İbâzîlerin temel görüşlerine genel olarak yer verilmekle iktifa edilecektir.

1. Tevhid

İlahi dinlerin gönderiliş amaçlarından en önemlisi tevhid akidesidir. Diğer mezheplerde olduğu gibi İbâzîlerde de tevhid inancı imanın sahih olmasının en önemli şartıdır. Tevhid inancı noktasında kişinin cehaleti mazeret kabul edilmez. İmanın şartlarından olan; Peygamberlere, kitaplara, meleklerle, ahiret gününe, hesaba, cennet ve cehenneme inanma tevhid inancının içeriğini oluşturan temel taşlardır. Yine Allah'ın tüm sıfatları bu kapsam dahilindedir. Kim bu sayılanlardan birini dahi inkâr etse Allah'ı inkâr etmiş olduğundan müşrik sayılır.²⁷⁷ Bu düşünceleriyle inanç konularında, tevhid akidesini merkeze alan İbâzîler tevhid inancını genişletmektedirler.

²⁷³ Nâmî, *Dirâsât*, 282-286.

²⁷⁴ Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 258.

²⁷⁵ Amr Ahmed Ali, *el-Furûku'l-Akdiyye beyne'l-Medreseti'l-İbâziyye ve'l-Medreseti'l-İ'tizâliyye* (Benî Yezgan/Gardâye: Matbaatü Basma, 2022), 54-73; Metin Yıldız, "İbâziyye'nin Temel İnanç Esasları: el-Usûlü't-Tis'a (Dokuz İlke)", *Bülent Ecevit İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 167-187.

²⁷⁶ Tebğûrîn b. Dâvûd b. İsa Melşûtî, *Usûlü'd-Dîn ev Usûlü'l-Aşra inde'l-İbâziyye*, thk. Venis Tahir Âmir (Maskat: Mektebetü'l-Ceyl el-Vâid, 2005), 26-27.

²⁷⁷ Ebû Hafs Umrûs b. Feth Nefûsî, *Usûlü'd-Dîniyyeti's-Sâfiyye*, thk. Hâc Ahmed Hamû Kerrûm (Maskat/Uman: Saltanat-ı Uman, 1999), 58-60.

İbâzîler; Allah'a, zatı ve sıfatlarıyla birlikte inanılması gerektiğini ve Allah'ın isimlerinin mahluk olmadığını söylerler.²⁷⁸ Onlara göre Tevhid, kulun Allah'tan başka bir ilah olmadığına, Hz. Muhammed'in O'nun Resulü olduğuna ve diğer iman esaslarına inanmasıyla mümkündür. Bir kişi, Hz. Muhammed'in hak olarak getirdiği iman esaslarına inanırsa muvahhid olmuş olur ve bu kişinin kanı ve malı haramdır. Muvahhid olan kişi tevhid inancıyla şirkten sıyrılmış ve Peygamberin Allah'tan hak olarak getirmiş olduğu iman esaslarına, Meleklerle, Nebilere, Resullere, Kitaplara, Ahirete, Cennet ve Cehenneme, Kaza ve Kadere iman eder. Böylece imanı tamamlanmış olur.²⁷⁹

İbâzîler'in tevhid anlayışının merkezinde Allah'ın zât ve sıfatları inancı vardır. Ayrıca Allah'a, zat ve sıfatlarına tüm özellikleriyle şeksiz ve şüphesiz inanılması, Allah'ın şirkden, eksik ve noksan sıfatlardan münezzehe olduğu ve ibadetin sadece kendisine yapılması gerektiği inancı vardır. İbâzîlerin tevhid akidesi üzerinde bu denli durmalarının bir diğer nedeni tevhid inancındaki küçük bir sapmanın dinden ve imandan çıkma anlamına gelmesi sebebiyledir. Dolayısıyla onlara göre İslam tevhid inancı üzerine kuruludur. İbâzîler, kişinin imanının tamamlanması için mutlaka tasdik şartının gerçekleşmesini ileri sürerler. Yani tasdik imanın ikinci rüknüdür.²⁸⁰

İbâzîler; iman kavramını söz, amel ve niyet şeklinde bütüncül bir yaklaşımla tarif etmişlerdir. Onlara göre kişinin imanının olgunluğa erişmesi ancak Allah'ın Peygamberleri vasıtasıyla gönderdikleri şeyleri kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve organlarla amel etmek ile mümkündür. İbâzîler iman ve İslâm'ın aynı şeyler içerdiğini söylerler ve birisini diğerinin yerine kullanırlar. Onlara göre iman ve İslâm kavramları aynıdır. İbâzîler, ameli imandan bir cüz sayarlar ve amel iman ayrımı yapmazlar fakat inandıkları ile amel etmeyenlere verilen isim noktasında farklılaşmışlardır. Eğer bir kişi inandığını dili ile söyler de onunla amel etmezse o kişi ne mümin ne müslüman ne de müşriktir. O, 'küfran-ı nimet' anlamında bir kâfirdir. Yani Allah'ın kendisine

²⁷⁸ Yağlâ b. Ziltâf Ebî Hazer, *er-Reddü Alâ Cemûi'l-Muhâlifîn*, thk. Amr Halîfe Nâmi (Sîb/Uman: Mektebetü'z-Zâmirî, 2008), 13-18.

²⁷⁹ Muhammed b. Yusuf Eттаfeyyîş, *ez-Zehbü'l-Hâlis el-Münevvehü bi'l-İlmi'l-Gâlis* (Sîb/Uman: Mektebetü'z-Zâmirî, t.y.), 28-42.

²⁸⁰ Âmir Neccâr, *el-İbâzîyye* (Kahire: Mektebetüs-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2004), 83-85.

vermiş olduğu her türlü nimete karşı nankörlük etmiştir. Ancak bu kişi dünyada Müslüman muamelesi görür.²⁸¹

2. Kader ve Adalet

İbâzî bilginler kaza kavramını; Allah'ın ezeli ilimde (levh-i mahfuz) yazılı olan olayların, zamanı geldiğinde maddi alemde Allah'ın takdir ettiği şekilde vuku bulması şeklinde izah ederler. Kader ise Allah'ın kâinatta meydana gelecek olan olayların detaylı bilgisine vakıf olmasıdır. Kâinatta olacak olan olayların levh-i mahfuzdaki varlığı şeklinde de tarif edilebilir.²⁸² İbâzîler, kaza ve kadere yani tüm fiillerin, hayrın ve şerrin Allah'tan geldiğine inanırlar. Kulun fiillerini kulun iradesine ve seçimine bağlı olarak yaratan Allah'tır. Dolayısıyla kâinatta bulunan her şeyin yaratıcı O'dur.²⁸³

İbâzîler kulların fiillerini Allah'a nispet ederler. Çünkü Allah'ın dilemesi olmazsa hiçbir şey meydana gelmez. O tüm fiillerin yaratıcısıdır.²⁸⁴ Allah'a nispet edilen bu fiil O'nun yaratıcısı olması yönüyledir. Aynı zamanda Allah tarafından yaratılan o fiili kulun işlemesi ve meydana getirmesi yönüyle fiil, kula nispet edilir.²⁸⁵ Kadere iman noktasında Eş'arî'lerin "Allah hâlıktır. Kul ise kâsibtir" şeklindeki görüşü ile benzer düşünen ve Ehl-i Sünnet ile aynı çizgide buluşan İbâzîler,²⁸⁶ Mu'tezile, Kaderiyye ve Cebriyye'yi kader konusu ile ilgili görüşleri nedeniyle eleştirmişlerdir.²⁸⁷

İbâzîlere göre Allah, mutlak adalet sahibi olup kullarına zulmetmez, onları işlemedikleri bir suçtan dolayı cezalandırmaz. Kendi mülkünde dilediği şekilde hükümde bulunan Allah'a hiçbir sorumluluğun yüklenemeyeceğini söyleyen İbâzî âlimler, Allah'ın kullarına iman ve küfür başta olmak üzere dilediği şekilde hareket etme özgürlüğü verdiğini söylerler. İnsan, kendi iradesiyle doğru veya yanlış olanı

---

²⁸¹ İbn Sellâm el-İbâzî, *Bed'u'l-İslâm ve Şerâiu'd-Dîn*, thk. Kirz Şekartes - Sâlim b. Yakub (Beyrut: Dâru Sâdır, 1986), 68,69.

²⁸² Halîlî, *Ğâyetü'l-Murâd*, 131.

²⁸³ Nâmî, *Dirâsât*, 198.

²⁸⁴ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu*, 133.

²⁸⁵ Demirci, *İbâziyye'nin Hadise Bakışı*, 46.

²⁸⁶ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu*, 133.

²⁸⁷ Melşûtî, *Usûlü'd-Dîn*, 33,34.

seçebilir ve bu seçimlerinin sonucuna katlanır. İnsanın davranışları herhangi bir zorlama olmaksızın onların kendi kesb ve fiilleriyle meydana gelir.²⁸⁸

a. Esmâ ve Sıfatlar

Allah'ın isimleri, isimlendirilmesi, hangi isimlerle isimlendirilebileceği ve hangi sıfatlarla sıfatlandırılacağı meselesi diğer mezheplerde olduğu gibi İbâzîlerin ilk dönemlerine ait eserlerde yer verilen ve tartışılan konuların başında gelmektedir.²⁸⁹ İslam alimleri, Allah'ın isimlerinin ve sıfatlarının var olduğunu, isimleri zâtının isimleri olduğunu beyan etmişlerdir.²⁹⁰ Allah'ın esması bizzat zâtının isimleridir. Yüce Allah'ın tüm isimleri Kur'an'da ve Haşr suresinde geçmektedir. Allah, Haşr suresinde de geçtiği üzere yaratmış olduğu insanların hâlikı, rabbi, ilâhı ve râzıkı'dır.²⁹¹ İbâzîlere göre, Allah'ın sıfatları, zâtı ile aynıdır. O'nun zâtî sıfatları, O'nun özüdür. O'nun isimleri ve sıfatları bizzat zâtının aynıdır. Yüce Allah, bütün noksan sıfatlardan münezzehtir.²⁹² Yine bunlara göre Yüce Allah'ın sıfatları gerçek anlamlarını ihtiva eder. Yani Allah, ilim sıfatıyla her şeyi bilir, kudret sıfatıyla her şeye muktedirdir ve irade sıfatı ile takdir eder, irade sahibidir.²⁹³ Ayrıca Allah'ın sıfatlarını, ezeli ve ebedi olan hayat, ilim, kudret gibi vacip sıfatlar (*zâtî*) ve ezeli olmayıp sadece ebedi olan yaratma, diriltme ve öldürme gibi sonradan mevcut olan caiz sıfatlar (*fiilî*) şeklinde ikiye ayırmışlardır.²⁹⁴ Mezhepler arasında Allah'ın isimleri ve sıfatları ile ilgili farklı görüşler ileri sürenler olmuştur. İsim ve sıfatları inkâr edenler olduğu gibi mahluk olduğunu söyleyenler ve kullara ait birer isimlendirme olduğunu söyleyenler de mevcuttur. Dolayısıyla isimler ve sıfatlar iman esasları arasında zikredilir.²⁹⁵

b. Ru'yetullah

Ru'yetullah yani Allah'ın ahirette gözle görülebilmesi meselesi hakkında İslam mezhepleri arasında ciddi tartışmalar meydana gelmiştir. Ehl-i Sünnet itikadına

²⁸⁸ Yıldız, "İbâziyye'nin Temel İnanç Esasları", 175.

²⁸⁹ Avni İlhan, "el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/3 (1986), 89-116.

²⁹⁰ Melşûti, *Usûlü'd-Dîn*, 128.

²⁹¹ Demirci, *İbâziyye'nin Hadise Bakışı*, 44.

²⁹² A'veşt, *Dirâsât İslâmiyye*, 46n.

²⁹³ Ebî Hazer, *er-Reddü Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 25,26.

²⁹⁴ Halîlî, *Ğâyetü'l-Murâd*, 61-64.; Melşûti, *Usûlü'd-Dîn*, 128.

²⁹⁵ Melşûti, *Usûlü'd-Dîn*, 129,130.

göre Yüce Allah ahirette cennet ehli tarafından gözle görülecektir.²⁹⁶ Bu konuda “Birtakım yüzler vardır o gün ışıltı ışıltıdır. Bunlar Rablerini göreceklerdir.”²⁹⁷ mealindeki ayeti delil gösterirler. İbâzîler ise ayette geçen ve “göreceklerdir” anlamına gelen “nâzıratün” kelimesinden kastedilen mananın beklemek olduğunu ifade ederler. Dolayısıyla ayet hesap günündeki bekleme konusundan bahsettiğine vurgu yaparlar.²⁹⁸ İbâzî bilginlere göre ahirette ru'yetullah'ın mümkün olacağını kabul etmek, Allah'ı bir cisme benzetmek veya O'nun bir cisim olduğunu kabul etmek manasına geleceği için ayrıca Allah'ın yaratılmış olan varlıklara benzetilmesi anlamına geleceği için imkân dahilinde değildir. Dolayısıyla İslam inancının temeli olan tevhid akidesine göre ru'yetullah meselesini İbâzîler ne dünyada ne de ahirette mümkün görürler.²⁹⁹ Bu hususta “Gözler O'nu idrak edemez, halbuki O gözleri görür. Allah en ince şeyleri dahi bilir ve her şeyden haberdardır.”³⁰⁰ ayetini delil getirirler.³⁰¹ İslam bilginleri, çokça tartışılan ru'yetullah meselesi hakkında mümkün görenler ve görmeyenler şeklinde iki farklı düşünceye ayrılmışlardır. İbâziyye, Mu'tezile, Şia ve bazı Kerrâmî fırkalar ru'yetullahın gerçekleşmeyeceğini ve bunun mümkün olmadığını söylemişlerdir. Eş'arîler, Maturîdiler ve Haşeviyye ise ru'yetullah'ın mümkün olduğunu ve mutlaka gerçekleşeceğini iddia etmişlerdir.³⁰²

c. Halku'l-Kur'ân (Kelâmullah'ın Yaratılmışlığı Meselesi)

Kur'an-ı Kerim'in mahluk olup olmadığı meselesinin İslam tarihinde dönemin siyâsî ve sosyal şartlarından kaynaklı çok tartışıldığı, siyâsî ve itikâdî yönleri olan bir konu olduğu muhakkaktır.³⁰³ Ancak tüm müslümanlar Kur'an'ın Allah kelamı olduğu noktasında ittifak etmişlerdir. Allah'ın kelamı olan Kur'an ile ilgili ancak şu üç şey düşünülebilir ya zatının kendisidir ya zatının bir parçasıdır ya da zatından ayrıdır. İbâzî bilginlerin bir kısmı Allah'ın dışında hiçbir şeyin kadim olamayacağına vurgu yaparlar. Dolayısıyla Kur'an'dan “Kendilerine rableri tarafından ne zaman yeni bir

²⁹⁶ Önemli, *İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 143.

²⁹⁷ Kıyâmet, 75/22,23.

²⁹⁸ Mehdi, *el-İbâziyye*, 155-158.; Sâlimî, *Muhtasar*, 28.

²⁹⁹ Halîlî, *Gâyetü'l-Murâd*, 72-80.

³⁰⁰ En'am, 6/103.

³⁰¹ A'veşt, *Dirâsât İslâmiyye*, 55.

³⁰² Orhan Ateş, “İbâziyye'de Ru'yetullah”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 8/1 (2017), 68-85.

³⁰³ Önemli, *İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 149.

ihzar (muhtes) gelse onlar bunu hep alaya alarak dinlerler”³⁰⁴. “Rahman’dan kendilerine gelen bir muhtes (yeni bir öğüt)’ten mutlaka yüz çevirirler”³⁰⁵ meallerine gelen ayetlerini delil getirerek O’nun kelamı muhtestir, yani sonradan yaratılmıştır tezini savunurlar.³⁰⁶ Bu tezi savunan İbâzî bilginler, Allah’ı her türlü noksanlıktan tenzih etmek ve tevhid inancının duruluğunu muhafaza etmek amacıyla hareket etmişlerdir. Onlara göre Kur’an mahluk değilse kadim olması icab eder. O halde iki kadim bir arada olmaz ve Allah’tan başka hiçbir şey kadim değildir. Dolayısıyla Kur’an kadim olamaz. Bu yüzden Kur’an-ı Kerim mahluktur (sonradan yaratılmıştır).³⁰⁷ Bu tezi savunan İbâzî bilginler Mutezile’nin etkisi altında kalmış ve bu konuda aynı düşünceye sahip olmuşlardır.³⁰⁸

İbâzî alimlerin bir kısmı ise akli ve nakli delilleri diğerlerinin aksine farklı yorumlayarak Kur’an’ın mahluk olmadığı tezini ileri sürmüşlerdir. Fakat bu düşünceyi sadece birkaç meşrik İbâzî bilgini savunmuştur. Diğer yandan son dönem Umanlı, Tunuslu ve Cezayirli alimler başta olmak üzere ekseri İbâzî bilginler Kur’an’ın mahluk olduğu konusunda hemfikirdirler.³⁰⁹

3. el-Esmâ ve'l-Ahkâm Va'd ve Va'îd

İnsanların inanç ve amelleri sonucunda hangi isimle anılıp haklarında nasıl bir hüküm verileceğini içeren *el-esmâ ve'l-ahkâm* ilkesi esasen İbâziyye’nin inanç esasları arasında zikredilen *va'd ve va'îd*, *el-menzile beyne'l-menziletayn* ve *lâ menzile beyne'l-menziletayn* ilkeleriyle aynı içeriğe sahiptir. O bakımdan biz burada bu dört ilkeyi bir arada değerlendireceğiz.

Va'd; “iyilik, söz”, va'îd; “kötülük, tehdit, ceza” anlamlarına gelmektedir. Allah’ın mümin kullarına vadettiği mükafatın, inkâr eden kulları için tehdit ettiği cezanın gerçekleşeceğine iman etmektir. Allah (c.c.) Kur’an-ı Kerim’de dünyada iyi işler yapanları ahirette mükafatlandıracağı vaadinde bulunmaktadır. Aynı şekilde küfre ve şirke düşenlerin ise ebedi bir azapla tehdidi söz konusudur. Mükafat

³⁰⁴ Enbiyâ, 21/2.

³⁰⁵ Şuarâ, 26/5.

³⁰⁶ Berrâdî, *el-Cevâhir*, 203,204.

³⁰⁷ A'veşt, *Dirâsât İslâmiyye*, 85-87.

³⁰⁸ Neccâr, *el-İbâziyye*, 106.

³⁰⁹ Neccâr, *el-İbâziyye*, 107,108.; A'veşt, *Dirâsât İslâmiyye*, 81,85.

alacaklara cennet ehli, azap göreceklere ise cehennem ehli denmiştir. İyi işlerde bulunanların mükafat görmemesi, kötü amel işleyenlerin de ceza almaması Allah'ın adaletine ve ayetlere aykırı düşer.³¹⁰

Va'd ve vaîd konusu Muhakkime-i Üla'nın öncelikli üzerinde durduğu ve tartıştığı bir mesele olmuştur. Ayrıca adalet kavramı ile irtibatlı olması sebebiyle İbâzîler, bu konu üzerinde titizlikle durmuşlardır. Dolayısıyla mükafat ve ceza olgusu İbâzî inancının temelini oluşturmuştur. İbâzîlere göre büyük günah işleyenin temelli cehennemde kalması, işlenmiş olan büyük günahattan tevbe etmemek, kötülükleri silecek olan iyilikleri işlememek ve işlenmiş olan günahlardan pişman olmayıp geri dönmek ve Allah'a sığınmamak şeklinde üç şartın gerçekleşip gerçekleşmemesine bağlıdır. Bu şartları yerine getirmeyen bir kimse ister büyük ister küçük günah işlemiş olsun, işlediği günahın cezasını mutlaka çekecektir. İbâzîler bu konuda gerek Kur'an'da gerekse hadislerde birçok delil bulunduğunu söyleyerek Va'd ve vaîd prensibine göre iyilik yapanlar iyiliklerine karşılık mükafat göreceklere, günah işleyenler günahlarına karşılık cezalandırılacaklarını dile getirirler. İbâzî bilginlere göre Va'd ve vaîd prensibi gereklidir. İbâzîler büyük günah işleyip tevbe etmeden, günahı örtecek iyilik işlemeyen, günahlardan pişmanlık duyup Allah'a sığınmadan ölen bir kişinin ebedi olarak cehennemde kalacağını ve şefâatin de bunlara etki etmeyeceğini savunmuşlardır.³¹¹

İbâziyye'de küfür, şirk küfrü/küfr-i cuhûd ve nimet küfrü/küfr-i nifâk olarak ikiye ayrılmıştır. İnanılması zaruri olan şeyleri inkâr edenler için şirk küfrünü, nimet sahibi Allah'ın emirlerine karşı gelerek onun yasaklarını çiğneyenleri tanımlamak için ise nimet küfrünü kullanırlar. İbâzîler; mümin, münafık ve müşrik tanımlamalarıyla konuya açıklık getirerek bir kişi mümin ise ne münafık ne de müşriktir. Bir kişi münafıksa ne mümindir ne de müşriktir. Aynı şekilde müşrik kişi ne münafıktır ne de mümin.³¹² İbâzî bilginler iman ile küfrü tamamen birbirine zıt iki kavram olarak

³¹⁰ Önemli, *İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 157,158.

³¹¹ A'veşt, *Dirâsât İslâmiyye*, 68-74.; Önemli, *İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 157-164.; Demirci, *İbâziyye'nin Hadise Bakışı*, 36-38.

³¹² Nâmî, *Dirâsât*, 199.

değerlendirirler. Buradan hareketle bir kişi kafir değilse mümindir, yok eğer mümin değilse kafirdir.³¹³

Diğer Haricî fırkalar, büyük günah işleyenleri şirk küfrü ile nitelendirirken, İbâzî kelâmcılar bunu nimet küfrü olarak adlandırmışlardır. Onlara göre büyük günah işleyip tevbe etmeden ölen kişi nimet küfrü içerisindedir. Büyük günah işleyen bir müslüman, mümin değil muvahhidir ve nimet küfrü içerisindedir. Şirk veya cuhûd küfrü ise mutlak manada inkâr anlamı taşımaktadır. Dolayısıyla tevbe etmeden ölen büyük günah sahipleri ebedi cehennemde kalacaklardır. Çünkü bu kimseler Allah'ı, O'nun Kitab'ını ve Peygamber'ini kabul etmeyenlerdir. Bu durumdaki kişilerin din ile herhangi bir irtibatları kalmaz.³¹⁴

el-menziletü beyne'l-menziletayn tabiri, sözlükte “iki mekan arasında bir yer, iki derece arasında bir derece” anlamına gelmektedir. Bu ifadeyi ilk kullanan ve bu görüşü savunarak dînî düşüncesinin temeli yapan Vâsıl b. Ata olmuştur. Mutezile mezhebi alimlerine göre büyük günah işleyenler imanla küfür arasında bir yer olan fisk konumunda bulunmaktadırlar. Bu kişiler inanç esaslarını inkâr etmedikleri için fasıktırlar. Ancak fisk konumunda olanlar tövbe etmeden ölürlerse küfür derekesine düşüp ebedi cehennemde kalacaklardır.³¹⁵ Ehl-i sünnet itikadında ise mürtekb-i kebir sahipleri hem bu dünyada hem de ahirette mümindir. Ahirette Allah dilerse hemen affeder dilerse cezasını çektikten sonra affeder ama neticede iman sahibi olduğu için cennete girecektir.³¹⁶

İbâzîlere göre tevhidi kabul eden bir kişi mümindir. İbâzîler, Mutezile mezhebi tarafından savunulan *el-menzile beyne'l-menziletayn* fikrine karşı çıkarlar. Bunlar, büyük günah sahibi bir müminin işlediği günahı sebebiyle iman ile küfür arasında bir yerde olması görüşünü kabul etmezler. Bu görüşlerini desteklemek için Kur'an'dan “O, sizi yaratandır. Böyle iken kiminiz kâfir, kiminiz mümindir.”³¹⁷ ayetini delil gösterirler. İbâzîlere göre bir kişi ya mümindir ya da kafirdir. Bir kişinin aynı anda her

---

³¹³ Melşûti, *Usûlü'd-Dîn*, 123.

³¹⁴ Sabri Tuayme, *el-İbâziyyetü Akîdeten ve Mezheben* (Beyrut: Daru'l-Cil, 1986), 119-121.; A'veşt, *Dirâsât İslâmiyye*, 94.

³¹⁵ A'veşt, *Dirâsât İslâmiyye*, 88-95.

³¹⁶ Neccâr, *el-İbâziyye*, 142,143.

³¹⁷ Teğabün, 64/2.

iki vasfa da sahip olması mümkün değildir. Büyük günah işleyen kişinin durumu ile doğrudan bağlantılı olan bu ilkeye göre günah işleyen kişi veya dil ile söyleyip inandığı şeyleri yapmaktan itina eden bir kişi günahı sebebiyle ne mümindir ne de müşriktir. O kişi “küfrân-ı nimet” anlamında kafirdir. Bu kişi bu dünyada Müslüman muamelesi görmektedir. Sonuç olarak kişinin dahil olacağı iman veya küfür dışında üçüncü bir yer söz konusu değildir.³¹⁸

4. el-Emru ve'n-nehyy

İbâziyye'de iyiliği emredip kötülükten sakındırmak (el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehyy ani'l-münker) ilkesi, bireysel ve toplumsal düzeyde temel bir görev olarak görülmüş, çocuklara erken yaşlardan itibaren İslâm'ın şiarlarının öğretilmesi ve münkerden uzak tutulmaları gerektiği vurgulanmıştır. Bu ilke, İbâzîler için İslâm'ın en güçlü bağlarından biri olup, uygulanmaması büyük günahlardan sayılmıştır. İbâzî düşüncesinde imâmet, iyiliği emredip kötülükten sakındırma ilkesinin uygulanabilmesi için zorunlu kabul edilmiştir.³¹⁹

5. Velâyet ve Berâet

Arapça “yakın olmak” manasına gelen “الولي” ‘*veliy*’ kökünden türeyen ‘*velâyet*’ “sevmek, bağlanmak, önem vermek, yönelmek ve yardım etmek” manalarına gelir. İstilahta ise tüm müslümanlar için Allah'tan mağfiret dilemek ve müslümanlara muhabbet beslemek manasını içerir.³²⁰ Berâet ise “برئ” kökünden türemiştir. Birinden veya bir şeyden uzaklaşmak, kurtulmak anlamlarına gelir. Teberrî ile aynı anlama gelen Berâet ıstilahta ise küfür ehlini lanetlemek, kötölemek ve onlardan uzak durmak anlamına gelir.³²¹ Velâyet/Tevellî; Birçok ayetle sabit olduğu üzere Allah dostlarını ve müslümanları dost edinmek, onları gönülden sevmek ve tüm inanan müminler için Allah'tan mağfiret dilemek tüm müslümanlar üzerine farz olan bir esas olduğu noktasında İslam ümmeti icma etmiştir. Aynı şekilde Berâet/Teberrî; Allah'ın düşmanlarına düşman olmak, küfür ehline buğz etmek ve onların yapmış olduğu

³¹⁸ Melşûti, *Usûlü'd-Dîn*, 123-125.

³¹⁹ Yıldız, “İbâziyye'nin Temel İnanç Esasları”, 180.

³²⁰ H. Yunus Apaydın, “Velâyet”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/15-19.

³²¹ Mustafa Öz, “Teberrî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/214,215.

fiilleri tasvip etmemek ve onlardan uzaklaşmak da müslümanlar üzerine farz olan bir esastır.³²²

İbâzîler, “velâyet ve berâet” akidesini inanç meselesi açısından değerlendirmişler ve imanın esası kabul etmişlerdir. Onlara göre Allah için sevmek ve Allah için buğz etmek imanın hakikatlerinden bir tanesidir.³²³ İbâzî toplumu velâye ve berâe inancını Kur’an ve hadis temelli bir inanç akidesi olarak kabul etmiştir. Onlara göre bu esasa uymayan kişinin dini yoktur.³²⁴ Bu düstur mezhebin kurucusu Câbir b. Zeyd tarafından konulmuştur.³²⁵ Allah dostlarını dost edinmek, düşmanlarından da uzak durmak vaciptir. Allah, dostlarının yani kendisine itaat eden kullarının dostudur. Yine Allah, kendisine düşmanlık edenlerin de düşmanıdır. Bu ilke onlara göre zamanın değişmesiyle değişmez. İbâzîler, biz “Hakkı yerine getiren, Allah’ın dinine sarılan, Kur’an’da cennetlik olarak tanıtılan kimselerin dostuyuz, O’nun dinine muhalefet eden ve cehennemlik olarak anlatılanlardan da uzağız.” demektedirler.³²⁶ Bu ilkeler İbâzî toplumu tarafından ilk günden bugüne kadar uygulanmıştır. Câbir b. Zeyd tarafından hayata geçirilen bu prensipler, Ebû Ubeyde tarafından geliştirilmiş ve İbâzî toplumunu dış tehlikelere karşı koruyan bir kalkan olmuştur. Hameletü’l-İlim öğrencileri tarafından Mağrib topluluklarına, Rüstemî devleti ve daha sonra Azzâbe halkası tarafından da tatbik edilen ve uygulanan bu ilkeler her dönemde İbâzî toplumunun birliğinin korunmasına, varlıklarının muhafazasına ve aralarına düşmanlarının girmesine engel olan hayati bir esas olmuştur. Dolayısıyla onlara göre hayati öneme sahip olan bu ilkeler, İbâzî toplumunu ayakta tutan hem dînî hem de içtimâî bir prensip haline gelmiştir.³²⁷ İbâzî toplumu için hem dînî hem de içtimâî bir sistem olan ve imanın esası kabul edilen velâyet ve berâet prensibinin bazı İbâzî bölgeleri hariç (Mizâb bölgesinde yaşayan İbâzî topluluğu hâlâ bu ilkelere riayet etmektedirler) şehirleşmenin ve günümüz dünyasının getirmiş olduğu yeni sisteme

---

³²² Melşûti, *Usûlü’-d-Dîn*, 149-154.

³²³ A’veşt, *Dirâsât İslâmiyye*, 97.

³²⁴ Ebû Tâhir İsmail bin Mûsa Cîtalî/Ceytâlî, *Kavâidü’l-İslâm*, thk. Beşir bin Mûsa el-Hâc Mûsa (Gardâye/Cezayir: Matbaatü’l-Arabiyye, 2001), I/185.

³²⁵ Sâlimî, *Muhtasar*, 63,68.

³²⁶ Nâmî, *Dirâsât*, 198,199.

³²⁷ A’veşt, *Dirâsât İslâmiyye*, 104.

karşı zayıflamış ve artık günümüz İbâzîleri için önemini yitirmiş olduğu görülmektedir.³²⁸

6. İmâmet

İmam “örnek alınan ve kendisine tabi olunan, kendisine uyulan kimse, toplumu idare eden ve kişileri yöneten kişi” anlamına gelir. İmamın yönettiği topluluk ise İslam literatüründe “ümme” şeklinde isimlendirilmiştir. Dolayısıyla ümmeti yöneten, ümmetin kendisine tabi olduğu bu İmam’ın üstlenmiş olduğu bu yönetim görevine ‘İmâmet’ denmiştir.³²⁹ İmâmet meselesi İslam tarihi boyunca mezheplerin en çok üzerinde durduğu, tartıştığı ve fikir beyan ettiği konulardan biri olmuştur. Ümmet arasında ortaya çıkan ilk ihtilafın da imâmet meselesinden kaynaklanmış olması konunun ehemmiyetini ortaya koymaktadır.³³⁰

İbâziyye mezhebi ortaya çıktığı ilk günden günümüze kadar birçok evreden geçmiştir. İbâzîlerin kendilerine ait fikirlerinin ve görüşlerinin oluşumu ve netleşmesi hicrî birinci yüzyılda Basra’da formüle edilmiş olup teorik olan bu bilgiler zaman içerisinde Trablus, Cezayir, Yemen ve Uman’da hayata geçirilmiştir.³³¹

Bilindiği gibi İbâzîler tarih sürecinde uzun süreli bağımsız bir devlet olarak varlıklarını sürdürememişler sadece Rüstemîler döneminde, bir buçuk asra yakın bir zaman sürecinde kendilerine has siyâsî görüşlerini açıktan uygulamışlardır.³³² Diğer mezheplere nazaran çok erken dönem sayılabilecek bir zaman diliminde kurdukları bu devlet sayesinde kendilerini siyasetin uygulama sahasında geliştirmişlerdir. Dolayısıyla devletleşen İbâzîler siyâsî fikirlerin önemini erken bir dönemde kavramışlar ve uygulamışlardır.³³³

Mesâlikü’l-İmâme olarak da adlandırılan imâmet meselesini İbâzîler devlet başkanının durumu olarak değerlendirirler ve imamet, belirli bir soya hasredilemeyeceğini savunmuşlardır. Onlara göre devlet başkanı olmak herkesin

³²⁸ Sâlimî, *Muhtasar*, 69,70.

³²⁹ Mustafa Öz - Avni İlhan, “İmâmet”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/201-203.

³³⁰ Önemli, *İbâziyye’nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 199.

³³¹ Neddâbî, *İbâzî Mezhebinde İletişimsel Düşünce*, 12.

³³² Fığlalı, *İbâziyye’nin Doğuşu*, 107,108.

³³³ Ateş, *İbâziyye*, 162.

hakkıdır. Kim olursa olsun adaletle hükmeden devlet başkanına isyan ise büyük günahlardandır. Onlara göre yeryüzünde adalet ancak bu ilkenin hayata geçirilmesiyle mümkün olabilir.³³⁴ İbâzîlerin imâmet anlayışının temelinde, dînî hükümlerin uygulanabilmesi ve sosyal düzenin sağlanabilmesi amacı vardır. Böyle bir durumda İbâzîler, Ehl-i Sünnet gibi kitap, sünnet ve icma ile imâmetin vacipliğini savunurlar.³³⁵ Cihadı uygulamak ve İslam şeriatını tatbik edebilmek için vacip görülen imamet uygulamasıyla din ayakta tutulabilir.³³⁶ İbâzîler; dinin emirlerini yerine getiren, içtimâî hayatı düzene koyan ve kendisine itaat edilme şartlarını taşıyan bir imamın varlığını ilk andan itibaren savunmuşlar ve her zaman kendilerini yönetecek bir imam seçerek ona biat etmişlerdir.³³⁷

İbâzîler, devlet başkanı veya imam olacak kişinin bir kabileden ya da bir aşiretten olmasını şart koşmazlar. Onlara göre ümmetin onayı olması halinde ehil olan herkes, imam olma hakkına sahiptir. İbâzî imamlara bakıldığı zaman bu görüşün uygulandığı, imamların farklı kabilelerden oldukları görülür.³³⁸ İbâzîler kendilerini yönetmesi için seçmiş oldukları devlet başkanına “imam” ismini vermişler ve bu kişiyi tam olarak itaatin vacip olduğunu söylemişlerdir.³³⁹ İbâzîyye'nin kurucusu olan Câbir b. Zeyd, aynı zamanda İbâzîlerin ilk imamıdır. Siyâsî mücadeleyi başlatan imam ise Ebü'l-Hattâb el-Meâfirî'dir (ö.144/761). Ancak siyâsî mücadeleyi devam ettirerek başarılı olan ve müstakil bir devlet kuran imam ise Abdurrahman b. Rüstem (ö.171/787) olmuştur.³⁴⁰ İmam olarak seçilen bir kişi İbâzîlere göre güvenilir olmalı, tarafsız olmalı, makamını kötüye kullanmamalı, sorumluluk sahibi olmalı, Allah'ın haram kıldığını haram, helal kıldığını helal bilmeli, bir şeyi helal ve haram kılma yetkisinin olmadığını bilmeli, halkın içinde olmalı, halkına iyi davranmalı, halkını koruyup gözetmeli, kimsesizleri korumalı, hastaları ziyaret etmeli, cenazelere katılıp halkın üzüntülerini paylaşmalı ve işlerini istişare ederek yapmalıdır.³⁴¹ İbâzîler, ortaya

---

³³⁴ Ulvi Kılavuz, “Kuzey Afrika İbâzî Akidesi: Cenâvünî Örneği”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 02/24 (2016), 71-123.

³³⁵ Neccâr, *el-İbâzîyye*, 159.

³³⁶ Orhan Ateş, “İbâdî İmamet Anlayışı”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/5 (2017), 1-29.

³³⁷ Halîlî, *Ğâyetü'l-Murâd*, 298.

³³⁸ Kadri Önemli, “Erken Dönem İbâzî Bilginleri”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2020), 76-90.

³³⁹ İbn Sellâm el-İbâzî, *Bed'u'l-İslâm*, 95.

³⁴⁰ Sâlimî, *Muhtasar*, 81.

³⁴¹ Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 251.

koymuş oldukları bu şartları her dönem uygulayamamışlardır. Ancak İbâzîlerin kurmuş olduğu devletin resmi olarak imamlığını ilan eden başta Abdurrahman b. Rüstem olmak üzere diğer devlet başkanları imamların taşınması gereken birçok hususiyete sahip olmuşlardır. Uygulamış oldukları bu imâmet siyaseti sayesinde İbâzîler kendi varlıklarını korumayı başarmışlardır.³⁴²

---

³⁴² Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 254.

İKİNCİ BÖLÜM

CEZAYİR İBÂZİLİĞİNİN TARİHİ SÜRECİ

Cezayir’de İbâzilik, tarihsel süreç boyunca farklı dönemlerden geçerek günümüze ulaşmıştır. İlk dönemlerde İbâziliğin teşekkülü ve yayılması için büyük çaba sarf eden âlimlerin bıraktığı miras, zamanla sosyal, kültürel ve siyasal yapı üzerinde derin bir etki bırakmıştır.

Bu bölümde, İbâzîlerin tarihi süreçte Cezayir’deki durumları detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

A. İslam’ın Kuzey Afrika’ya ve Cezayir’e Girişi

İslamiyet’in tebliğ edilmeye başlandığı yedinci yüzyılın başlarında Arap yarımadasının kuzeyinde Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu,³⁴³ doğusunda (İran’da) Sâsânîler,³⁴⁴ Suriye bölgesinde Gassânîler,³⁴⁵ Orta Avrupa’da Avarlar,³⁴⁶ Balkanlar, Anadolu ve Kuzey Afrika bölgelerinde Bizans (Doğu Roma) İmparatorlukları hüküm sürmekteydi.³⁴⁷

Hz. Peygamber (sav) döneminde hızla büyüyen İslamiyet dört halife döneminde Asya ve Afrika’ya kadar yayılmıştır.³⁴⁸ Cezayir’in de içinde bulunduğu Kuzey Afrika bölgesine İslamiyet’in girişini, bölgeye hâkim olan Bizans İmparatorluğunun içinde bulunduğu iç karışıklıklar ve taht kavgaları meseleleri kolaylaştırmıştır. İslamiyet’in ilk yıllarına denk gelen 7.yüzyılda üç kıtada hüküm süren Bizans, kendi iç meseleleriyle uğraşırken siyâsî çekişmeler nedeniyle zayıf düşmüştür.³⁴⁹ Tarih boyunca Bizans Müslümanlarla hep mücadele içerisinde olmuştur.

³⁴³ Işın Demirkent, “Bizans”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/230-244.

³⁴⁴ Esko Naskali, “Sâsânîler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/174-176.

³⁴⁵ Ahmet Ağırakça, “Gassânîler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/397,398.

³⁴⁶ Nadir Devlet, “Avarlar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/110,111.

³⁴⁷ Muhammed Hudarî Bek, *Muhâdarât Târîhu’l-Ümeme’l-İslâmiyye “ed-Devletü’l-Emeviyye”*. thk. Muhammed Osmânî. (Beirut/Lübnan: Dâru’l-Kalem, 1986), 247-262.

³⁴⁸ Erik Gilbert - Jonathan T. Reynolds, *Dünya Tarihinde Afrika Tarih Öncesinden Günümüze*, çev. Mehmet Demirkaya (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), 163.

³⁴⁹ Adem Apak, “Kuzey Afrika’da İlk İslâm Fetihleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 159-173.

Hız. Peygamber döneminde Mute (8/629) ve Tebük (9/630) seferleriyle başlayan mücadelelerden Hız. Ebu Bekir döneminde Yermük Savaşı (15/636) ile Bizans İmparatorluğunun Müslümanlar karşısında duracak gücünün olmadığı anlaşılmıştır.³⁵⁰ Artık Müslümanların Akdeniz kıyılarına ve Kuzey Afrika bölgesine doğru açılmasının önünde de hiçbir engel kalmamıştır.

Hız. Ömer döneminde Müslümanlar; Suriye, Filistin ve Mısır fetihleri için harekete geçmişlerdir. İslam Ordusu vakit kaybetmeden Kudüs'ü kuşatmış (16/637) ve teslim almıştır. Neticede artık bu bölgede Bizans'ın hakimiyeti kalmamış; Müslümanlar, Suriye ve Şam bölgelerine hâkim olmaya başlamışlardır.³⁵¹ Sıra Kuzey Afrika bölgesine giriş için hayati öneme sahip Mısır'a gelmişti. Mısır, İslam'ın Kuzey'e doğru ilerlemesi için hayati öneme sahipti. Amr b. As komutasındaki İslam ordusu 641-642 tarihinde Mısır'ı fethetmiştir.³⁵² Mısır'ın fethedilmesinden sonra artık Müslümanlar, Mağrib diye adlandırılan bölgelere seferler düzenlemişlerdir. İskenderiye, Berka, Trablus, İfrîkiyye, Tanca ve Cezayir'i fethedecek olan İslam orduları buradan Endülüs'e kadar ilerleyecek olan bir fetih süreci başlatmıştır. Mısır'ın fethinden sonra Hız. Osman, Abdullah b. Sâd b. Ebû Serh'i İfrîkiyye bölgesinde fetih hareketleri için takviye bir ordu göndererek görevlendirmiş ve yapılan savaşlarda Berka, Trablus ve Nûbe (Sudan) toprakları alınmıştır.³⁵³ Tüm bölgenin fethi ve İslamlaşması, Emevîler ve Abbâsiler dönemine kadar devam etmiştir.³⁵⁴

Kuzey Afrika'da bulunan Cezayir'e İslamiyet'in girişi 7.yüzyılın sonlarına doğru Ukbe b. Nâfi' komutasındaki İslam ordularının seferleriyle başlamıştır. Emevîler döneminde Muaviye bu bölgenin tam hakimiyet altına alınması için önce Muaviye b. Hudeyc'i daha sonra da Ukbe b. Nâfi'yi görevlendirmiştir. Ukbe b. Nâfi'

---

³⁵⁰ Mustafa Fayda, "Yermük Savaşı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 42/485,486.

³⁵¹ Seyhun Şahin, "Abbâsiler Dönemine Kadar Doğu Akdeniz'de İslâm-Bizans Mücadelesi", *Türk Dünyası Araştırmaları* 219 (Aralık 2015), 27-48.

³⁵² Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, thk. Abdullah Enis Tıbâ' (Beirut: Müessesetü el-Mâruf, t.y.), 298-308.

³⁵³ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beirut/Lübnan: Dâru Sâdır, 1995), I,II/165,166.

³⁵⁴ Atçeken, "Berberîler ve Hicrî I.Yüzyıl İslâm Fetihlerindeki Rolü", 81-93.

43/662 tarihinde bu bölgede başarılı fetihler gerçekleştirmiş ve bölge için çok önemli olan Kayrevan şehrini 50/570 yılında kurmuştur.³⁵⁵

İslamiyet çok daha önce bölgeye girmiş olmasına rağmen planlı İslamlaşma bu fetihler ile başlamıştır. Çünkü yerli halk olan Berberilerin birçoğu bu süreçte Müslüman olmuştur.³⁵⁶

Cezayir'in tam bir Müslüman kimliğine bürünmesi, Araplaşması sürecinde ve bugünkü kimliğini elde etmesi bakımından, ülkenin Osmanlı hakimiyetine girmeden önce 1236-1550 tarihleri arasında ülkede hüküm süren Abdülvâdîler çok önemli bir rol oynamıştır.³⁵⁷ 300 yıldan fazla (1516-1830) Osmanlı hakimiyetinde kalan ve bu dönemi rahat bir ortamda geçiren Cezayir, 1830 tarihinde Fransa tarafından işgal edilmiştir. İşgal altında kaldığı (1830-1962) dönem içerisinde hem demografik yapısıyla hem de Hristiyanlaştırmak suretiyle dînî yapısıyla oynanmak istenmiştir. Fransa, bu dönemde Cezayir topraklarının en verimli arazilerine ve deniz kıyılarına dışardan getirmiş oldukları Fransız vatandaşlarını yerleştirerek yerli halkı Cezayir'in iç bölgelerine, dağlık bölgelerine ve çorak vahalarına sürmüştür.³⁵⁸

Cezayir yerli halkını oluşturan ve kendilerine “Berberî” denilen bu insanlar yaklaşık beş bin yılı aşkın bir süredir burada varlıklarını sürdürmüşlerdir. Romalılar, bu bölgeye hakimiyet kurduktan sonra kendi vatandaşlarından ayrı olarak buradaki yerli halka “Barbarlar” ismini vermişlerdir. Zamanla bu isimden türemiş olarak yerli halka “Berberîler” denilmiş ve bu şekilde isimlendirilmiştir. Bölgede yaşayan Berberî İbâzîler kendilerine bu ismin verilmesinden ve bu şekilde anılmaktan hoşlanmazlar. Bunun yerine kendilerine “Amaziğ” denmesini ve bu şekilde anılmalarını tercih ederler.³⁵⁹

---

³⁵⁵ Atçeken, “Berberîler ve Hicrî I.Yüzyıl İslâm Fetihlerindeki Rolü”, 81-93.; Adem Apak, “Afrika’da İslamiyet -Dünü, Bugünü, Yarını-”, *Müslümanların İlk Asrında İslâm’ın Kuzey Afrika’da Yayılışı* (Milletlerarası İlmî Toplantı, İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 2017), 37-56.

³⁵⁶ Apak, “İslâm Fetihleri”, 159-173.

³⁵⁷ İsmail Yiğit, *Endülüs (Girinata Sultanlığı) ve Kuzey Afrika İslam Devletleri* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2021), 17.

³⁵⁸ Hasan Selim, *Cezayir Bağımsızlık Savaşı* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1984), 31.

³⁵⁹ Mohamed Chtatou, “Berberiler: Kuzey Afrika’nın En Eski Sakinleri”, *Perspektif Dergisi (İslam Toplumunda Gayrimüslim Azınlıklar)* 289 (Mart 2020), 27-32.

Uzun bir süre Roma hakimiyeti altında kalan Berberîlerden, Roma kültürünü benimseyip asimile olanların yanında Kuzey Afrika'nın iç bölgelerine, vahalara, çöllere ve yüksek dağlara çekilip kendi kültürlerini korumayı başaranlar da olmuştur.³⁶⁰ Müslüman Araplar, bölgeyi fethettikten sonra yine Araplaşan ve kendi kimliklerini kaybedip değişime uğrayan Berberîlerin yanında kendi kültür ve dillerini korumayı başaran ve bu uğurda birçok isyan hareketi başlatan ve devlet kuran Berberîler de mevcuttur.³⁶¹

Berberîler; mizaçları gereği içe kapanık, gelenek-göreneklerine sıkı sıkıya bağlı, kabile mensubiyetleri kuvvetli topluluklardan ve kollardan oluşmaktadır. Ayrıca daha önce Romalılar, Bizanslılar tarafından yaşadıkları istila ve sömürü tecrübesi de göz önünde bulundurulacak olursa ilk İslam fetihlerine göstermiş oldukları aşırı direnç hem ülkelerine gelenlerin amaçlarını bilmemelerinden hem de İslam fetihleriyle kendilerinin daha önceki devletlerin yapmış olduğu asimilasyona uğrayacakları ve yok olacakları endişesinden kaynaklanmıştır.³⁶² Bu yüzden İslam'ın buralara yayılması yetmiş yıl gibi uzun bir süre devam etmiştir.³⁶³ Ancak daha sonra ülkelerine fetih için gelen Müslümanların amacının oraları istila etmek olmadığını anladıklarında ve İslamiyet'in hem dünya hem ahiret mutluluğuna ulaştırma gayesi olduğunu öğrendiklerinde İslam'ı kabul etmeye başlamışlardır.³⁶⁴ Dolayısıyla oraya gelen Müslümanların mezhep anlayışlarıyla Berberîlerin yaşam biçimlerinin birbirine uygun olması Berberî kabilelerinin İslam'a girişini kolaylaştırmış ve İslam'ın bölgede hızla ilerlemesine sebep olmuştur.

---

³⁶⁰ Turan Arslantaş, *Berberîler ve Berberîlerin Hicrî I. Yüzyıl İslam Fetihlerindeki Rolü* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 11-16.

³⁶¹ Reşid Abdullah Cemîlî, "Er-Rüstemiyyün fi Tahert", *el-Müerrihu'l-Arabiyye* 34 (1987), 186-201; Nadir Özkuyumcu, "Rüstemiler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/295,296.

³⁶² Arslantaş, *Berberîler*, 15,16.

³⁶³ Yousef Alawi, "Afrika'da İslamiyet -Dünü, Bugünü, Yarını-", *el-İslâm bi'l-Mağribi'l-Aksâ: es-Sâbit ve'l-Müteğayyir* (Milletlerarası İlmî Toplantı, İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 2017), 81-98.

³⁶⁴ Ghali, Gharbi - Terchoune, Nadia. "Afrika'da İslamiyet -Dünü, Bugünü, Yarını-". *el-İslam fi'l-Cezâir: İntişâr, Tahdiyât, Âfâk Müstâkbeliyye*. 57-80. İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 2017.,57-80.; Ahmet Yiğitalp Tulga, *Cezayir'de Geçmişten Günümüze İslamcı Hareketler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 12.

Cezayir bölgesinde, İslam'a karşı mukavemet gösteren Berberî kabilelerin başında Evrabe ve Zenâte kolu gelmektedir. Ebü'l-Muhâcir Dînâr, 55/674 tarihinde yapmış olduğu sefer neticesinde Berberîlerin hem Evrabe hem de Zenâte kollarının Cezayir bölgesinde göstermiş oldukları direnişi kırmıştır. Evrabe kolu lideri Küseyle b. Lemzem ile anlaşma yapmıştır. Böylece İslam'ın sahil boyunca ilerleyerek Orta Mağrib'e (Cezayir) ve Tilimsan'a ulaşmasını sağlamıştır. Ebü'l-Muhâcir Dînâr, Ukbe b. Nâfi' el-Fihri, Züheyr b. Kays el-Belvî ve Hassan b. Nu'man el-Gassânî, İslam'ın Cezayir'e girmesini, o bölgeye yayılmasını ve yerleşmesini sağlayan komutanların başında gelmektedirler.³⁶⁵

Ukbe b. Nâfi' görevde olduğu (49-55/669-674) altı yıla yakın zaman dilimi içerisinde birçok başarıya imza atmış İslam'ın Kuzey Afrika bölgelerine yerleşmesinde büyük katkı sağlamıştır. Halife tarafından görevden alınan Ukbe, (62/681) yılında tekrar göreve getirilmiştir. İkinci Valilik döneminde de bölgede fetih hareketlerine devam etmiştir. İkinci döneminde Atlas Okyanusu'na kadar ilerlemiş ve İslam'ı o bölgelere ulaştırmıştır. Ukbe çıkmış olduğu fetih hareketlerine ilk olarak Berberîlerin ve Bizanslıların yaşadığı Lambese şehrini alarak başladı. Daha sonra Zap ve Kastîne şehirlerini fethetti. Sonra Tahert şehrine hareket etti. Bizans ve Berberî askerlerden oluşan bir orduyu yenerek Berberîlerin ikamet etmiş olduğu Tahert/Tihart şehri de İslam Hakimiyeti altına almış oldu. Daha sonra Ukbe Tanca şehrini savaştırmaz olarak teslim aldı. Yine seferlerine devam eden Ukbe Berberîlerin önemli şehirlerinden biri olan Mesâmide şehrini şiddetli bir çatışma sonucu birçok Berberî öldürerek hakimiyeti altına aldı. Ukbe b. Nâfi' Tanca'ya varıncaya kadar Berberî şehirlerinin tamamını fethetmiştir.³⁶⁶

Askerlerini fetihler bitti düşüncesiyle Kayrevan şehrine gönderen Ukbe b. Nâfi', Tubne şehrine geldiğinde durumdan haberdar olan Küseyle b. Lemzem, saldırıya geçmiş Ukbe ve askerlerinin çoğu burada şehit olarak mağlup olmuşlardır. Müslümanların mağlup olduğunu duyan birçok Berberî kabile dinden dönmüştür. Artık Berberîler güç kazanmış ve Küseyle b. Lemzem'in hakimiyetine girmişlerdir.

³⁶⁵ Ghali - Terchoune, "Afrika'da İslamiyet", 57-80.

³⁶⁶ Hudaî Bek, *Târihu'l-Ümeme'l-İslâmiyye*, 499,502,542.

Bu bölgede İslam fetihleri bu dönemde gerilemiş ve Amr b. el-Âs döneminde fethedilen Berka'ya kadar olan topraklar kaybedilmiştir.³⁶⁷

Ukbe b. Nâfi', şehit edilince yerine atanan Züheyr b. Kays 69-71/677-679 yılları arasında valilik yapmıştır. Züheyr, Küseyle b. Lemzem'i ve ordusunu Kayrevan şehrine yakın bir yer olan Mems bölgesinde mağlup etmiştir. Küseyle de savaş esnasında öldürülmüştür. Bu galibiyet ile bölgede hakimiyet tekrar Müslümanların eline geçmiş olup kaybedilen topraklar tekrar ele geçirilmiştir.³⁶⁸

Züheyr b. Kays, şehit edilince yerine Hassan b. Numan el-Ğassânî geçmiştir. Hassan b. Numan, çoğunluğu Bitr kabilesinden olan Berberîlerin üzerine yürümüştür. Bu kabile Evras Dağında meskûn olup liderleri Dâhiye bint Mâtiye b. Tîğyân isminde bir kâhine idi. Müslümanlar, kâhine ile yapmış oldukları savaşta çok fazla kayıp vererek ağır bir yenilgi almışlardır. Kâhine, Müslümanların elinde olan bölgelerin bir kısmını geri aldı. Yaklaşık beş yıl devam eden bu hakimiyet 81/700 yılında sona ermiştir. Hassan b. Numan ile kâhinenin ordusu tekrar Evras Dağı'nda karşılaşmış, savaş sonunda kâhine öldürülmüş ve ordusu mağlup olmuştur. Savaş sonunda Berberîler, Hassan b. Numan'dan eman istemişler ve Hassan da onlara eman vermiştir. Sonuçta Berberîler İslam dinine tekrar girerek Müslüman olmuşlardır.³⁶⁹

Hassan b. Numân el-Ğassânî'den sonra Musa b. Nusayr vali olmuştur. Bu dönemde halkı Berberî olan Zağvan şehri alınmış ve daha sonra Sicilmâse şehri, Secûmâ şehri hakimiyet altına alınmıştır. Musa b. Nusayr ilerleyişine devam ederek yaklaşık 705'li yıllarda Berberî kollarından olan Hevvâre, Zenâte ve Kitâme kabilelerinin yaşadığı yerleri fethetmiştir. Daha sonra yine Berberî kabilelerinin yaşamış olduğu Dera şehri de savaşız alınmıştır.³⁷⁰

---

³⁶⁷ Abdurrahman b. Abdullah b. Abdülhakem Ebü'l-Kâsım el-Mısırî, *Fütûh Mısır ve'l-Mağrib* (y.y.: Mektebetüs-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1415), I/226-228.

³⁶⁸ Ebü'l-Kâsım el-Mısırî, *Fütûh Mısır ve'l-Mağrib*, I/226.

³⁶⁹ Abbas Kerim Abd Haffâcî, "Hassân bin Nu'mân ve'l-Kâhinetü'z-Zenâtiye", *Mecelletü'l-Ulûmü'l-İnsâniyye* 21 (2014), 195-202.

³⁷⁰ Abdülaziz Hafızdünya, *Musâ bin Nusayr Hayâtühû ve Asruhû ve Fütûhuhû* (y.y.: ed-Dâru'l-Kavmiyye, 2013), 69-71.

Mağribu'l-Aksâ diye isimlendirilen ve Atlas okyanusuna kıyısı bulunan yerlerin tamamını fetheden Müslümanlar, Endülüs'e doğru ilerleyişini sürdürmüşler ve bu toprakları da fethetmişler.³⁷¹

1. Cezayir İbâzîliğinin Teşekkülü

Ukbe b. Nâfi'nin 50/670 tarihinde kurmuş olduğu Kayrevan şehri Kuzey Afrika bölgelerini fethetmek için hem lojistik bir merkez hem de askeri bir üs olarak önemli görevler yapmıştır.³⁷² Ukbe'nin ısrarlı gayretleri neticesinde Kuzey Afrika bölgelerinde başlayan İslam fetihleri zamanla Cezayir'e kadar uzanmıştır. Müslümanlar, bölgede Berberî kabilelerin yoğun olarak yaşadığı başta Tahert şehri olmak üzere, birçok kentte Berberîlerin yoğun direnişi ile karşılaşmışlardır.³⁷³

Bölgeye İslamiyet'in yayıldığı yıllar Müslümanlar arasında ihtilafların ve iç çekişmelerin yoğun olarak meydana geldiği dönemlere denk gelmiştir.³⁷⁴ Özellikle Hz. Ali ve Muaviye arasında meydana gelen Siffin savaşı ve hakem meselesi Müslümanlar arasında oluşan derin fikir ayrılıklarının boyutunu göstermektedir. Bu olaylar silsilesinin sonucu olarak Müslümanlar birçok farklı gruba ayrılmışlardır. Bu grupların da daha sonra kendi aralarında anlaşmazlığa düşerek birçok kola ayrılmış oldukları görülür.³⁷⁵

İbâzîlerin, zaman içerisinde ayrıldıkları ana gövde olan Havâric, bu dönemde yönetim tarafından baskı altına alınmıştır. Bu duruma isyan eden Hâricîler, Kuzey Afrika'nın hilafet merkezine uzak olması nedeniyle bu bölgelere göç etmişlerdir. Buralara yerleşen bu insanlar, bu bölgedeki birçok Berberî topluluklarının İslam ile buluşmasına vesile olmuşlardır. Ayrıca önceden Müslüman olmuş ancak devlet idarecilerinin baskıcı politikalarına maruz kalmış Berberî toplulukları, buraya gelen

---

³⁷¹ Abdülhumeyd Hüseyin Hammûde, *Târihu'l-Mağrib fi'l-Asri'l-İslâmiyyi* (Kahire: ed-Dâru's-Sekâfiyye, 2006), 13.; Yaşar Emrah Koşdaş, *Endülüs'ün Fethi ve Valiler Döneminde Berberîler* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 52-55.

³⁷² Abdulaziz Seâlebi, *Târihu Şimâli İfrîkiyye Mine'l-Fethi'l-İslâm ilâ Nihâyeti'd-Devleti'l-Ağlebiyye* (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Garbi'l-İslam, 1987), 43-45.

³⁷³ Ghali - Terchoune, "Afrika'da İslamiyet", 57-80.

³⁷⁴ Necmettin Çalışkan - Yusuf Okşar, "Hâricîlik Anlayışının Kökenleri ve Günümüzdeki Yansımaları", *Bülent Ecevit İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 99-124.

³⁷⁵ Kenan Ayar, "Hâricîlerin Hz. Ali'den Ayrılış Süreci", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008), 45-88.

bu yeni gruba mensup kişilerin itikâdî görüşlerini ve yorumlarını kendi tabiatlarına uygun bulmuşlar ve bu mezhebe intisap etmişlerdir. Bazı araştırmacılar, Hâricîlerin benimsemiş olduğu imamette soya bakmadan liyakatı ön plana çıkararak imamet anlayışının Berberî toplumu tarafından benimsenmesi, toplumsal sınıfları ön plana çıkarmaması yani sosyal eşitliği savunması gibi nedenler Berberîlerin bu mezhebe intisaplarını kolaylaştırmış olduğunu söylemişlerdir.³⁷⁶

Bölge halkının İslam'ı kabulüyle ilgili farklı görüşler bulunsa da genel olarak İslam'ın Kuzey Afrika'ya girişinin ardından İbâziyye mezhebinin bu bölgeye yerleştiği belirtilir. Ancak, bu sürecin tam zamanı hakkında net bir bilgiye ulaşmak zordur. Ali Yahya Muammer'in *el-İbâziyye fi'l-Cezâir* adlı kitabında aktardığına göre, tarihçi Yusuf Atfâvî, İslam ve İbâziyye'nin Cezayir'e giriş tarihlerinin aynı olduğunu ifade etmiştir. Buna göre, İslam fetihleri Cezayir'e 50-60/670-680 yıllarında ulaşmıştır. İbâziyye'nin, Havâric'ten ayrılmadan hemen önceki yıllarda şekillenmeye başladığı dikkate alındığında, bu mezhebin Cezayir'de kurumsal olarak hicrî birinci asrın sonları veya hicrî ikinci asrın başlarında ortaya çıktığı söylenebilir.³⁷⁷

İbâzî kaynaklara göre Cezayir'i de kapsayan Kuzey Afrika bölgelerine İbâzî fikirlerin yayılmasına ve yerleşmesine öncülük eden şahıs Seleme b. Sa'd el-Hadramî olmuştur.³⁷⁸ İbâzî kaynaklarda Seleme b. Sa'd, Tâbiînin büyüklerinden ve onların öğrencilerinden ders almış, kendisini en güzel şekilde yetiştirmiş, cesaretli, mezhebini yaymak için hiç durmadan diyar diyar dolaşan, fedakarca çalışkan bir davetçi olarak anlatılır.³⁷⁹ Aynı kaynaklarda Seleme b. Sa'd'ın, bu bölgelere ne zaman geldiği ile ilgili kesin ve net bir bilgi yoktur.³⁸⁰ Ancak Seleme b. Sâd, Berberî kabilesine mensup olan Mağribli ve İbn Abbas'ın azatlısı İkrime el-Berberî (ö. 105/723) ile birlikte Kayrevan'a ve bu bölgelere gelmiştir.³⁸¹

---

³⁷⁶ Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 174.; Nâmî, *Dirâsât*, 111.; Ferhat Deniz, *Cezayir Nereye? Geliyorum Diyen İslam Devri* (İstanbul: Denge Yayınları, 1992), 14.; Ali Yılmaz, "İbâzî/Rüstemî Devleti'nde Arapçanın Din Dili Olarak Öne Çıkması", *Babertü Dergisi* 17 (Haziran 2023), 24-49.

³⁷⁷ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 19.; Ahmet İğdi, "Ötekinin Kitabını Oku(ma)mak: Hâricî/İbâzî Tarih Literatüründe Farklı Mezhep Kitaplarına Bakış", *Ensar Neşriyat* 95 (2019), 379-392.

³⁷⁸ Şemmâhî, *Siyer*, 1992, I/90.; Halîfât, *Neş'etü'l-Haraket*, 133.; Nâmî, *Dirâsât*, 110.

³⁷⁹ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 21.

³⁸⁰ Nâmî, *Dirâsât*, 110.

³⁸¹ Halîfât, *Neş'etü'l-Haraket*, 133-137.

İkrime b. Abdillâh'ın vefat tarihi göz önünde bulundurulursa Seleme'nin Kuzey Afrika bölgelerine geliş tarihi ile ilgili bir tahminde bulunulabilir. Hicrî ikinci yüzyılın başları ve miladî sekizinci yüzyılın sonları olarak kabul edersek zaten İslamiyet bu tarihten 15-20 yıl önce buralara yayılmış durumda idi.

Seleme b. Sa'd, yerli halk olan Berberîlerin yoğun olarak yaşadığı Cezayir'in doğusu, Libya'nın batısı olan bu bölgelere geldiği zaman bu bölgelerde birçok İbâzî toplulukların mevcut olduğunu görmüştür. Buralarda faaliyetlerine başlayan Seleme, Levvâte, Zenâte, Nefûse ve Hevvâre gibi birçok Berberî kabilesinden destek de görmüştür.³⁸²

Seleme b. Sa'd'ın asıl amacı, mensup olduğu İbâziyye mezhebini orada yaymak ve oraya yerleştirmektir. Bunun için oranın yerlileri olan Berberîlerin desteğini almak önemliydi. Bu desteği elde etmek için bulunduğu bölge yerlilerinden seçtiği kişileri İbâzîlerin merkezi olan Basra'ya eğitim almaları için göndermiştir. Seleme b. Sa'd'ın nihâi hedefi, kendi taraftarlarını artırarak hilafet merkezine uzak olan bu bölgeye yerleşmek ve müstakil bir devlet kurmak olmuştur.³⁸³

Basra'da eğitim alarak bu bölgeye özel bir amaç için gelen Seleme b. Sa'd, mensup olduğu mezhebin fikirlerini buralara yaymak için gece gündüz demeden çalışmış ve çok büyük gayret göstermiştir.³⁸⁴ İbâzî kaynak eserlerde kendisinin bu dava ile ilgili hedefini yansıtan duygu ve düşüncesini şu meşhur sözü ile dile getirdiği ifade edilir: "Mezhebim, bir gün dahi olsa, güneş doğuşundan batışına kadar buralara hakim olsa, başka hiçbir şey istemem, bu uğurda artık başım gövdemden ayrılrsa dahi umurumda olmaz."³⁸⁵ Kuzey Afrika bölgesine gelen Seleme b. Sa'd'ın öncelikle üç ana hedefinden birincisi, yukarıda bahsedildiği üzere İbâziyye mezhebini yaymak, ikincisi gittiği şehirlerdeki zeki kişileri seçip Basra'ya göndererek öncü nesillerin yetişmesini sağlamak ve bir diğer hedefi gittiği, uğradığı memleketlerin durumları ile ilgili detaylı analizler yapıp merkezde ikamet eden İbâzî liderlere sunmaktır.³⁸⁶

---

³⁸² Nâmî, *Dirâsât*, 111.

³⁸³ Halifât, *Neş'etü'l-Haraket*, 137.; Nâmî, *Dirâsât*, 111,112.

³⁸⁴ Ateş, *İbâziyye*, 112,113.

³⁸⁵ Neddâbî, *İbâzî Mezhebinde İletişimsel Düşünce*, 42.; Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 175.; Nâmî, *Dirâsât*, 100,111.

³⁸⁶ Nâmî, *Dirâsât*, 100.

İbâzî mezhebinin Cezayir bölgesinde ve Kuzey Afrika'da ortaya çıkışı ve yayılışının diğer mezheplere göre daha önce olduğu söylenebilir. Bunun en önemli nedenlerinden bir tanesi İbâzî Rüstemî devletinin ticarete önem vermesi ve civar bölge şehirlerine yapılan ticareti teşvik etmesi, tüccar zihniyetiyle hareket edip, ticaret vesilesiyle oluşturmuş olduğu güven ve itimat ile İslam'ı ve İbâzî mezhebini ön plana çıkararak yayması olarak görülür.³⁸⁷

2. Hameletü'l-İlm'in İbâzîliğin Yayılmasındaki Rolü

Seleme b. Sa'd, İbâziyye mezhebini Cezayir'in de içinde bulunduğu Kuzey Afrika bölgelerine yaymak için geldiği zaman öncelikli hedeflerinden birisi de bu bölgenin yerli halkı olan Berberîlerin kendi içinden "İbâzî Dâî" yetiştirerek bu mezhebin inanç ve akidesini kendilerinin sahiplenmesini sağlamak olmuştur.³⁸⁸ Böylece bu bölgelere İbâziyye mezhebi daha kolay bir şekilde ve daha kalıcı olarak yayılacaktır.

Hem Seleme b. Sa'd hem de bu bölgelerde görev yapan İbâzî dâîler, Mağrib bölgesinde devamlı Emevî baskısı altında yaşamak zorunda kalan yerli halkın hoşuna giden eşitlik ve adalet gibi iki sloganı ön plana çıkarmışlardır.³⁸⁹ İslam'ın saf, arı, düzgün, adaletli nitelik ve özelliklerinden bahseden Seleme b. Sa'd'ın davetine muhatap olan Berberîler; duydukları ve haberdar oldukları bu yeni dine iştirak etmişlerdir. Böylece Seleme b. Sa'd'ın gayretleri halk tarafından karşılık görmüştür.³⁹⁰ Artık sıra İbâzî fikirleri kalıcı hale getirecek gönüllü ve zeki kişileri tespit edip mezhebin merkezi konumdaki Basra'ya göndermeye gelmiştir. Bu amaç ve gaye ile yaklaşık 105-107/723-725 tarihlerinde, Basra'da Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin (ö.145/762) ders halkasına katılarak beş yıl eğitim alıp geri memleketlerine dönüp İbâzî öğretileri kendi hemşerilerine öğretecek olan, adına 'ilim taşıyan alimler' anlamında *Hameletü'l-İlim* denilen ve sonradan bir ilave öğrenci ile birlikte beş kişiden oluşan bir ilim heyeti/öğrenci grubu gönderilmiştir.³⁹¹ Böylece

³⁸⁷ Ömer b. Lokman Hammû Süleyman Bûsbâne, *Meâlimü'l-Hazâratî'l-İslâmiyyeti bi-Vercelân* (Cezayir: Dâr Nûzhetü'l-Elbâb, 2013), 202.

³⁸⁸ Nâmî, *Dirâsât*, 111,112.

³⁸⁹ Ateş, *İbâziyye*, 113.

³⁹⁰ Neddâbî, *İbâzî Mezhebinde İletişimsel Düşünce*, 43.

³⁹¹ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 20-24.; Neddâbî, *İbâzî Mezhebinde İletişimsel Düşünce*, 43.; Seyfûlbâdiyyi, *İmam Ebû Ubeyde*, 57.

Seleme, hedeflemiş olduğu misyonun bir tanesini daha gerçekleştirmiş oldu.³⁹² Basra'da beş yıl eğitimini tamamlayan *Hameletü'l-İlim*, İbâzî fikirleri yaymak, imametin temellerini atmak üzere farklı ülkelere gönderilmeye devam etmiştir. Bu ülkelerin başında Uman, Hadramevt, Yemen, Hicaz ve Horasan gelmektedir.³⁹³

a. İlk Davetçiler ve İlim Taşıyanlar

Seçilerek Basra'ya gönderilen ilk *Hameletü'l-İlim* heyeti Kuzey Afrika ve Mağrib bölgelerinin farklı şehirlerindedir. Dört kişiden oluşan bu heyete daha sonra bir kişi daha katılmış ve sayı beşe tamamlanmıştır.³⁹⁴

Bunlar şu kişilerden oluşmaktadır:

1. Abdurrahman b. Rüstem. Kendisi Fars asıllı olup Tunus sınırları içerisinde bulunan Kayrevan şehrinde doğup büyümüştür.

2. Ebû Dırar/Derrar İsmail b. Dırar/Derrar el-Gadâmisî. Kendisi Libya'nın Trablus şehrinin yaklaşık 550 km güneybatısında, Cezayir sınırına yakın Gadâmes şehrinde doğup büyümüştür.

3. Âsım b. Cemil es-Sidrâtî. Bugün Cezayir sınırlarında bulunan Sedrata/Batı Avras bölgesinin Sidrâte şehrinde doğup büyümüştür.

4. Ebû Davud el-Kablî/Kublî/Kabelî en-Nefzâvî. Tunus'un güneyinde bulunan Nefzâ şehrinde doğup büyümüştür.

5. Ebü'l-Hattâb Abdü'l-A'lâ b. es-Semh el-Meâfirî el-Himyerî. Sonradan Basra'da bu halkaya katılan Ebü'l-Hattâb, aslen Yemenlidir.³⁹⁵

Basra'da Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin ders halkasına katılarak mezhebin inanç ve akidesini öğrenmeye giden ilk ilim heyetinin ait oldukları bölgelere bakıldığı zaman, Kuzey Afrika bölgelerinde meskûn yerli halk olan Berberîler arasında geniş bir yelpazede İbâziyye mensuplarının varlığından söz edilebilir.³⁹⁶

³⁹² Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 24.

³⁹³ Şemmâhî, *Siyer*, 1992, I/91.; Halîfât, *Neş'etü'l-Haraket*, 109.

³⁹⁴ Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 176.

³⁹⁵ Dercînî, *Tabakât*, I/19.; Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 176.; Nâmî, *Dirâsât*, 113,114.

³⁹⁶ Neddâbî, *İbâzî Mezhebinde İletişimsel Düşünce*, 43.

Basra'ya gelen *Hameletü'l-İlim* heyeti, Ebû Ubeyde'den beş yıl boyunca İbâzî öğretilerin inceliklerini, İbâzîliğin ilke ve esaslarının detaylarını gözlerden uzak, tünel veya mağara gibi yerlerde ders almışlardır.³⁹⁷ Beş yılın sonunda elde etmiş oldukları derin bilgi ve tecrübeyi aktarmak üzere kendi memleketlerine geri dönmüşler ve ilk yaptıkları iş Basra'daki medreseye benzer gizli bir dehlizde faaliyet sürdürecektir olan davet meclisleri kurmak olmuştur. Kurulan her bir medrese etkisini kısa sürede göstermiş ve buralardan Abdülvehhâb b. Abdurrahman b. Rüstem, Muhammed b. Yânis, Ömer b. Yemtekin ve Ebû Halil ed-Derkilî gibi ilim ve takva ehli kişiler yetişmiştir.³⁹⁸ Yine Davetçilerin üstün gayretleri, Basra'da bulunan mezhep imamlarının onayı ve desteği ile bağımsız İbâzî siyâsî oluşumlar kurmakla neticelenmiştir.³⁹⁹

İbâzîlere göre Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme, civar İslam memleketlerine gönderilecek olan bu davetçilerin yetiştirilmesine çok büyük önem vermiştir. Ebû Ubeyde, hocası Câbir b. Zeyd'den öğrenmiş olduğu metodun aynısını kullanmıştır.⁴⁰⁰ Ebû Ubeyde tıpkı hocası Câbir b. Zeyd gibi sahâbîlerin ve tabiûn ehlinin öğretilerine sıkı sıkıya tutunmuş onların yolundan gitmiştir. Ona göre takva sahibi olmanın şartı sünnete tabi olmaktır.⁴⁰¹ Çok zor şartlar altında ve imkansızlıklar içerisinde hem ilmî hem de siyâsî bakımdan tam donanımlı ve bilinçli dava adamı yetiştirebilmek büyük bir özveri ve kararlı bir inanç gerektirmektedir. Çok gizli ve dikkatli bir şekilde seçilen bu kişiler, yoğun bir eğitim programından geçirilmişlerdir. Ebû Ubeyde, bilgisi, tecrübesi, kararlı inancı ve uyguladığı planlarda başarılı olmuş ve birçok davetçi yetiştirmiştir.⁴⁰²

b. Eğitim Meclisleri

Ebû Ubeyde, Emevi iktidarının baskı ve zulümlerine karşı mezhebini korumak, *Hameletü'l-İlim* diye isimlendirilen öğrencilerinin selametini sağlamak için faaliyetlerini ve eğitimlerini bir plan çerçevesinde özel meclisler yoluyla yerine

³⁹⁷ Halifât, *Neş'etü'l-Haraket*, 108.

³⁹⁸ Nâmî, *Dirâsât*, 106.; Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 177.; Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 71.; Nâsır, *İbâziler'de Davet Yöntemi*, 109.

³⁹⁹ Neddâbî, *İbâzî Mezhebinde İletişimsel Düşünce*, 44.

⁴⁰⁰ Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 130.

⁴⁰¹ Nâmî, *Dirâsât*, 97.

⁴⁰² Nâmî, *Dirâsât*, 117.

getirmiştir.⁴⁰³ Bu meclisler: Genel Meclisler, Alimler/Şeyhler Meclisi ve Hameletü'l-İlim/Davetçiler Meclisi şeklindedir.

Genel Meclisler

Adından da anlaşıldığı üzere mezhebe karşı sempatisi ve meyli olan herkesin rahatlıkla gelip katılabildiği meclislerdir. Emevi baskısı had safhada olması münasebetiyle toplantıya gelenler kendilerini belli etmemek için kılık değiştirerek, pazarcı eşyası ile satıcı/alıcı rolüne bürünerek veya kadın elbisesi giyerek gizlilik esasına uymuşlardır.⁴⁰⁴ Mezhebin ileri gelenleri, buraya gelen sempatizanlara hutbe irad etmişler ve vaaz vererek onları bilinçlendirmeye çalışmışlardır. Bu meclislerde verilen başlıca eğitim faaliyeti Allah'ı zikir, Cennet, Cehennem bilgisi ve Kur'an-ı Kerim tilaveti gibi genel konular olmuştur.⁴⁰⁵ Bu tür meclislerde kadınlara ait özel odalar mevcut olup kadınlar da toplantılara iştirak etmişler ve birçok konuda sorular sorarak dînî bilgilerini geliştirmişlerdir.⁴⁰⁶ Genel Meclis olarak bilinen ve Basra'da çok sayıda mevcut olan bu ders halkalarına, o günün İbâzî önde gelenlerinin rehberlik ettiği Ebû Süfyan Kanber, Abdümelik et-Tuveyl ve Ebi'l-Hurr Ali b. El-Hüseyn'e ait meclisler örnek verilebilir.⁴⁰⁷

Alimler/Meşâyih Meclisleri

İbâzî hareketin önde gelen bilginlerinin ve önderlerinin toplandıkları, istişarelerde buldukları, strateji geliştirdikleri ve atılacak adımların görüşülüp karara bağlandığı meclislerdir.⁴⁰⁸ Bu toplantılar, sadece imamların katıldığı, mezhebin yol haritasının görüşüldüğü ve kılık değiştirerek çok gizli bir şekilde bir araya gelinen meclislerdir.⁴⁰⁹ Bu Meclisler İbâzîlerin yürütme kurulu işlevini yerine getirmişlerdir.⁴¹⁰

Davetçiler/Hameletü'l-İlim Meclisleri

---

⁴⁰³ Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 130,131.; Nâmî, *Dirâsât*, 101.

⁴⁰⁴ Dercinî, *Tabakât*, II/250.; Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 131.

⁴⁰⁵ Nâmî, *Dirâsât*, 101,102.

⁴⁰⁶ Şemmâhî, *Siyer*, 1992, I/81-83.

⁴⁰⁷ Nâmî, *Dirâsât*, 102.

⁴⁰⁸ Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 131.

⁴⁰⁹ Dercinî, *Tabakât*, I/249,250.

⁴¹⁰ Nâmî, *Dirâsât*, 106.

Sadece *Hameletü'l-İlim/Nakaletü'l-İlim* diye isimlendirilen öğrencilerden oluşan bu eğitim meclisleri, mezhebin gözbebeği ve istikbali konumunda olmuştur. Farklı şehirlerden, zeki öğrenciler arasından titiz bir şekilde seçilen bu öğrencilerin eğitimleriyle Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme, bizzat kendisi ilgilenmiştir. Beş yıl eğitim alıp hem siyâsî hem de dînî eğitimini tamamlayan bu grubun öğrencileri geldikleri memleketlerine mezhebin gönüllü davetçisi olarak geri dönmüşlerdir.⁴¹¹ Bu meclis toplantılarını çok gizli bir dehlizde veya bir mağarada yapmıştır. Derslerin zamanını ve mağaranın yerini sadece Şeyhler ve Hameletü'l-İlim öğrencileri bilmesine rağmen yine de iktidar yöneticilerine yakalanmamak için her türlü tedbir alınmıştır. Ders yapılan mağaranın veya dehlizin giriş kısmında her zaman bir bekçi beklemiş, civarda yabancı birisini gördüğünde mağaranın iç kısmına uzanan tel örgü veya ipi çekerek haber vermiş. İçerde ders esnasında olan öğrenciler bir anda pozisyon değiştirerek ellerine aldıkları aletlerle sepet örme işine başlamışlardır. Bu yüzden hocaları Ebû Ubeyde sepet ören manasına “Kaffâf” olarak tanınmıştır.⁴¹² Ebû Ubeyde, İbâzî cemaatin imamı, komutanı olması hasebiyle diğer beldelerdeki İbâzîler tüm işlerini ve planlarını ona danışarak yerine getirmişlerdir. Yine uygulamış olduğu yöntem, taktik ve yürütmüş olduğu eğitim faaliyeti ile İbâzî mezhebini dînî ve fikrî bir harekete dönüştürmeyi başarmıştır.⁴¹³

Ebû Ubeyde, bu başarıyı sadece kendisi değil, hem *Hameletü'l-İlim* diye isimlendirilen davetçiler ile hem de eğitim faaliyetlerinde devamlı yanında bulunan ve önemli görevler üstlenen bazı kişiler ile elde etmiştir.⁴¹⁴

Basra'da Ebû Ubeyde'ye bu süreçte yardımcı olan ve yanında bulunanlardan beş kişinin ismi ön plana çıkmıştır.

1- Ebû Mevdûd Hâcib et-Tâî

Hâcib et-Tâî, İbâzî 3.tabaka (100-150 /718-767) alimleri arasında gösterilir. Görev ve sorumluluğu mâlî ve askerî alanlar olmuştur. İlk dönemlerde meclis

⁴¹¹ Ebû Zekeriyâ, *Târîhu Ebî Zekeriyâ*, 5-8.

⁴¹² Dercîni, *Tabakât*, 20.; Şemmâhî, *Siyer*, 1987, I/78.; Ali Yahya Muammer, *el-İbâziyyetü fî Mevkîbi't-Târîh (Neş'etü'l-Mezhebi'l-İbâzî)* (Kahire/Mısır: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1964), 153-158.; Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 131.; Nâmî, *Dirâsât*, 103.

⁴¹³ Nâmî, *Dirâsât*, 104.; Orhan Ateş, “İbâzî Bilgin Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/4 (2017), 1-24.

⁴¹⁴ Nâmî, *Dirâsât*, 108.

toplantılarını dehlizlerde veya mağaralarda yapan İbâzîler, gerekli tedbirleri alarak gizlilik esaslarına uyarak önde gelen liderlerinin evinde de toplanmış ve önemli kararlar almışlardır. O dönemde Hâcib et-Tâî'nin evi, İbâzî liderlerinin zaman zaman uğradıkları, toplantı yaptıkları ve önemli kararlar aldıkları bir merkez haline gelmişti. Ebû Ubeyde'nin sağ kolu olarak görev yapan Hâcib et-Tâî, bazen genel toplantılara insanları davet ederek faaliyetlerde bulunmuş bazen de İbâzîlerin kendi arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmek için barış elçisi olarak görevlendirilmiştir.⁴¹⁵

2- Ebû Nuh Sâlih ed-Dehhân

Câbir b. Zeyd'den ders alan Sâlih ed-Dehhân, İbâzî 3.tabaka alimleri arasında gösterilir. İbâzî inanç esaslarının ve akidesinin yayılmasında Ebû Ubeyde ile faaliyetlerde bulunmuştur. İlim, takva ve vera sahibi olan Sâlih ed-Dehhân, İbâzî fikhında ileri seviyede bilgiye sahip olup kendisine sorulan sorulara fetvalar vermiştir.⁴¹⁶

3- Hayyân el-A'rac

Câbir b. Zeyd'den ders alan A'rac, hadis alanında kendisini yetiştirmiş ve bu alanda dersler vermiştir. A'rac ilim ve takva sahibi bir İbâzî muhaddis olarak tanınmıştır. Ebû Ubeyde'nin Basra'da yol arkadaşı olan A'rac, ancak ondan daha yaşlı olması ile bilinir. İbâzî kitaplarında fikhî görüşleri de mevcut olan A'rac, hicrî birinci asır İbâzî alimlerin önde gelenlerindedir.⁴¹⁷

4- Dımâm b. es-Sâib

Basra'da dünyaya gelmiş ve Ebû Ubeyde'ye İbâzî akidesinin öğretilmesi noktasında hep destek olmuştur. İlim ve takva sahibi olan Sâib, İbâzî 3.tabaka alimleri arasında gösterilir. Câbir b. Zeyd'den ders almış ve hadis rivayet etmiş bir İbâzî bilgindir. Ders halkalarında İbâzî akidesi ve hadis alanında yetkinliği ve bilgisi ile ön

⁴¹⁵ Şemmâhî, *Siyer*, 1987, I/84-85.

⁴¹⁶ Şemmâhî, *Siyer*, 1987, I/82,83.; Nâmî, *Dirâsât*, 106,107.

⁴¹⁷ Cîtalî/Ceytâlî, *Kavâidü'l-İslâm*, II/294.; Muhammed bin İbrahim Kindî, *Beyânü'ş-Şer'* (Uman: Vizâratü't-Türâsî'l-Kavmiyyi ve's-Sekâfeh, 1985), 3/15,181, 15/23.; Şemmâhî, *Siyer*, 1987, I/83.; Nâmî, *Dirâsât*, 107.

plana çıkmıştır. Birçok İbâzî alim gibi Dımâm'da yaptığı faaliyetler neticesinde Haccâc b. Yusuf zamanında hapse atılmıştır.⁴¹⁸

5- Rebi' b. Habib el-Ferâhîdî

Diğer birçok İbâzî bilgin gibi Rebi' b. Habib'in de (ö.180/796) Câbir b. Zeyd'den (ö.93/711) ders aldığı söylenir, ancak hocası ile vefat tarihleri arasında doksan yıla yakın bir zaman bulunması sebebiyle görüşmesini mümkün görmeyenler de mevcuttur. Câbir b. Zeyd'in Rebî'in babası Habîb b. Amr'ın hocası olduğu yönünde ki bir görüş de mevcut olup bu görüş daha muhtemeldir. Basra'da kendisini yetiştirip daha sonra Uman'a yerleşmiş İbâzî 3.tabaka alimleri arasında gösterilir. Önde gelen İbâzî alimlerinden olan Rebi' b. Habib, Ebû Ubeyde'ye faaliyetlerinde çok yardımcı olmuş ve İbâzî hareketin örgütlenmesinde önemli görevlerde bulunmuştur. Aynı zamanda meclislerden sorumlu olarak da görev yapmıştır. Verilen görevleri hakkıyla yerine getiren Rebi' b. Habib, Ebû Ubeyde tarafından "fakih, imam, müttaki" olarak vasıflanmıştır.⁴¹⁹ Onun yazmış olduğu *Müsned* İbâzîler tarafından Kur'an-ı Kerim'den sonra en sahih bilgi kaynağı olarak kabul edilmiştir. Onlara göre Rebi' b. Habib'e ait olan bu eserde bulunan hadisler, senet zinciri bakımından 'Buhârî' de olan hadislerden daha sağlamdır.⁴²⁰

Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime, kendisine yardım eden, yukarıda isimleri geçen İbâzî bilginlerin ve Ebû Yahya Abdullah b. Yahya b. Amr, Ebû Hamza el-Muhtar b. Avf, Belc b. Ukbe el-Ezdî, Ebû'l-Hurr Ali b. Huseyin el-Anberî, Yahya b. Harb, Ebrehe b. Ali, Ebû Bekir b. Muhammed gibi daha birçok İbâzî imamın yardımı ile mezhep hakikatlarını yayma ve bu doğrultuda devlet kurma siyasetini başarılı bir şekilde gerçekleştirmiştir.⁴²¹

⁴¹⁸ Dercîni, *Tabakât*, II/246,247.; Şemmâhî, *Siyer*, 1987, I/81.; Ceytâlî, *Kavâidü'l-İslâm*, I/361.; Nâmî, *Dirâsât*, 107,108.

⁴¹⁹ Dercîni, *Tabakât*, II/273,277.; Şemmâhî, *Siyer*, 1987, I/95.; Belhâc bin Addûn Kaşşâr, *el-Lüm'atü'l-Müzietü fi Târîhi'l-İbâziyye* (Sîb/Uman: Mektebetü'z-Zâmirî, 1990), 12,13.; Sâlim b. Hamûd b. Şâmis Siyâbî, *Uman Abre't-Târîh* (Uman: Vizâratü't-Türâsi'l-Kavmiyyi ve's-Sekâfeh, 1986), I/154.; Ali Yahya Muammer, *el-İbâziyyetü beyne'l-Firaki'l-İslâmiyye* (London: Dâru'l-Hikmet, 2004), 151-157.

⁴²⁰ Sâlimî, *el-Lüm'atü'l-merziyye*, 99,100.

⁴²¹ Abdullah bin Yahya Bârûnî, *Risâletü Selime'l-Âmmeh ve'l-Mübtediîn ilâ Mârifeti eimmeti'd-Dîn* (Mısır: Matbaatü'n-Necâh, t.y.), 26.; Nâmî, *Dirâsât*, 108.

Özet olarak söylemek gerekirse Kuzey Afrika ve Cezayir'i kapsayan Mağrib bölgelerine İbâzî fikirler, Seleme b. Sa'd'ın öncülüğünde gelerek bu bölgelere yerleşmiştir.

B. İbâzîlerin Kurduğu Rüstemîler Devleti

Tarihte İbâzî esaslara dayalı olarak kurulan ilk İbâzî İslam devleti Cezayir'in Tahert şehrinde Abdurrahman b. Rüstem (ö.171/787) tarafından kurulan Rüstemîlerdir. Mağrib-i Evsat (Orta Mağrib- Cezayir bölgesi) ve Mağrib-i Ednâ (Yakın Mağrib) olarak bilinen bölgelerdeki tüm İbâzîler Rüstemî devletinin idaresi altına girmişlerdir.⁴²²

İbâziyye tarihinde Cezayir'de kendi inanç esaslarına göre devlet kurabilen tek devlet olan Rüstemîler (776-909), kendi kültür ve medeniyetini burada yaşatmış, devlet yönetimi, ilim ve fikir hayatına verdiği önem ve değer ile İbâziyye mezhebini tanımak isteyenler için bir fırsat sunmuştur.

1. Trablus'tan Tahert'e İbâzîlerin Merkezileşme Hikâyesi

Hameletü'l-İlim öğrencileri İbâzîliğin merkezi olan Basra'da beş yıllık eğitimlerinin ardından kendi memleketlerine geri dönmüşler ve İbâzîliği yaymaya başlamışlardır. Bu anlamda Trablus, İbâzîliğin yayıldığı Kuzey Afrika'nın Mağrib bölgesindeki önemli şehirlerden biridir. Bölgedeki İbâzîler, hem yerel kabilelerle iş birliği yaparak hem de bağımsız hareket ederek burada dini ve siyasi varlıklarını sürdürmüşlerdir. İbâzîler, Trablus şehrinde kendilerine Hâris b. Telîd el-Hadramî'yi ve daha sonra Ebû Zâcir İsmail b. Ziyâd en-Nefûsî'yi imam seçmişlerdir.⁴²³ Trablus'da tutunmak için uzun bir mücadele dönemi geçiren İbâzîler daha sonra aynı bölgede varlıklarını gizli sürdürmüşler ve Kitman (gizlilik) dönemine girmişlerdir. Bu dönemde kendilerini gizlemişler, davetlerini gizli sürdürmüşlerdir.⁴²⁴ Daha sonra Ebû'l-Hattâb Abdü'l-A'lâ b. es-Semh el-Meâfirî, kendisini bu bölgede yeni imam olarak ilan etmiştir.⁴²⁵ Bu dönemde (127-140/744-757) İbâzîler, Trablus'u merkez

⁴²² Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 182,183.; Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 25-29.

⁴²³ Ebû Zekeriyâ, *Târîhu Ebî Zekeriyâ*, 7.; Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fi Eimmeti ve Mülûkü'l-İbâziyye*, 41.

⁴²⁴ Nâmî, *Dirâsât*, 113.

⁴²⁵ Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fi Eimmeti ve Mülûkü'l-İbâziyye*, 41.

edinmişlerdir. Daha sonra Cerbe/Cirbe, Demmar/Demr, Kâbıs, Dânet bölgelerine yayılmışlardır. Bir yıl sonra ise Kayrevan, Kusba ve İfrîkıyye de İbâzîlerin hakimiyeti altına girmiştir. Abbâsilerle meydana gelen savaşlarda yıpranan İbâzîler, Trablus'tan Cezayir'e göç etmişler ve burada bulunan Tahert şehrini de içine alan bu bölgeyi yeni yurt edinmişlerdir.⁴²⁶

Ebu'l-Hattâb Abdü'l-A'lâ b. es-Semh el-Meâfirî, 140/757 tarihinde Trablus'a imam olarak seçildiği zaman, Abdurrahman b. Rüstem'i, ilminden, tecrübesinden ve bilgisinden faydalanmak için Kayrevan'a kadı olarak tayin etmiş ve onu sağ kolu yapmıştır.⁴²⁷ Fakat bu birliktelik sadece dört yıl sürmüş olup Ebu'l-Hattâb, 144/761 tarihinde çıkan savaşta Muhammed b. Eş'as tarafından öldürülmüştür. Bunun üzerine Abdurrahman b. Rüstem Kayrevan'dan kaçarak Cezayir'in Tahert şehrine gitmiştir. Civar bölgelerde bulunan tüm İbâzîler Tahert şehrinde bir araya gelerek kendilerine liderlik yapacak en uygun kişinin Abdurrahman b. Rüstem olduğuna ikna olup 160/776 yılında hep birlikte ona biat etmişlerdir. Böylece Abdurrahman b. Rüstem Orta Mağrib diye bilinen Cezayir'de kurulan ilk İslam devletinin ilk imamı olmuştur. Abdurrahman b. Rüstem, buraya gelir gelmez Tahert diye bilinen şehrin güney batısı yönünde 5 mil uzaklıkta bir yere kuracağı devletin başkenti ve merkezi olacak Yeni Tahert şehrini inşa etmeye karar verdi. Bu şehir; tabiat güzelliği, jeopolitik konumu ve havası ile örnek bir şehir olmuştur.⁴²⁸

Abdurrahman b. Rüstem tarafında kurulan ve Yeni Tahert olarak bilinen bu şehir Kayrevan şehri örnek alınarak inşa edilmiştir.⁴²⁹ İbâzî Rüstemî imametinin başkenti olarak ilan edilen bu şehir, İbâzîlerin merkezi konumuna gelmiş kenar bölgelerdeki ve diğer şehirlerdeki tüm İbâzîler buraya yerleşmişlerdir.⁴³⁰

Tahert şehrinde çoğunluk İbâzî mezhebine mensup kişilerden oluşmaktaydı. Çünkü civar bölgelerdeki İbâzîler ve Amaziğ (Berberî) kabilelerinden Zenata,

---

⁴²⁶ Ceytâlî, *Kavâidü'l-İslâm*, I/362.

⁴²⁷ Ceytâlî, *Kavâidü'l-İslâm*, I/364.

⁴²⁸ İbnü's-Sağîr, *Ahbâru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*, thk. Muhammed Nâsir - İbrahim Behhâz (Cezayir: el-Matbûâtü'l-Cemîle, 1986), 17-21; Bârûnî, *Risâletü Selime'l-Âmmeh*, 11.

⁴²⁹ Dercîni, *Tabakât*, I/44.; Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânu'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arabi ve'l-Acemi ve'l-Berber ve Men sârahum min Zevi's-Sultâni'l-Ekber (Târîhu İbn Haldun)*. thk. Halil Şahhâde, (Beyrut/Lübnan: Dâru'l Fikr, 2000), 6/154,158,159.

⁴³⁰ Mehmet Mahfuz Söylemez, "Afrika'da Kurulan İlk İslam Kentlerinden: Tahert". İslami İlimler Dergisi, İbâdîlik Özel Sayısı 10/1 (2015), 7-33.

Hevvâre, Levvâte, Nefzâve, Mezâte, Lemâye ve Miknâse kökenli kabileler buraya yerleşmişlerdir. Bütün bunların yanı sıra şehirde Araplar ve Farslar da ikamet etmişlerdir.⁴³¹

İbâzî bir devlet olan Rüstemîler, Tahert şehri civarında birçok şehre hâkim olmuşlardır. Bu şehirler şunlardır: Tahert'in kuzeyinde bulunan şehirler: "Milyâne, Tenes, Hadrâ', Sûg İbrâhîm, İfkân, Yenî Varyefin, Müstağnim, Kal'a Hevvâre, Tamziğrân, Tağribet, Ğazze, Uzkî, Muasker, Şelf, Rahâ, Kasri'l-Fülûs, Yelil, Cebel-i Tûcân, Cebel-i Zülâğ." Tahert'in güneyinde bulunan şehirler: "Tacmût, Tâvîlâ, Ağvâd, Vercelân." Tahert'in doğu bölgesinde bulunan şehirler: "Avras Dağı, Tûzer, Nukta, Kafsa, Kâbis, Cerbe."⁴³²

Rüstemîler döneminde, Cezayir topraklarında İbâzîlerin meskûn oldukları şehirler şu şekilde özetlenebilir: Vâd-i Sûf, Vâd-i Erîğ, Vâd-i Mizâb (Cibâl Benî Mus'ab), Bâğâye, Cebel-i Avrâs, Vercelân, Tecdît (Tecrît), Âclû (A'mar), er-Rimâl, Metlîlî, el-Ağvâd, el-Menîa (el-Kalîa).⁴³³

Rüstemî devleti, farklı etnik grup, kabile, mezhep ve ırkları barındırdığı için iç çatışmalar, kalkışmalar ve ayaklanmalarla sık sık karşılaşmıştır. Bunun yanında, batısında İdrisîler, doğusunda ise Ağlebîler gibi güçlü komşu devletlerle zaman zaman savaşmak zorunda kalmıştır. Bu iç çekişmelere ve dış tehditlere yöneticilerin beceriksizliği ve yaşlılığı da eklenince, devletin çöküş süreci hızlanmış ve nihayet 296/908 yılında Fatımî dâisi Ebû Abdullah eş-Şîî komutasındaki ordunun saldırısıyla ağır bir yenilgi alarak tarih sahnesinden silinmiştir.⁴³⁴ Bu süreçte başkent yağmalanmış, halk zulme maruz kalmış ve İbâzîler çeşitli bölgelere, özellikle Mizâb, Nefzâve, Vercelan, Nefûse, Avras Dağı ve Cerbe Adası gibi yerlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Devletin yıkılmasından sonra İbâzîler güneydeki sahra bölgelerine

⁴³¹ Cehlan, *el-Fikru's-Siyâsiyyü*, 232.; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II/8.

⁴³² Muhammed Ali Debbûz, *Târîhu'l-Mağribi'l-Kebîr* (y.y.: Müessesetü Tâvalt es-Sekâfiyye, 2010), III/339,340.; krş. Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 2008, 4/185.; Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fi Eimmeti ve Mülükü'l-İbâziyye*, 89-110.

⁴³³ Esmâvî Salih b. Ömer, *Nizâmü'l-Azzâbe ve Devruhü fi'l-Hayâti'l-İctimâiyyei ve's-Sekâfiyyeti bi-Vâdi'l-Mizâb* (Cezâir: Câmîatü'l-Cezâir Ma'hed et-Târih, Risâletü Lineyi Diplûm Ed-Dirâsât Fi't-Târîhi'l-İslâmiyyi, 1987), 200.

⁴³⁴ Dercîni, *Tabakât*, I/43.; Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 35-55; İbnü's-Sağîr, *Ahbâru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*, 18.; Mes'ûd Mezhûdî, *Cebel-i Nefûse Münzû İntişâra'l-İslâm Hattâ Hicrati Benî Hilâl İlâ Bilâdi'l-Mağrib*, (y.y.: Müessesetü Tâvalt es-Sekâfiyye, 2003), 139.

çekilmiş ve daha dar bir coğrafyada varlıklarını sürdürmüştür. Rüstemîler, hâkim oldukları topraklarda kültür ve dini yaşantılarını yayarak medreseler kurmuş ve bölge halkını eğitmişlerdir. En parlak dönemlerinde Mağrib bölgesinde geniş sınırlara ulaşan Rüstemîler, Cezayir'in büyük bir kısmından Trablus'a kadar geniş bir coğrafyada İbâziyye mezhebini de yaymayı başarmışlardır.⁴³⁵

2. Rüstemî Devleti'nin İmamları ve Yönetim Süreçleri

İbâzîlerin Emevîler ve Abbâsiler döneminde vermiş oldukları uzun mücadeleler sonucunda Mağrib bölgelerinde bulunan tüm İbâzî grupların Tahert'e gelip Abdurrahman b. Rüstem'e biat etmeleri ile Tahert'de İbâzî Rüstemî Devleti kurulmuş (160/777) ve Abdurrahman b. Rüstem zuhur imametini ilan ederek ilk imam olarak seçilmiştir.⁴³⁶

Bölgenin hakimiyetini elinde tutan Rüstemî İbâzî imamları, sadece Tahert şehrinde değil tüm bölgede İbâziyye fırkasının dînî, siyâsî ve kültürel gelişimine önemli katkı sağlamışlardır. Uygulamış oldukları adalet, halka vermiş oldukları güven ve diğer mezhep mensuplarına hoşgörülü tutumları ile tanınmışlardır. Dolayısıyla "Mü'minlerin Emiri" lakabıyla adlandırılıp kendilerine 'İmam' ismi verilmiştir.⁴³⁷

a. Abdurrahman b. Rüstem Dönemi (160/777-171/787)

Abdurrahman b. Rüstem b. Behram b. Kisra el-Fârisî (ö. 171/787), Fars Meliki veya Kureyş Şahini olarak anılmış ve aslen İranlı olup Tunus'ta doğmuştur. Bazı kaynaklara göre Irak'ta doğduğu da ifade edilir. Ailesiyle İran'dan Kuzey Afrika'ya göç eden Abdurrahman, küçük yaşlarda çıktıkları hac yolculuğu sırasında babasını kaybetmiş ve annesi, Kayrevanlı bir kişiyle evlenerek bu şehre yerleşmiştir. Abdurrahman b. Rüstem, çocukluk ve gençlik yıllarını burada geçirmiştir.⁴³⁸

Kayrevan'da İbâzî dâî Seleme b. Sa'd ile tanışarak İbâzîlik hakkındaki temel bilgileri öğrenen Abdurrahman, bu mezhebe ilgi duymuş ve daha sonra ilmini ilerletmek için Basra'ya gitmiştir. Burada Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin ders

⁴³⁵ Mezhûdî, *Cebel-i Nefûse*, 139.; Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 184.; Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 299, 409.

⁴³⁶ Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 182.

⁴³⁷ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 30.; Mübârek b. Muhammed Meylî, *Târihu'l-Cezâir fi'l-Kadîm ve'l-Hadîs*. thk. Muhammed Meylî. (Beyrut/Lübnan: el-Müessesetü'l-Vataniyye, 2009), II/68.

⁴³⁸ Dercînî, *Tabakât*, I/19.; Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 134-144.

halkasına katılarak beş yıl boyunca eğitim almış ve “Hameletü'l-İlim” (İlim Taşıyıcıları) olarak bilinen ilk davetçi grubun önemli bir üyesi olmuştur. Eğitimini tamamladıktan sonra Kuzey Afrika'ya dönerek, özellikle Avras Dağı çevresinde İbâzîliği yaymak için faaliyetlerde bulunmuştur.⁴³⁹

Kur'an'a ve Sünnet'e bağlı kalan Abdurrahman b. Rüstem'in uygulamış olduğu siyaset sayesinde Kuzey Afrika bölgelerindeki tüm İbâzî menşeli kabileler İbn Rüstem'in imameti altında bir araya gelmişler ve onun halifeliğinden memnun kalmışlardır. Kısacası Abdurrahman b. Rüstem, tüm İbâzîlerin gönlünde taht kuran bir imam olmuştur.⁴⁴⁰

Özellikle Trablus ve Kuzey Afrika bölgelerinde bulunan, İbâzî alimlerinin ve halkın Abdurrahman b. Rüstem'in yanında toplanmalarında ve onu İmam olarak tercih etmelerindeki sebepler ve özellikler şu şekilde sıralanabilir:

a- Abdurrahman b. Rüstem'in, Hameletü'l-İlim'in önde gelen öğrencilerinden ve Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'den ders alanların başında olması.

b- İbâzî öğretilerine ve inanç esaslarına hakim olup tefsir yazacak kadar ileri seviyede bir bilgiye sahip olması. Tefsir yazmış ancak yazdığı tefsir günümüze kadar ulaşmamıştır.⁴⁴¹

c- Züht ve takva sahibi olması.

d- İranlı olması sebebiyle o bölgelerden olan herhangi bir kabileye mensup olmaması, kabilecilik yapmaması.

d- Ebü'l Hattâb döneminde Kayrevan valisi olması.

e- İnsanları adaletle yönetme becerisine ve kıvrak siyâsî zekaya sahip olması.

Abdurrahman b. Rüstem, Kuzey Afrika İbâzîlerine 11 yıl imamlık yaptı ve 171/787 tarihinde vefat etti. Onun imamlığı döneminde, halk arasında herhangi bir huzursuzluk ve isyan meydana gelmemiştir. İşler Şûra ile yürütülmüştür. Verdiği

---

⁴³⁹ İbrahim b. Bükeyr Behhâz, *el-Kazâü fi'l-Mağribi'l-İslâm min Tamâmi'l-Fethi Hattâ Kıyâmi'l-Hilâfeti'l-Fâtmiyyeti* (Cezayir: Cem'iyâti't-Türâs, 2006), II/512,525; Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 132; Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 66.

⁴⁴⁰ Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 83.

⁴⁴¹ Ahmed b. Hamed Halîlî, *Cevâhiru't-Tefsîr Envâru min Beyâni't-Tenzîl* (Uman: Mektebetü'l-İstikâme, 1984), I/35.

hükme razı olmayan herhangi bir teba çıkmamıştır. Yine bu dönem İbâzî kaynaklarda Hulefâ-i Râşidin dönemine benzetilir. Herkes ondan övgüyle bahsetmiş ve onun zamanında emniyet, güven ve selamet içerisinde olmuşlardır.⁴⁴²

İbâzî bilginlere göre Abdurrahman b. Rüstem zamanında İbâzî Rüstemîler en parlak ve en güzel günlerini yaşamışlardır. Devlet hazinesinin dolu olduğu, ilmiye sınıfının seçkin insanlardan oluştuğu, hiç kimseye haksızlık yapılmadığı, adaletin sağlandığı, fakirlerin, yoksulların korunup gözetildiği, şehrin her yönden imar edildiği müreffeh bir toplum inşa edilmiştir.⁴⁴³ Ancak Tahert şehrine civar şehirlerden çok farklı kabile ve ırktan insanlar gelip yerleşmişlerdir. Rüstemîler; İran, Arap ve birçok Berberî kabilelerinden oluşan kozmopolit bir toplumdur. Bu toplumun hem tabiatları gereği hem de imamet vb. gibi meseleler nedeniyle uzun süre birbirleriyle olan bu sükûnet ve barış hali devam etmemiştir.⁴⁴⁴

İbâzîlere göre, Abdurrahman b. Rüstem, vefatından önce yeni halifeyi/imamı seçmeleri için tıpkı Hz. Ömer'in yaptığı gibi 6 kişiden⁴⁴⁵ veya 7 kişiden oluşan bir şûra heyeti kurmuştur.⁴⁴⁶ Oluşturulan şûra komisyonu şu isimlerden meydana gelmektedir:

1. Mesûd el-Endülüsî,
2. Ebû Kudâme Yezîd b. Fendîn el- Yefranî,
3. İmran b. Mervân el-Endülüsî,
4. Abdülvehhâb b. Abdurrahman b. Rüstem,
5. Ebü'l-Mueffik Sa'dûs b. Atıyye,
6. Şükr b. Sâlih el-Ketmânî,⁴⁴⁷

⁴⁴² Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 31,35.

⁴⁴³ İbnü's-Sağîr, *Ahbâru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*, 25-36.

⁴⁴⁴ Dercînî, *Tabakât*, 47-50.; Pierre Cuperly, *Medhal ilâ Dirâseti'l-İbâziyye ve Akîdetühâ (Introduction à l'étude de l'Ibadhisme et sa théologie)*, çev. Ammar Celâsî (y.y.: Müessesetü Tâvalt es-Sekâfiyye, t.y.), 411.

⁴⁴⁵ Dercînî, *Tabakât*, I/46.

⁴⁴⁶ Ebû Zekeriyâ, *Târîhu Ebî Zekeriyâ*, 89.; Şemmâhî, *Siyer*, 1987, I/130.; Debbûz, *Târîhu'l-Mağribi'l-Kebîr*, III/394.

⁴⁴⁷ Dercînî, *Tabakât*, 46.; Sâlih Ma'yûf Miftâh, *Cebel-i Nefûse ve Alâkatühû bi'd-Devleti'r-Rüstemiyye* (y.y.: Müessesetü Tâvalt es-Sekâfiyye, 2006), 128.

7. Mus‘ab/Musayyib b. Sedman/Serman.⁴⁴⁸ Dercîni, Şura heyetini altı kişi olarak belirtir. Mus‘ab b. Sedmân‘ın ismini kaydetmez.⁴⁴⁹

b. Abdülvehhâb b. Abdurrahman b. Rüstem (171/787-208/823)

Abdurrahman b. Rüstem‘in ölümünden sonra şûra heyeti, yeni imamı belirlemek üzere toplandı. Müzakereler iki ay kadar sürmüştür. Yapılan görüşmeler ve istişareler sonucu, Abdülvehhâb b. Abdurrahman b. Rüstem ve Mesud el-Endülüsî ön plana çıkan iki isim oldu. Halkın bir kısmı Mesud el-Endülüsî‘nin bir kısmı ise Abdülvehhâb b. Rüstem‘in imam olmasını istiyordu. Hatta bazıları erken davranarak Mesud el-Endülüsî‘ye biat bile etmişlerdi. Ancak Mesud el-Endülüsî, ya kendisine olan bir baskıdan veya takva ehlerinden olması sebebiyle imam olmaktan vazgeçti. Nihayet bazı müzakereler ve tartışmalar neticesinde Abdülvehhâb b. Abdurrahman b. Rüstem‘e biat edilmiştir.⁴⁵⁰

Neticede Abdurrahman b. Rüstem‘in oğlu Abdülvehhâb b. Abdurrahman b. Rüstem (ö.208/823), 171/ 787 tarihinde şurâ heyeti tarafından halife olarak seçilmiş ve Rüstemîler‘in ikinci imamı olmuştur. Halk kendisine ‘Dâru‘l-İmâre’ adlı devlet idaresi binasında biat etmiştir.⁴⁵¹

Abdülvehhâb b. Abdurrahman‘ın devlet başkanlığı ilk dönemleri uygulamış olduğu siyaset sayesinde Rüstemîler eski gücünü korumuşlardır. Babası Abdurrahman b. Rüstem döneminde olduğu gibi İbâzîler, Abdülvehhâb‘ın etrafında birleşmiş ve kendisine itaat etmişlerdir. Abdülvehhâb, Tilimsan şehrine kadar olan tüm Mağrib bölgesini hakimiyet altına almıştır.⁴⁵²

Abdülvehhâb b. Abdurrahman, uzun yıllar Rüstemî devletini başarı ile yönettiği ve devlet idaresinde bulunduğu süre içerisinde ülkeye sükûnet hâkim olduğu söylene de⁴⁵³ bu dönem zarfında birçok başkaldırı ve isyan hareketlerinin meydana geldiği, komşu devletlerle çatışmaların vuku bulduğu bir gerçektir.⁴⁵⁴

⁴⁴⁸ Şemmâhî, *Siyer*, 1987, I/130.; Bârûnî, *el-Ezhâru‘r-Riyâziyyetü fi Eimmeti ve Mülükü‘l-İbâziyye*, 151.

⁴⁴⁹ Dercîni, *Tabakât*, I/46.

⁴⁵⁰ Debbûz, *Târîhu‘l-Mağribi‘l-Kebîr*, III/393-399.

⁴⁵¹ İbnü‘s-Sağîr, *Ahbâru‘l-Eimmeti‘r-Rüstemiyyîn*, 37-39.

⁴⁵² İbnü‘s-Sağîr, *Ahbâru‘l-Eimmeti‘r-Rüstemiyyîn*, 38,39.

⁴⁵³ Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 110.

⁴⁵⁴ Muammer, *el-İbâziyyetü fi‘l-Cezâir*, 1979, 35,46.

c. Eflah b. Abdülvehhâb b. Abdurrahman (208/824-240/855)

Eflah b. Abdülvehhâb (ö. 240/855), babasının hilafeti döneminde Nükkârîlerin çıkarmış olduğu isyanın bastırılmasında⁴⁵⁵ ve bölgede güçlü bir etkiye sahip olan Berberî İbâzî Hevvâre kabilesinin isyan hareketlerinin sonlandırılması noktasında, büyük bir cesaret ve kahramanlık örneği göstererek babasından sonra bu makama en layık kişi olduğunu ispatlamıştır.⁴⁵⁶ Ayrıca Eflah, babasının Cebel-i Nefûse bölgesinde kaldığı yedi sene boyunca Tahert'te babasına vekalet ederek devlet idaresinde büyük bir tecrübe kazanmıştır.⁴⁵⁷ Abdülvehhâb, sağlığında, ölünce herhangi bir idare boşluğuna mahal vermemek için oğluna vekalet vermiş ve onu halife olarak işaret etmiştir.⁴⁵⁸ Dolayısıyla daha babası ölmeden hilafet babadan oğula geçmiş ve salatana dönüşmüştür.⁴⁵⁹ Burada İbâzîlerin kendi temel görüşlerinden bir tanesi olan 'imamların devlet başkanı seçilmesi soy ve veraset yoluyla değil liyakat sahibi olmasının yeterli olması' ilkesini çiğnedikleri görülür. Sonuç olarak, artık hilafet babadan oğula geçen bir veraset sistemine, bir saltanata dönüşmüştür.

Abdülvehhâb, vefat eder etmez başta İbâzîlerin önde gelen isimleri olmak üzere tüm İbâzîler, durumu kabullenmişler ve biat etmişlerdir. Böylece Eflah Rüstemîler'in üçüncü imamı olmuştur.⁴⁶⁰

d. Ebû Bekir b. Eflah b. Abdülvehhâb Dönemi (240/854-241/855)

Eflah b. Abdülvehhâb'ın ölümünden sonra geriye kalan çocukları arasından sadece iki isim Ebû Bekir b. Eflah (ö.241/855) ve Ebü'l-Yakzân Muhammed b. Eflah (ö.281/894), imamlık için ön plana çıkmıştır. Ebü'l-Yakzân'ın hapiste olması sebebiyle, Ebû Bekir b. Eflah özellikle Nefûse kabilesinin desteğini alarak İbâzî toplumunun önde gelenlerinden oluşan danışma heyetinin de kararıyla 240/854'te imamet görevine getirilmiştir.⁴⁶¹

⁴⁵⁵ Dercinî, *Tabakât*, I/54.

⁴⁵⁶ Bârûnî, *el-Ezhâru 'r-Riyâziyyetü fi Eimmeti ve Mülûkü 'l-İbâziyye*, 186.

⁴⁵⁷ Dercinî, *Tabakât*, I/66.

⁴⁵⁸ İbnü's-Sağîr, *Ahbâru 'l-Eimmeti 'r-Rüstemiyyîn*, 49,50.

⁴⁵⁹ Önemli, *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 74.

⁴⁶⁰ Muammer, *el-İbâziyyetü fi 'l-Cezâir*, 1979, 70.

⁴⁶¹ Bârûnî, *el-Ezhâru 'r-Riyâziyyetü fi Eimmeti ve Mülûkü 'l-İbâziyye*, 276.

Halifenin bu şekilde seçilmesi, babadan oğula tevarüs etmesi durumu, İbâzî topluluğunu oluşturan kabilelerin bir kısmında rahatsızlık meydana getirmiştir. Ayrıca imam olarak seçilen Ebû Bekir'in bazı yönetim zafiyetleri ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte rahatına düşkün ve keyif ehli birisi olması sebebiyle devlette otorite boşluğu oluşmasına sebep olmuştur. Hatta kız kardeşi ile evlendiği Muhammed b. Arefe adında ki kayınbiraderi artık devleti yönetir konuma gelmişti. Halk gün geçtikçe İbn Arefe'yi sevmiş ve onun etrafında toplanmaya başlamıştı. Bundan rahatsız olan Ebû Bekir, Muhammed b. Arefe'yi bir şekilde kölesine öldürtmüştür. Bundan haberdar olan Muhammed b. Arefe'nin sevenleri, onun intikamını almak için Mahmud b. Velid öncülüğünde ayaklandılar ve katillerden hesap sorulmasını istediler. Neticede İbâzîler iç çatışmaya sürüklenmiş ve kamplaşmaya başlamışlardır. Ebû Bekir yanlıları ile Muhammed b. Arefe taraftarları arasında çatışma olmuştur. Bu esnada Tahert'te yaşayan Acemliler fırsatı ganimete çevirip ayaklandılar. Daha sonra bu gruba ilk başlarda tarafsız kalan Nefûse kabilesi mensupları ile hapisten çıktıktan sonra buraya gelen Ebü'l-Yakzân da dahil olmuştur. Bu yeni oluşan bloka Ebü'l-Yakzân liderlik etmiştir.⁴⁶²

İmam Ebû Bekir, olanları evinden sessizce izliyor ve kimseye herhangi bir emir vermiyordu. Durumdan vazife çıkaran azatlı bir köle Araplardan ve askerlerden oluşan bir grup kurarak diğer grupla savaşmaya başlamıştır. Ebü'l-Yakzân taraftarları yeni açılan cepheye liderlik yapan Ağlebîler'in azatlı kölesi olan Halef el-Hadim taraftarları, birbirlerinden çok sayıda kişiyi bu iç çatışmada öldürmüşlerdir.⁴⁶³

Savaş neticesinde Ebü'l-Yakzân ve taraftarları, Tahert dışına çıkmak zorunda kalmışlardır. Ebü'l-Yakzân ve etrafında oluşan Rüstemî ailesi Tahert'in güneyinde bir günlük mesafede bulunan *Askadal/Askeydal* mevkisini, Tahert şehrinde bulunan, tüm Nefûse kabilesi mensupları yeni oluşturulan *Nefûse* kalesi mevkisine ve Acemler ise *Tenablîğ/Tâbiğîlet* bölgesine yerleşmişlerdir.⁴⁶⁴

⁴⁶² Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fi Eimmeti ve Mülükü'l-İbâziyye*, 277.; Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 73-75.

⁴⁶³ Miftâh, *Cebel-i Nefûse*, 201-203.

⁴⁶⁴ Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fi Eimmeti ve Mülükü'l-İbâziyye*, 288.; İbnü's-Sağîr, *Ahbâru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*, 73,74.

Böylece İbâzîler Tahert şehrini terketmek zorunda kalmışlardır. Bu sefer de şehirde bulunan Hevvâre kabilesi ile Levvâte kabilesi karşı karşıya gelmiştir. Hevvâre kabilesine mensup Muhammed b. Mesâle, topladığı kabile mensuplarıyla şehre hâkim olmak istemiş, buna Levvâte kabilesi, karşı koymak istese de şehir halkı Muhammed b. Mesâle'ye destek verince Levvâte kabilesi mensupları da şehri terk ederek Levvâte Kalesine sığınmışlardır. Daha sonra Levvâte kabilesi mensupları, Ebü'l-Yakzân'a destek vermişler ve onu Mine nehri civarında bulunan *Taslûnat* bölgesine davet etmişlerdir. Bu davete olumlu cevap veren Ebü'l-Yakzân, buraya yerleşmiştir. Burada bulunan tüm İbâzîler, Ebû Bekir'i imamlıktan azlettiklerini ve Ebü'l-Yakzân Muhammed b. Eflah'a (241/855) biat ettiklerini duyurmuşlardır. Aynı yıl (241/855) Ebû Bekir b.Eflah, Tahert dışında bir yerde ölmüştür. Rüstemî devletinin Ebû Bekir b. Eflah dönemi isyan, kargaşa ve iç savaşla geçmiştir.⁴⁶⁵ Bu yüzden düzenli bir devletten bahsetmek artık zorlaşmıştır.

e. Ebü'l-Yakzân Muhammed b. Eflah Dönemi (241/855-281/894)

Levâte/Levvâte (Lüvâte) kabilesinin daveti üzerine *Taslûnat* bölgesine yerleşen Ebü'l-Yakzân Muhammed b. Eflah'a (ö.281/894) başta Tahert şehrinden olmak üzere civar yerleşim yerlerinden gelen İbâzîler biat ederek onu yeni imam olarak ilan etmişlerdir.⁴⁶⁶

Ebü'l-Yakzân, hac için gittiği Mekke'de tutuklanıp hapse atıldığı yıllarda devletin başında kardeşi Ebû Bekir vardı. Hapisten çıkıp Tahert'e geri geldiği zaman devletin durumu pek iç açıcı değildi. İç savaşın ve kargaşanın ayyuka çıktığı yıllarda kendisine biat edilmiş ve imam olarak sorumluluğu üstlenmiştir. Hemen Tahert'i geri almak için Nefûse kabilesinden de yardım alarak Hevvâre kabilesi lideri Benî Mesâle ile mücadeleye girişti. Yedi yıl süren mücadelenin ardından savaştan bıkan her iki taraf arasında barış antlaşması yapılarak uzun süre devam eden çatışma ortamı böylece sona ermiş oldu. Tahert'e yeniden yerleşen Ebü'l-Yakzân ise yeni atamalar yaparak devleti yeniden şekillendirmeye çalışmıştır.⁴⁶⁷ Yıkılmakta olan bir devleti son anda kurtaran Ebü'l-Yakzân, kendi döneminde Rüstemî devletini yeniden imar ve inşa ederek hem

⁴⁶⁵ İbnü's-Sağîr, *Ahbâru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*, 65-75.

⁴⁶⁶ Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fî Eimmeti ve Mülûkü'l-İbâziyye*, 289,290.

⁴⁶⁷ Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fî Eimmeti ve Mülûkü'l-İbâziyye*, 291,292.

ticârî hem de ilmî sahada büyük gayretler göstermiştir. Atamalarda kendisine yardım eden Nefûse kabilesini önceleyen Ebü'l-Yakzân göreve ehil ve liyakat sahibi kişileri getirmiştir. Züht ve takva ehli birisi olarak bilinen Ebü'l-Yakzân, Bağdat'ta hapiste iken Halife Vâsık'ın kardeşi Mütevekkil ile dostluk kurmuştur. Burada bulunduğu yıllarda devleti yönetme bilgisi ve tecrübesi edinmiştir. Böylece yeniden inşa etmiş olduğu Rüstemî Devleti, huzurlu dönemlerine geri dönmüştür. Tahert, alimlerin bir araya geldiği, ilmi toplantılarının yapıldığı, fıkıh, kelam, mantık, kıraat ve birçok alanda ders halkalarının olduğu bir bölge haline gelmiştir.⁴⁶⁸

Ebü'l-Yakzân döneminde Ahmed b. Tolun⁴⁶⁹ Şam seferi için yola çıktığı zaman vekil olarak bıraktığı oğlu Abbas, babasına karşı 266/779 yılında huruc edip, bölgede tehlike oluşturarak kendisine biat etmeyenleri öldürmekle tehdit etti. Abbas b. Ahmed b. Tolun, ordusuyla birlikte önce Berka şehrine ilerledi. Şehri talan ettikten sonra, Lebde şehrinde Ağlebi komutanı Ahmed b. Kurtub'u yendi. Daha sonra Trablus'a kadar ilerledi.⁴⁷⁰ Şehri kuşatan ve halka zarar veren Abbas b. Ahmed b. Tolun ve ordusuna karşı Trabluslular Cebel-i Nefûse'de ikamet eden Ebü'l-Yakzân'ın komutanı Ebû Mansur'dan yardım istediler. İki ordu karşıya geldi ve sonuçta Abbas b. Ahmed b. Tolun ordusuyla birlikte hezimete uğradı.⁴⁷¹

Takva sahibi, ibadete düşkün ve güvenilir biri olarak tanınan Rüstemîlerin beşinci imamı Ebü'l-Yakzân Muhammed b. Eflah, büyük oğlu Yakzân'a nisbetle Ebü'l-Yakzân künyesi ile anılmıştır.⁴⁷² Yakzân'dan ayrı Ebû Hâlid, Abdülvehhâb ve Yusuf adında çocukları vardır. Yusuf adında ki oğlunun künyesi Ebû Hâtim'dir. Ayrıca başka oğullarının olduğu da söylenmektedir. Kırk yıl hilafette kalan Ebü'l-Yakzân, yüzyılı geçkin bir ömür sürmüş 281/894 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁷³

---

⁴⁶⁸ İbnü's-Sağîr, *Ahbâru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*, 80,81.; Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fî Eimmeti ve Mülükü'l-İbâziyye*, 295.; Miftâh, *Cebel-i Nefûse*, 203-206.

⁴⁶⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Ahmed b. Tolun", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/141-143.

⁴⁷⁰ Lewicki, *Dirâsât Şimâl İfrikiyye*, 81.

⁴⁷¹ İbnü's-Sağîr, *Ahbâru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*, 89.; Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fî Eimmeti ve Mülükü'l-İbâziyye*, 291.

⁴⁷² İbnü's-Sağîr, *Ahbâru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*, 302.

⁴⁷³ İbnü's-Sağîr, *Ahbâru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*, 316,317.; Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fî Eimmeti ve Mülükü'l-İbâziyye*, 295.

f. Ebû Hâtim Yûsuf b. Muhammed (281/894-294/906)

Ebü'l-Yakzân Muhammed b. Eflah öldüğü zaman iki büyük oğlu da şehir dışında bulunmaktaydı. Yakzân, hac için Mekke'de Ebû Hâtim ise komutan olarak cephede birliğin başındaydı. Neticede halk, Ebû Hâtim Yusuf'a (ö.294/906) kendisi hazır olmadan gıyabında biat etmiştir. Daha sonra babasının ölüm haberi ve imam olarak halkın kendisine biat ettiği bilgisi verilmiştir.⁴⁷⁴

İbâzî bilginlere göre, bir buçuk asra yakın hüküm süren Rüstemî Devletinde halife seçimlerindeki usul ve yöntem, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde iş başına gelen halifelerin yöntemleri gibi olmuştur. Onlara göre, Rüstemî halifelerinden Abdurrahman b. Rüstem, Eflah b. Abdülvehhâb, Ebû Bekir b. Eflah, Ebü'l-Yakzân Muhammed b. Eflah ve Ebû Hâtim Yusuf b. Muhammed herhangi bir baskı, vasiyet ve emir olmaksızın şûra yoluyla seçilmişlerdir. Abdülvehhâb b. Abdurrahman ise tıpkı Hz. Osman'ın seçiminde kullanılan yöntem gibi aday gösterilerek ve atanarak iş başına geçmiştir. Abdurrahman b. Rüstem de tıpkı Hz. Ömer gibi yedi kişiden oluşan bir heyet belirleyerek kendisinden sonra yerine geçecek şahsı onların seçimine bırakmıştır. Geriye kalan Rüstemî halifeleri ise Hz. Muhammed'in (sav) yaptığı gibi yapmışlardır. Bunlar hiçbir kimseyi kendi yerlerine atamamışlar ve aday göstermemişlerdir.⁴⁷⁵ Yukarda da ifade edildiği üzere İbâzîlerin savundukları ve temel görüşlerinden bir tanesi olan 'imamların soya göre değil liyakata göre seçilir' ilkesini birçok defa çığnedikleri ve hilafeti saltanata çevirdikleri görülmüştür. Dolayısıyla anlattıkları ve savundukları ilkeler kendi uygulamalarıyla çelişmektedir.

Halk tarafından çok sevilen Ebû Hâtim, diğer halife seçimlerinin aksine, şûra meclisi kararı olmadan direkt halkın genel biatı ile imam olarak seçilmiştir.⁴⁷⁶ Ebû Hâtim'in halife olarak seçilmesinde, Muhammed b. Rebâh ve Muhammed b. Hammâd'ın rolü büyüktür.⁴⁷⁷ Bu kişilerin ve İbâzîlerin ileri gelenlerinin halifenin güvenliği sebebiyle aldıkları önlemler, halk ile yöneticileri birbirinden uzaklaştırarak güvensizliğe, çatışmaya ve imametın zayıflamasına sebep olmuştur. Halifenin devamlı

⁴⁷⁴ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 81.; Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fi Eimmeti ve Mülükü'l-İbâziyye*, 318.

⁴⁷⁵ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 61.

⁴⁷⁶ Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 137.

⁴⁷⁷ Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fi Eimmeti ve Mülükü'l-İbâziyye*, 318.

yanıbaşında olan İbn Rebâh ve İbn Hammâd'ın, halka karşı kötü muamelesine ilaveten imama suikast girişimi niyetlerinden haberdar olan halife bu kişileri sürgün etmiştir.⁴⁷⁸ Bu sebeple Tahert'te ikamet eden İbn Rebâh ve İbn Hammâd taraftarları ayaklanmışlardır. İsyân neticesinde Rüstemî ailesi, halife İbn Hâtim, Nefûse kabilesi mensupları, Acemler ve şehrin ileri gelenlerinden bir grup Tahert şehrini terketmek zorunda kalmışlardır. Levvâte kabilesinin ikamet ettiği bölgedeki Tamâlit kalesine sığınan Ebû Hâtim, burada gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Tahert şehrini geri almak için üç cepheden saldırıya geçti. İsyancılar her ne kadar çok zor durumda kalmış olsalar da teslim olmadılar ve Ebû Hâtim'i ve İbâzîleri zayıflatmak için Ebû Hâtim'in amcası Yakub b. Eflah'ı Tahert'e davet edip ona biat ettiler. İsyancı grup, Yakub b. Eflah'ı yeni imam olarak ilan etti. Bu saatten sonra savaşın seyri değişmiş, yenilmekte olan isyancılar, Rüstemîlerin gücünü zayıflatmıştır. Savaş halinde olan her iki grubu Mezâte kabilesi lideri Yakub el Mezâti barıştırmış ve anlaşma yapılması için temsilcilerden oluşan hakemlerin tayinine karar verilmiştir. Ebû Hâtim'i temsilen Levvâte kabilesinden Menkûd ve İbn Ebî İyâd, Yakub b. Eflah'ı temsilen Abdullah el-Lemtî seçilmişlerdir. Hakemlerin anlaşarak aldıkları kararlara göre dört ay boyunca her iki imam hiçbir işe karışmayacak, yönetime müdahale etmeyeceklerdir. Süre sonunda halk kimi seçerse imam o olacaktır.⁴⁷⁹ Bu zaman dilimi süresince Ebû Hâtim, tekrar insanların güvenini kazanarak gönlüne girmeyi başardı. Bu kısa dönem, devlet içerisinde iki ayrı imamın olduğu bir dönem olmuştur. Halk, Kenise denilen yere toplanarak tekrar Ebû Hâtim'e olan bağlılığını deklare etti.⁴⁸⁰

Tekrar halife olan Ebû Hâtim, başkent Tahert'te otoritesini kurmak için çeşitli atamalar yapmıştır.⁴⁸¹ Ancak bu sefer de başka bir isyanla karşı karşıya kalan Ebû Hâtim'in, bu isyanlarla başı çok ağrımıştır. Rüstemîler için sonun başlangıcı mahiyetinde olan bu isyanları, Trablus ve Cebel-i Nefûse bölgesinde, Kuzey Afrika'da kurulan ilk İbâzî devletinin imamı Ebû'l-Hattâb el-Meâfirî'nin⁴⁸² torunu Tayyib b. Halef başlatmıştır. İsyânı Cebel-i Nefûse valisi Ebû Mansur b. İlyas bastırmış ancak

⁴⁷⁸ İbnü's-Sağîr, *Ahbâru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*, 93.

⁴⁷⁹ İbnü's-Sağîr, *Ahbâru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*, 94-98.

⁴⁸⁰ Muhammed İsâ Harîrî, *ed-Devletü'r-Rüstemiyyetü bi'l-Mağribi'l-İslâmî Hazâratühâ ve Alâkatühâ el-Hâriciyyetü bi'l-Mağrib ve'l-Endülüs* (Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 1987), 176-178.

⁴⁸¹ İbnü's-Sağîr, *Ahbâru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*, 101.

⁴⁸² Dercînî, *Tabakât*, I/22,223; Nâmî, *Dirâsât*, 209,210.

ölümünden sonra yerine gelen Eflah b. Abbas, bu bölgede çok da başarılı olamamıştır. Eflah b. Abbas'ın valiliği döneminde, bu bölgedeki isyanların neticesinde zayıf düşen Trablus ve Cebel-i Nefûse İbâzîleri, Ağlebîlerin İfrîkıyye valisi İbrahim b. Ahmed b. Ağleb ile Kâbis ile Trablus bölgesinde yaptıkları Mânû savaşında ağır bir yenilgi almışlar ve çöküş sürecine girmişlerdir.⁴⁸³

Mânû Savaşının sebepleri ve meydana geldiği yıl ile ilgili bilgilerde hem İbâzî kaynaklarda hem de diğer tarih kitaplarında çelişkiler mevcuttur.⁴⁸⁴ Mânû Savaşında alınan ağır mağlubiyet, Rüstemîlerin yıkılışına sebep olan en önemli olay olarak görülür. Ağlebîler ile Nefûseli İbâzîlerin karşı karşıya geldiği bu büyük savaş esnasında, Tahert'te bulunan imam Ebû Hâtim amcası Yakub b. Eflah meselesi ile meşgul olduğundan Nefûseli İbâzîlere yardım edememiştir.⁴⁸⁵

İmam Ebû Hatim, amcası ile girmiş olduğu halifelik yarışında 294/906 tarihinde bir suikaste kurban gitmiş ve böylece Ebû Hatim dönemi sona ermiştir.⁴⁸⁶

g. Yakzân b. Muhammed (Yakzân b. Ebi'l-Yakzân) (294/906-296/909)

Hilafet anlaşmazlıkları sonucu bir suikastle 294/906 tarihinde öldürülen Ebû Hâtim'in yerine beşinci imam Ebû'l-Yakzân Muhammed'in en büyük oğlu olan abisi Yakzân b. Muhammed (ö.296/909) imam olarak seçilmiştir.⁴⁸⁷ İki yıl kadar iktidarda kalan Yakzân, devletin yıkılışına ve yok olmasına mâni olamamıştır. İktidarda olduğu yıllarda, Kuzey Afrika bölgelerine yerleşmek ve burada Fâtımî hakimiyetini kurmak isteyen İsmâilî dâîsi Ebû Abdullah eş-Şîî, Rüstemî Devleti'nin sınırlarına kadar gelmesine rağmen ona karşı koyabilecek askeri bir gücü bile kalmamıştı. Çünkü bölgeye gelen Şîî dâîler İbâzî-Nükkârî fikirleri benimsediklerini söyleyerek bölge insanının kendi mezheplerine çevirmeyi başarmışlardır.⁴⁸⁸

İfrîkıyye bölgesinde Fâtımîliği yayan Ubeydullah el-Mehdî'nin Sicilmâse ve Rakkâde şehirlerini de ele geçirdikten sonra İsmâilî dâîsi Ebû Abdullah eş-Şîî'yi

⁴⁸³ Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fî Eimmeti ve Mülûkü'l-İbâziyye*, 330-338.

⁴⁸⁴ Ebû Zekerîyyâ, *Târîhu Ebi Zekerîyyâ*, 154-161.

⁴⁸⁵ Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fî Eimmeti ve Mülûkü'l-İbâziyye*, 324,325.

⁴⁸⁶ Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fî Eimmeti ve Mülûkü'l-İbâziyye*, 342-344.; Muammer, *el-İbâziyyetü fî'l-Cezâir*, 1979, 83.

⁴⁸⁷ Harîrî, *ed-Devletü'r-Rüstemiyyetü bi'l-Mağribi'l-İslâm*, 182.

⁴⁸⁸ Harîrî, *ed-Devletü'r-Rüstemiyyetü bi'l-Mağribi'l-İslâm*, 183.

Sicilmâse'ye davet etmiştir. Ordusuyla yol güzergahında ilerleyen Ebû Abdullah eş-Şîî, 296/907 veya Şevval 296/ Haziran 909 tarihinde Rüstemî Devleti'nin başkenti Tahert şehrine girerek şehri talan etmiştir. Yakzân'ı, ailesini ve akrabalarını ve Rüstemîlerin birçoğunu kılıçtan geçirmiştir. Şîî Fâtımîler, İbâzîlere ait her şeyi yok etmişlerdir.⁴⁸⁹ Hatta İbâzî kaynaklarda şehirdeki Ma'sûme kütüphanesinde bulunan astronomi, sanat, felsefe gibi pozitif bilimlere ait kitapları yanlarına alarak bunların dışındaki İbâzî mezhebine ait kitapların tamamına yakınıni yok ettikleri ifade edilir.⁴⁹⁰

Şehri talan eden ve Rüstemî ailesini öldüren Fâtımîler, Tahert'i yönetmek üzere Ebû Humeyd Devvâs b. Sûlât el-Luhey ve İbrahim b. Muhammed el-Yemânî'yi geride bırakmışlardır.⁴⁹¹

Ağır bir yenilgi olarak tarih sahnesinden silinen Rüstemî ailesinin geri kalanlarından Ebû Hatim'in kızı Devsara, bilinmeyen bir yere kaçmıştır. Kurtulan diğer aile fertleri ise civar bölgelere, Avras Dağına, Benî Râşid Dağlarına, Cebel-i Nefûse'ye ve Cerbe/Cirbe Adasına sığınmışlardır.⁴⁹² Bundan sonra İbâzîler fikri faaliyetlerine Vercelan ve Vâdî Rîğ'da devam etmişlerdir. Bölgede Azzâbe teşkilatının faaliyetleri neticesinde Tunus'un Cerbe adası İbâzîlerin yeni merkezi konumuna gelmiştir.⁴⁹³

Rüstemîlerin yıkılışından sonra Tahert şehriden kurtulan İbâzî mezhebi mensuplarının birçoğu da Vercelan bölgesine kaçmıştır.⁴⁹⁴ Bir müddet burada gizlenen İbâzîler daha sonra Mizâb vadisine yerleşmişlerdir. Bu bölgelerde günümüze kadar varlıklarını devam ettiren İbâzîler, halihazırda Cezayir'in Mizâb bölgesinde, Libya'nın Cebeli Nefûse bölgesinde, Tunus'un Cerbe/Cirbe Adasında meskûn durumdadırlar.⁴⁹⁵

⁴⁸⁹ Ebû Zekeriyâ, *Târîhu Ebî Zekeriyâ*, 170.

⁴⁹⁰ Dercînî, *Tabakât*, 1/94,95.; Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fi Eimmeti ve Mülûkü'l-İbâziyye*, 346.

⁴⁹¹ Harîrî, *ed-Devletü'r-Rüstemiyyetü bi'l-Mağribi'l-İslâm*, 186.

⁴⁹² Harîrî, *ed-Devletü'r-Rüstemiyyetü bi'l-Mağribi'l-İslâm*, 186.

⁴⁹³ Nâmî, *Dirâsât*, 117.

⁴⁹⁴ Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fi Eimmeti ve Mülûkü'l-İbâziyye*, 346.

⁴⁹⁵ Lewicki, "Les subdivisions de l'İbâziyya", 71-82.; Lewicki, "al-İbâziyya", 3: 648-660.; Söylemez, "Afrika'da Kurulan İlk İslam Kentlerinden: Tahert", 7-33., Mahfuz Söylemez, "İlk Harici Devlet: Rüstemî'ler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Dergisi* 38/1-4 (1998), 457-478.

İbâzîlerin kurmuş olduğu Rüstemîler bu bölgeye yıllarca hükmetmişlerdir. Tarih sahnesinde kaldıkları bu kısa zaman içerisinde, bu coğrafyada İslam kimliğinin oluşmasında önemli ve kalıcı izler bırakmışlardır.⁴⁹⁶

Yakub b. Eflah, Rüstemî devletinin siyâsî varlığına Fatımîler tarafından son verilince geriye kalan İbâzîlere; artık bu bölgede krallıklarının ve hükümdarlıklarının bittiğini, kıyamete kadar da geri gelmeyeceğini söylemiş ve hemen civar bölgelere kaçmalarını istemiştir.⁴⁹⁷ Bunun üzerine başta başkent Tahert olmak üzere birçok şehirde bulunan İbâzîler, Fatımîlerin baskılarından ve zulümlerinden dolayı farklı farklı bölgelere kaçmışlar veya sürgün edilmişlerdir. Şehirlerden uzak, ulaşılması zor yerlere, dağlara ve başta Cezayir'in kuzey doğusu olmak üzere, Vercelân, Sidrâte, Vâdî Erîğ, Vâdî Sûf, Bâğâye, Cebel-i Avrâs, ez-Zâb, Vâd-î Mizâb ve Tunus topraklarında bulunan Kastilya gibi vahalara kaçmışlar ve buralarda varlıklarını siyâsî bir devlet kurmadan *Azzâbe Teşkilatı* çatısı altında sürdürmüşlerdir.⁴⁹⁸

Rüstemîlerin yıkılışından sonra özellikle beşinci asrın başlarından itibaren, bir devlet kurmadan ve siyâsî bir oluşuma gitmeden başta Cezayir olmak üzere Kuzey Afrika'da İbâzîlerin varlıklarının bugüne kadar devam etmesi kurmuş oldukları "*meclisü'l-azzâbe, meclisü'l-aşîre, meclisü'l-mekârîs (meclis emsürdân/imesturdân/mekârîs/hirâse)*" gibi teşkilatlar sayesinde olmuştur. Yani bugün Cezayir'de İbâzîlerin varlıkları bu teşkilatlar sayesinde devam etmiş, birlik ve beraberlikleri bu örgütler tarafından kontrol edilerek sağlanmış ve muhafaza edilmiştir.⁴⁹⁹

C. İbâzîliğin Yayılmasına Etki Eden Önemli İbâzî İlim Adamları

Bu başlık altında, Cezayir bölgesinde İbâzîliğin gelişmesinde katkısı olan İbâzî bilginlerden ön plana çıkan isimler kısaca tanıtılacaktır. Maalesef Cezayir/Tahert'te yetişen ve burada büyüyen tüm İbâzî bilginleri tanıtmak konunun sınırlarını aşacağından imkân dahilinde değildir. Hem Rüstemîler döneminde hem sonraki

⁴⁹⁶ Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 155.

⁴⁹⁷ Ebû Zekeriyâ, *Târîhu Ebî Zekeriyâ*, 189.

⁴⁹⁸ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 2008, 4/186.

⁴⁹⁹ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 547.

dönemlerde ve günümüze yakın dönemde ön plana çıkan bazı İbâzî bilginlere yer vermekle iktifa edilecektir.⁵⁰⁰

İbâzîlerin zuhur dönemi yönetimine örnek olan Rüstemî devleti imamları ilim ehline gerekli değeri vermiş, kendileri de eğitimde ve kitapların yazımında bizatihi rol almışlardır.⁵⁰¹ Alimler ve fakihlerden oluşturulmuş olan meclisler gerektiğinde imamları, şer'î hükümleri uygulayıp uygulamadıkları noktasında bağımsız bir şekilde denetlemişler ve gerekli uyarıları yapmışlardır. Aynı zamanda halife olarak seçilen imamlar ilim ehlinden olup bizzat kendileri ders halkaları oluşturarak öğrenci yetiştirmişlerdir.⁵⁰² Özel olarak yetiştirilen, İbâzî fikirleri bölgeye yaymak için gönderilen Hameletü'l-İlim dâîlerinin üstün gayretleri ile Kuzey Afrika ve Cezayir topraklarına yayılan ve Rüstemîlerin resmi mezhebi olan İbâzî mezhebi, bölgede kendine has bir medeniyet ve kültür meydana getirmiştir. İbâzî mezhebinin merkezi konumunda olan Basra ile irtibat hiç kesilmemiştir. Kuzey Afrika ve Cezâyir gibi bu bölgelerde İbâzî kültürün oluşmasında Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin etkisi çok büyük olmuştur.⁵⁰³ Böylece devletin hâkim olduğu tüm şehirlerde İslam şeriatının İbâzî mezhebine göre yorumlanan bir biçimi hayata geçirilmiştir.⁵⁰⁴

Yukarıda da ifade edildiği gibi İbâzî fikirler, Cezâyir bölgesine Seleme b. Sa'd'ın üstün çabası ve olağanüstü gayreti ile gelmiş ve yayılmaya başlamıştır.⁵⁰⁵ İslam'ın ve İbâzîliğin bu bölgeye yerleşmesi ile artık bu bölgeden birçok İbâzî alim yetişmiştir. O dönemde İbâzî hareketin merkezi olan Basra'ya gelen *Hameletü'l-İlim* adındaki öğrenci grubu vesilesiyle merkez ile diğer bölgeler arasında güçlü bir bağ ve etkili bir iletişim kurulmuştur.⁵⁰⁶ Bu iletişim neticesinde Kuzey Afrika ve Mağrib bölgelerinin farklı şehirlerinden özenle seçilen öğrenciler İbâzî merkezi Basra'ya

---

⁵⁰⁰ Başta Kuzey Afrika ve Cezayir bölgesi olmak üzere kendi zamanına kadar yaşamış İbâzî alimlerle ilgili detaylı bilgi için bkz. Ebû Zekeriyâ, *Târihu Ebî Zekeriyâ*,; Ebu'r-Rebi' Süleyman b. Abdüsselam b. Hassân Visyânî, *Siyeru'l-Visyânî*, thk. Ömer b. Lokman Hamû Süleyman Bûusbâne (Maskat/Uman: Vizâratü't-Türâs ve's-Sekâfe, 2009); Dercînî, *Tabakât*; Berrâdî, *el-Cevâhir*; Şemmâhî, *Siyer*, 1987; Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*.

⁵⁰¹ Nâmi, *İbâzilik Araştırmaları*, 83-84.

⁵⁰² Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 164,173.

⁵⁰³ Harîrî, *ed-Devletü'r-Rüstemiyyetü bi'l-Mağribi'l-İslâm*, 235,236.

⁵⁰⁴ Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fi Eimmeti ve Mülûkü'l-İbâziyye*, 204,205.

⁵⁰⁵ Hüseyin, *el-İbâziyyetü fi'l-Mağrib*, 21.; Râşidî, *Ebû Ubeyde ve Fıkhühû*, 208.

⁵⁰⁶ Nâmî, *Dirâsât*, 115.

gönderilmeye devam etmiştir.⁵⁰⁷ Bugün Cezayir sınırlarında bulunan Sedrata/Batı Avras bölgesinin Sidrâte şehrinde doğup büyümüş olan Âsım b. Cemil es-Sidrâtî ve aslen İranlı olan ancak Kayrevan'da büyüyen Abdurrahman b. Rüstem, Basra'da Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime'nin ders halkasına katılıp beş yıl İbâzî öğretilerini öğrenerek eğitimlerini tamamlayan, memleketlerine geri dönen ve *Hameletü'l-İlim* adı verilen ilk grubun içerisinde olan ve en önde gelen İbâzî dâî'ler arasındadır.⁵⁰⁸ Beş öğrenci içerisinde olan Ebü'l-Hattâb Abdü'l-A'lâ b. es-Semh el-Meâfirî ve Âsım b. Cemil es-Sidrâtî daha çok siyâsî ve askeri alanda görev almışlardır.⁵⁰⁹ İbn Rüstem ise eğitimini tamamlayarak Cezayir'e Evras/Avras (Aures) Dağı bölgesine dönmüş ve buraya yerleşerek bu bölgelerde İbâzîliği yaymıştır.⁵¹⁰ Abdurrahman b. Rüstem, İbâzî devletinin kurucusu ve ilk imamı olmakla birlikte aynı zamanda İbâzîlere göre büyük bir alimdir. En önemli görevi bölgeye gönderilen bu beş öğrenciden üçü Abdurrahman b. Rüstem, Ebû Derrâr el-Ğadâmisî ve Ebû Davut el-Küblî en-Nefzâvî üstlenmiş ve İbâzî öğretileri halka duyurmuşlardır.⁵¹¹

Hameletü'l-İlim öğrencilerinin kendi memleketlerine döndükten sonra Mağrib diye adlandırılan bu bölgeden Abdülvehhâb b. Abdurrahman, Abdülhalil ed-Derkilî ve Muhammed b. Yanis gibi birçok İbâzî alim bunlardan ders alarak yetişmiştir. İbâzî fikirler bunların eliyle bölgede yayılmıştır.⁵¹²

Kuzey Afrika bölgesinin çeşitli vilayetlerine yayılan İbâzî görüşün ilk dönem temsilcilerinden ve bu bölgelere İbâzî fikirleri yayanların başında Sâbit es-Sanhâcî, Abdülcebbâr b. Hâris, Urve b. Velid es-Suğrî, Ömer b. Attâb el-Ezdî, Abdullah b. Mesud et-Tûcibî, Abdülcebbâr b. Kays el-Mürâdî, Hâris b. Telîd el-Hadramî, İsmail b. Ziyâd en-Nefûsî, Ebü'l-Hattâb Abdü'l-A'lâ b. es-Semh el-Meâfirî, İsmail b. Derrâr el-Ğadâmisî, Ebû Davut en-Nefzâvî, Âsım b. Cemil es-Sidrâtî ve Abdurrahman b. Rüstem gelmektedir.⁵¹³

⁵⁰⁷ Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 176.; Halîfât, *el-Usûlü't-Târihiyye li'l-Furkati'l-İbâziyye*, 40.

⁵⁰⁸ Dercinî, *Tabakât*, I/19.; Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 176.; Nâmî, *Dirâsât*, 113,114.

⁵⁰⁹ Nâmî, *Dirâsât*, 116.

⁵¹⁰ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 132.

⁵¹¹ Nâmî, *Dirâsât*, 116.

⁵¹² Nâmî, *Dirâsât*, 117.

⁵¹³ Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 59-62.

Abdurrahman b. Rüstem, kendisinden sonra yerine geçecek halifeyi seçmek üzere oluşturmuş olduğu, Mesûd el-Endülüsî, Ebû Kudâme Yezîd b. Fendîn el-Yefranî, İmran b. Mervân el-Endülüsî, Abdülvehhâb b. Abdurrahman b. Rüstem, Ebü'l-Muveffik Sa'dûs b. Atıyye, Şûkr b. Sâlih el-Ketmânî, Mus'ab/Musayyib b. Sedman/Serman adlı şûrâ üyeleri de Tahert'in ileri gelen İbâzî alimlerinden bazılarıdır.⁵¹⁴

Rüstemîlerin beşinci imamı Ebü'l-Yakzân'ın hilafeti zamanında Abdullah el-Lemtî ve Ebû Ubeyde el-A'rac, dönemin meşhur İbâzî kelimci alimleri olarak gösterilir.⁵¹⁵

Mehdî en-Nefûsî, Muhammed b. Yânis, Ebü'l-Hasan el-Ebdelânî, Umrus b. Feth, Yakub b. Eflah, Ebû Ubeyde Abdülhamid el-Cenâvunî, Ma'bed el Cenâvunî, İbn Ebî İdris, Ahmed et-Tîh, Ebü'l-Abbas b. Fethûn, Osman b. es-Saffâr, Ahmed b. Mansûr ve Ebû Ubeyde el-A'rac gibi alimler yine dönemin önde gelen İbâzî bilginleri arasında gösterilir.⁵¹⁶

Tahert'te, Cebel-i Nefûse'de ve Kuzey Afrika bölgelerinde İbâzî bilginlerin bulunmasının ve yetişmesinin en büyük nedeni Rüstemî devletini kuran ve daha sonra hilafete geçen imamların ilim ehli sınıfı içerisinde bulunmalarıdır. Abdurrahman b. Rüstem, dönemin en büyük alimleri arasında gösterilir. Kendisine ait bir tefsir kitabının olduğu, ancak bu tefsirinin günümüze kadar ulaşmadığı söylenir.⁵¹⁷ Abdülvehhâb b. Abdurrahman da babası gibi dönemin meşhur alimleri arasında gösterilir. İbâzî fırkasına mensup kişilerin sormuş olduğu sorulara verilen cevapları ve fetvaları içeren *Mesâilü Nefûseti'l-Cebel* adlı bir kitabının olduğu, ayrıca çok sayıda risale yazdığı aktarılır.⁵¹⁸ Eflah b. Abdülvehhâb'ın hesap ve astronomi alanında bir bilgin olduğu, Ebü'l-Yakzân ve diğer imamların da aynı zamanda önde gelen İbâzî bir alim oldukları, halifelik yıllarında da ilimle meşgul olmaya, öğrenci yetiştirmeye

⁵¹⁴ Dercinî, *Tabakât*, 46.; Şemmâhî, *Siyer*, 1987, 30.; Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fî Eimmeti ve Mülükü'l-İbâziyye*, 151.; Miftah *Cebel-i Nefûse*, 128.

⁵¹⁵ İbnü's-Sağîr, *Ahbâru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*, 82,83.

⁵¹⁶ Seyyid Abdülaziz Sâlim, *Târîhu'l-Mağrib Fi'l-Asri'l-İslâm*. İskenderiye: Matbaatü'l-İntisâr, 1999), 488,489.

⁵¹⁷ Halîlî, *Cevâhiru't-Tefsîr*, I/35.

⁵¹⁸ İbnü's-Sağîr, *Ahbâru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*, 39.; Debbûz, *Târîhu'l-Mağribi'l-Kebîr*, III/332.

devam ettikleri rivayet edilir.⁵¹⁹ Rüstemîlerin imamlarının alim olmaları ve ilim ehli sınıfı içerisinde bulunmaları sebebiyle İbâzî mezhebi daha kolay ve daha hızlı bir şekilde bu bölgelere yayılmıştır.

Tahert'in bir diğer meşhur alimlerinden olan Şeyh Ebû Sehl, Berberîce kitaplar yazmış ve halifelerin tercümanlığını yapmıştır. Eflah b. Abdülvehhâb döneminin valisi Ebû Osman Sa'd b. Ebî Yunus ve Ebü'l-Yakzân döneminin kadısı, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah meşhur İbâzî alimler arasında gösterilir.⁵²⁰

Ali Yahya Muammer *el-İbâziyye fi'l-Cezâir* adlı kitabında Cezayir bölgesinde İbâzîliğin neşredilmesi konusunda yüzlerce İbâzî bilgin arasından yaşadıkları asır, buldukları ilmi seviye, mensup oldukları şehir ve kökenlerine bakmaksızın önemli gördüğü, Âsım es-Sidrâtî, Abdurrahman b. Rüstem, Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî, Ebû Ubeyde el-A'rac, Ebû Yusuf et-Tarafî, Ebû Bâdîs Ebihat b. Bâdîs, Ebû Sehl el-Fârisî, Ebû Sâlih Cenûn b. Yemriyân, Ebû Nûh Saîd b. Yahlef, Ebû Abdullah Muhammed b. Bekir, Ebû Muhammed Maksin b. el-Hayr, Ebû Zekeriyya el-Hevvârî, Ebû Muhammed el-Levâtî, Ebû Ammâr Abdülkâfi, Ebû Yakub b. Halfûn, Ebû Amr es-Sûfî, Ebû Sehl b. İbrahim, Ebû Yakub el-Vercelânî, Ebû Mehdî b. İsmail, Ebû Muhammed el-Yezganî, Ahmed b. Eflah, Bâse b. Musa gibi bazı İbâzî alimlerden bahseder.⁵²¹ Bunlar gibi birçok İbâzî şahsiyet arasından çalışmalarıyla ve özverileriyle ön plana çıkan, itibar, ilim ve makam sahibi bu kişiler mezhebin gelişmesine ve büyümesine de katkı sunmuşlardır.⁵²²

Muhammed Ali Debbûz, meşhur *Târîhu'l-Mağribi'l-Kebir* adlı kitabında Rüstemîler döneminde ön plana çıkan İbâzî bilginlerden bazılarını şu şekilde sıralar: Tahert şehri alimleri arasında olanlar bazıları şu şekildedir: İbn Ebî İdrîs, Ahmed et-Tîh, Ebü'l-Abbas b. Fethûn, Osman b. es-Saffâr, Ahmed b. Mansûr, Osman b. Ahmed b. Bacbâc, Ebû Ubeyde el-A'râc. Batı bölgelerinde bulunan alimler: Muhakkem el-Hevvârî, Hûd b. Muhakkem. Cebel-i Avras bölgesinden: Ebû Abdullah Muhammed İbn Abdullah, Abdullah b. el-Lemtî, Mahmud b. Bekr, Zekeriyya b. Bekr el-Ğassânî,

⁵¹⁹ Sâlim, *Târîhu'l-Mağrib Fi'l-Asri'l-İslâm*, 493.; Debbûz, *Târîhu'l-Mağribi'l-Kebîr*, III/334-337.

⁵²⁰ Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fi Eimmeti ve Mülûkü'l-İbâziyye*, 112-114.; Mezhûdî, *Cebel-i Nefûse*, 110.; Behhâz, *el-Kazâü fi'l-Mağribi'l-İslâm*, II/538.

⁵²¹ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 127-250.

⁵²² Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 127.

İbrahim b. Abdurrahman et-Tensî, Ebû Sehl el-Fârisî. Ayrıca Ebû Yakub Yusuf b. Seylûs es-Sidrâtî, Ebû Salih b. Cenûn b. Yemriyân, Ebû Mirdâs Muhasır es-Sidrâtî, Ebû Zekerriyya et-Tevkîdî, Ma'bed b. el-Cenâvunî, Abdülhâlik el-Füzzânî, İdris el-Füzzânî, Sa'd b. Ebî Yunus, Neffâs b. Nasr, Ebu'ş-Şa'tâi es-Sentûnî, Mâdûs b. Mâdûs, Ebu'r-Rebî' Süleyman b. Zerkûn.⁵²³

Şeyh Saîd b. Ali b. Bû Hamîde el-Cerbî, Ebü'l-Yakzân İbrâhim b. Îsâ, Yûsuf b. İbrâhim el-Vercelânî, İbn Addûn, Abdülazîz es-Semînî, Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed Eттаfeyyîş ve oğlu Muhammed Eттаfeyyîş, Sâlih b. Ömer b. Dâvûd, gibi alimler günümüzde Cezayir İbâzîlerinin yaşadıkları Mizâb bölgesinin yakın zamandaki ileri gelen alimlerinden bazılarıdır.⁵²⁴

Bilginlerle ilgili bu genel bilgilerden sonra İbâzî tarihi süreci içerisinde Cezayir/Mizâb bölgesinde, İbâzîliğin yayılmasına ve yerleşmesine öncülük eden İbâzî bilginlerden ön plana çıkan isimlerden bazıları kısaca tanıtılacaktır. Bu Alimler ve onlar hakkındaki bilgiler genel olarak Ali Yahya Muammer'in *el-İbâziyye fi'l-Cezâir* adlı eserinden yararlanılarak ortaya konulacaktır. İbâzî Alimlerin isimlerini tercih ederken bölgeye bırakmış oldukları etkiyi göz önünde bulundurarak kanaatimizce daha çok ön plana çıkanları ele aldık.⁵²⁵

1. Âsım b. Cemil es-Sidrâtî (ö.141/758),

Âsım b. Cemil es-Sidrâtî⁵²⁶ (ö.141/758), bugün Cezayir sınırlarında bulunan Sidrâta/Batı Avras bölgesinin Sidrâte şehrinde doğup büyümüştür. Berberîlerin bir kolu olan Sidrâte kabilesine mensup olan Âsım b. Cemil, zor şartlar altında yetişmiş ve hayatını küçük yaştan itibaren ilim öğrenmeye adanmıştır. Yaşamını sürdürdüğü toplumun o günkü sıkıntılı durumu kendisini etkilemiş, daha bilinçli ve erdemli bir toplumun inşası için her türlü fedakarlığı göze almış bir İbâzî alim olarak göze çarpar. Hicrî ikinci yüzyıl İbâzî bilginleri arasında gösterilen Âsım es-Sidrâtî, yaşadığı dönemde bölgeye İbâzî öğretilerini yaymak için gelen Seleme b. Sa'd'ın Basra'ya ilim

⁵²³ Debbûz, *Târîhu'l-Mağribi'l-Kebîr*, III/348,349.

⁵²⁴ Kavas, "Mizâb", 30/203,204.

⁵²⁵ Bölgede yaşamış olan İbâzî bilginlerle ilgili detaylı bilgi için bkz. Ebû Zekerriyyâ, *Târîhu Ebî Zekerriyyâ*, *Visyânî*, *Siyeru'l-Visyânî*; Dercinî, *Tabakât*; Berrâdî, *el-Cevâhir*; Şemmâhî, *Siyer*, 1987; Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*.

⁵²⁶ Dercinî, *Tabakât*, 19.

öğrenmek için gönderilecek olan gruba katılması yönündeki davetini kabul etmiş ve Basra'da beş yıl eğitim almıştır. Bu gruba dahil olan kişiler akıllı, zeki ve lider vasıflı kişiler arasından çok dikkatli ve özenli bir şekilde seçilmişlerdir. Âsım es-Sidrâtî, Basra'da almış olduğu eğitimle kendisini çok iyi yetiştirmiş ve burada öğrendiği bilgileri geri döndüğünde başarılı bir şekilde uygulamış bir İbâzî dâidir. Geri döndüğünde yapmak istediği asıl görevi, bir davetçi ve bir dâi olarak yaşamış olduğu toplumun ıslahı için eğitim faaliyetleri olmuştur. Bu uğurda gece-gündüz demeden çok çalışmış ve birçok beldeye yolculuk yapmıştır. Hocası Ebû Ubeyde'den öğrenmiş olduğu metodu uygulayarak davetinde başarılı olmuştur. Hayatını bu yola adayan Âsım es-Sidrâtî, insanları ve gençleri eğitmek, İbâzî bilgileri onlara öğretmek, kalplerine ilmek ilmek nakşetmek için bölgede bulunan Trablus'tan Cefâre'ye, oradan Nâlût yakınlarındaki Teyğis'e sonra Teyğis'ten Ğadâmes'e ve oradan da Avras dağlarındaki Sidrâte bölgesine varıncaya kadar Cezayir topraklarının her tarafını dolaşmıştır.⁵²⁷

Âsım es-Sidrâtî'yi ön plana çıkaran özelliklerinin başında, bölgede davetçinin olmadığı bir zamanda ve zorlu şartlar altında İbâzî öğretilerini insanlara öğretebilmek için yaptığı fedakarlıkları ve samimi gayretleri olmuştur.

2. Abdurrahman b. Rüstem (ö.171/787)

İbâzî esaslara göre bina edilen Rüstemî devletin kurucusu, ilk imamı ve büyük bir alim olan İbn Rüstem hakkında gerekli bilgi yukarıda verilmiştir.

3. Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî (ö.280/893 civarı)

Hûd b. Muhakkem el Hevvârî, 3./9. asır İbâzî bilginlerinden ve müfessirlerindedir. Akıllı ve çok zeki bir kişi olan Muhakkem, ilk tahsilini babasından almış ve kendisini iyi yetiştirmiş ve İbâzîlerin en önde gelen alimleri arasına girmiştir. Hûd'un babası Abdülvehhâb b. Rüstem (ö.208/823) döneminde kadılık yapmıştır. Muhakkem el Hevvârî, Cezayir'in çeşitli bölgelerinde ve Avras dağı bölgesinde vaazlarıyla gençleri ve insanları bilinçlendirmiş ve eğitmiş önde gelen bir

⁵²⁷ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 129-132.

İbâzî Dâîdir.⁵²⁸ İlim ve takva ehlinden olan Hûd b. Muhakkem'e ait Taberi tefsirinin yazıldığı dönemde yazdığı, İslam tarihinde bilinen en eski tefsirler arasında olan *Tefsîru Kitâbi'llâhi'l-Azîz* adında 4 ciltlik Kur'an-ı Kerim tefsiri vardır.⁵²⁹ İbâzî tefsirlerinin günümüze ulaşan en eski örneği olan *Tefsîru Kitâbi'llâhi'l-Azîz* adlı eser birçok yönden incelenmiştir.⁵³⁰

4. Ebû Ubeyde el-A'rac (ö.3/9.yy)

Ebû Ubeyde el-A'rac, Rüstemîlerin beşinci imamı Ebü'l-Yakzân'ın hilafeti döneminde yaşamış, alim, fakih, dil bilimci ve meşhur bir İbâzî kelimcidir.⁵³¹ Vera ve takva ehlinden olan Ebû Ubeyde, kendi halinde yaşayan ilim ve irfan sahibi birisi olarak bilinir. Kendisine sorulan fıkıh ve kelam sorularına verdiği cevaplar ile herkesin takdirini ve hayranlığını kazanmış bir kelimci ve hitabetiyle etrafındakileri etkileyen bir hatip, kelime ve lügat bilgisiyle meşhur bir dil bilimcidir.⁵³² Evinde hadis dersleri okutmuştur. Rüstemî tarihçi İbnü's-Sağîr onun öğrencisi olduğu kaydedilir.⁵³³ İbnü's-Sağîr: "Onu gördüğünü ve onun meclisinde bulunduğunu" ifade eder.⁵³⁴ Onun yanına alimler, kıraat bilginleri ve fakihler çok uğramış ve kendisinden istifade etmişlerdir. Aynı zamanda halife Ebü'l-Yakzân'ın kendisine iltifat ettiği ve hürmet gösterdiği meşhur bir İbâzî alimdir.⁵³⁵

⁵²⁸ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 138-144.; Halîfî, *Cevâhiru't-Tefsîr*, I/35.; Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, II/443.

⁵²⁹ Bu tefsiri Belhac b. Saîd Şerîfî tahkik etmiştir. Bkz. Hûd b. Muhakkem Hevvârî, *Tefsîru Kitâbi'llâhi'l-Azîz*, thk. Belhac b. Saîd Şerîfî (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Garbi'l-İslam, 1990).

⁵³⁰ Tefsir alanında tedvîn döneminin ve rivayet tefsirinin en eski örneklerinden biri olarak kabul edilen "*Tefsîru Kitâbi'llâhi'l-Azîz*" adlı bu eser hem yüksek lisans hem de doktora alanında çeşitli yönleriyle çalışılmıştır. Ayrıca başka çalışmalarda mevcuttur. Geniş bilgi için bkz. Abdulmelik İbrahimioğlu, *Erken Dönem Hâricî-İbâzî Tefsir Anlayışı -Hud b. Muhakkem el-Huvvâri Örneği-* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022); Hatice Cerrahoğlu Teber, *Hud b. Muhakkem el-Huvvâri'nin Tefsirinin Yorum Yöntemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2004); Abdulmelik Vergî, *Hud b. Muhakkem el-Huvvâri'nin Tefsirindeki Yöntemi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

⁵³¹ İbnü's-Sağîr, *Ahbâru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*, 82.

⁵³² Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 145,146.

⁵³³ Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, II/285.

⁵³⁴ İbnü's-Sağîr, *Ahbâru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*, 83.

⁵³⁵ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 146.

5. Yakub b. Seylûs et-Tarafî es-Sidrâtî (ö.3/9.yy)

Ebû Yûsuf et-Tarafî ismiyle meşhur olan Ebû Yakub b. Yusuf b. Seylûs es-Sidrâtî, ilim tahsilini Tahert imamlarından almıştır. Abdurrahman b. Rüstem döneminde yaşamıştır. İbâzî 3./9. asır alimlerinden olan Ebû Yusuf et-Tarafî, Tahert'te bir müddet kaldıktan sonra Vercelan şehrine yerleşmiş ve orada öğrenci yetiştirmiş ve hocalık yapmıştır.⁵³⁶ Birçok İbâzî bilgin yetiştirmiş vera ve takva sahibi, fakih ve cihad ruhlu bir alim olarak zikredilir. Kendisine has İslami bir üslupla insanları hidayete davet etmiş ve etrafına yaşantısıyla güzel örnek olmuştur. Aile efradına, insanlara karşı ihsan ve ikramda bulunmalarını tavsiye etmiştir.⁵³⁷

6. Ebhat b. Bâdîs b. Zeydân el-Yeküşnî (ö.300/912)

Ebû Bâdîs Ebhat b. Bâdîs, alim olmasının yanında mal ve mülk sahibi zengin bir kişidir. İlim öğrenmiş ve alimlerle birçok mevzuda ilmi tartışmalara katılmıştır. Vaaz yoluyla insanları doğru yola davet etmiştir. *Mevâiz ve Resâ* adlı bir kitap telif etmiştir.⁵³⁸ Rüstemilerin son dönemlerinde veya Ebû'l-Yakzân'ın hilafetinin son yıllarında dünyaya gelen Ebû Bâdîs Ebhat b. Bâdîs, uzun yıllar yaşamış ve servetini zuhur imametinin hayat bulmasına adanmıştır. Ömrünün sonuna doğru görme yetisini kaybeden Ebû Bâdîs, yüz yaşında (ö.300/912) vefat etmiştir. Kabri Tunus'un Hammâmât şehrinde bulunmaktadır.⁵³⁹

7. Ebû Sehl el-Fârisî en-Nefûsî (ö.4./10.yy)

Ebû Sehl el-Fârisî, Rüstemîlerin üçüncü imamı Eflah b. Abdülvehhâb ve altıncı imamı Ebû Hâtim Yûsuf b. Muhammed'in tercümanlığını yapmış, Berberice lisanını çok iyi kullanabilen ve yaşadığı dönemde çok iyi tanınan İbâzî bir bilgidir.⁵⁴⁰ 3./9.asır İbâzî alimleri arasında gösterilen Ebû Sehl, aslen Farslı olmamasına rağmen annesinin Farslı olması dolayısıyla Fârisî diye meşhur olmuştur.⁵⁴¹ Çok iyi Arapça ve Berberice bilen Ebû Sehl, yaşadığı dönemin en iyi konuşanı, meramını en veciz ve en güzel şekilde ifade edebilen en iyi şairleri arasında gösterilir. Berberice lisanıyla 12 adet vaaz

⁵³⁶ Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, II/474.

⁵³⁷ Dercînî, *Tabakât*, II/331,332.; Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 147-150.

⁵³⁸ Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, II/7.

⁵³⁹ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 151-158.; Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, II/7.

⁵⁴⁰ Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fi Eimmeti ve Mülûkü'l-İbâziyye*, 113.

⁵⁴¹ Dercînî, *Tabakât*, II/351.

ve öğüt kitabı kaleme almış ancak hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Rüstemi devletinin son dönemlerinde yaşamış meşhur bir İbâzî alimdir.⁵⁴²

8. Cennûn b. Yemriyân el-Yehrâsenî el-Vercelânî (ö.4./10.yy)

Vercelanlı İbâzî alimlerden olan Ebû Sâlih Cennûn b. Yemriyân (ö.4./10.yy), Tahert Rüstemi alimlerinden ders almış, Ebû Yûsuf Yakub et-Tarafî'nin öğrencisidir.⁵⁴³ Yaşadığı dönemde toplumsal olaylara duyarsız kalmamış, fitne hareketlerine mâni olmuş bir bilgidir. Kendisini fikhî ve itikâdî konularda iyi yetiştiren Ebû Sâlih Cennûn, zaman zaman çeşitli meseleler ile ilgili fetvalar da vermiştir. Vercelan'da bir mescit inşa ettirmiş ancak Ubeydîler tarafından yapılan akınlarda bu mescit yıkılmıştır.⁵⁴⁴ Ebû Sâlih Cennûn, yaşadığı Vercelan'da gerek ilmi hayatta gerekse toplumsal olaylara müdahale noktasında öncü olmuştur. Birçok öğrenci yetiştirmiş, İbâzîliğin yayılması noktasında gerek maddi gerekse manevi olarak çok gayret etmiş ve etkili çalışmalar yürütmüştür. Vercelan ile Tahert arasındaki ilmi ve kültürel etkileşimin güçlü ve canlı olmasını sağlamış bir bilgidir.⁵⁴⁵

9. Saîd b. Yahlef el-Mezâtî el-Medûnî (ö.400/1009)

Mütevazi kişiliği ile ön plana çıkan Ebû Nûh Saîd b. Yahlef (ö.400/1009), çöl hayatı yaşayıp, Cezayir, Tunus ve Libya gibi ülkeler arasında mekik dokumuş, varlıklı ve takva ehli bir İbâzî alimdir.⁵⁴⁶

İlim ve takva yönüyle alimler arasında seçkin bir yeri olan Ebû Nûh Saîd b. Yahlef'in, hakkın ve adaletin hâkim olduğu bir İslam devletinin kurulması için çok büyük gayretleri olduğu zikredilir. İslam beldelerini ziyaret etmiş, Hac yolculuğuna çıkmıştır. Dindar bir kişiliğe sahip olan Ebû Nûh, malını İslam yolunda harcamaktan geri durmadığı ve dördüncü tabaka İbâzî alimlerinden olduğu kaydedilir.⁵⁴⁷

⁵⁴² Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 159-161.

⁵⁴³ Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, II/115.

⁵⁴⁴ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 162-170.

⁵⁴⁵ Dercînî, *Tabakât*, II/341-345.

⁵⁴⁶ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 171.

⁵⁴⁷ Dercînî, *Tabakât*, II/367-369.; Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, II/187.

10. Muhammed b. Bekir b. Ebî Bekir b. Yûsuf el-Fersatâî/Fürsüttâî en-Nefûsî (ö.440/1049)

Ebû Abdullah Muhammed b. Bekir (ö.440/1049) hicrî dördüncü asırda Karmata şehrinde, şehrin ileri gelen ailelerinden birinin üyesi olarak doğmuştur. Dedesi ve babası alim insanlardı. Onlardan küçük yaştan itibaren ilim öğrenmeye başlamış ve daha sonra bazı alimlerden ilim öğrenmek için çeşitli vilayetlere seyahat etmiştir. İlim tahsilinden sonra gittiği çeşitli beldelerdeki mescitlerde vaazlar vermiş ve halkı bilinçlendirme noktasında gece gündüz demeden çalışmıştır. Nihayetinde Cezayir'in güneyinde bulunan Benî Mus'ab (Benî Mizâb) vadisine yerleşmiştir. Birçok öğrenci yetiştiren Ebû Abdullah Muhammed b. Bekir, üstün gayreti ve başarılı çalışmaları sayesinde hicri 409 tarihinde Azzâbe teşkilatını kurmuştur.⁵⁴⁸

11. Abdullah b. Muhammed el-Levâtî el-Âsımî (ö.528/1133)

İbâzî beşinci tabaka alimlerinden olan Ebû Muhammed el-Levâtî'nin dedesi Yûsuf, İmam Eflah b. Abdülvehhab döneminin Şûrâ üyesi ve halifenin vezirlerinden, bir önceki dedesi Miyâl, Nefzâve bölgesinin ileri gelen alimlerinden birisi ve babası ise Berkâ'nın ileri gelen zenginlerindedir. Böyle bir aileye mensup olan Ebû Muhammed el-Levâtî, iyi bir terbiye ve güzel bir eğitim alarak kendisini İslam fikhında ve Arapça dilinde geliştirmiştir.⁵⁴⁹ Erîğ beldesinin seçkin alimlerinden birisi olan Ebû Muhammed el-Levâtî, İbâzî tarihi, rivayet ve İslam hukuku alanında uzmanlaşmış bir bilgidir. Ziraatla geçimini sağlamış ve tarımla zenginliğe ulaşmıştır. Dönemindeki alimlerle birçok konuda yazışmış, çeşitli alanlarda fetvaları ve vaazları vardır. Daha sonra Uman'a göçmüş ve burada vefat etmiştir (ö.528/1133).⁵⁵⁰

12. Ebû Ammâr Abdülkâfi el-Vercelânî (ö.570/1174)

Ebû Ammâr Abdülkâfi b. Ebî Ya'kup Yusuf b. İsmâîl b. Yûsuf b. Muhammed et-Tenâvütî el-Vercelânî (ö.570/1174), Cezayir Vercelân şehrinde ilmi düzeyin zirvede olduğu bir dönemin, altıncı asrın meşhur alimleri arasındadır. Akıllı, zeki ve

⁵⁴⁸ Dercîni, *Tabakât*, II/377-392.; Şemmâhî, *Siyer*, 1987, II/61-67.; Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 2008, 4/127-139.; Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, II/368-371.

⁵⁴⁹ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 207.

⁵⁵⁰ Dercîni, *Tabakât*, II/470-481.; Şemmâhî, *Siyer*, 1992, II/100-101.; Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, II/272,273.

çalışkan bir öğrenci olan Ebû Ammâr Abdülkâfi, ilk tahsilini Vercelan'daki Ebû Zekeriyya Yahya b. Ebî Zekeriyya, Ebû Süleyman Eyyüb b. İsmâil el-Mezâtî gibi ünlü alimlerden yapmış ve daha sonra Tunus'ta ileri gelen alimlerden eğitimini tamamlamıştır. İlim ve takva ehli birisi olan Ebû Ammâr Abdülkâfi, hem öğrenci yetiştirmiş hem de “*Kitâbü'l-Mûciz, Kitâbü Şerhu'l-Cehâlât li'l-Melşûtî, Kitâbü'l-İstitâ'a, Kitâbü'l-Ferâiz, Kitâbü's-Sîreti fî Nazzâmi'l-Azzâbe, Murâselât, Murâselât fî'l-Akîde*” isimli çeşitli alanlarda değerli eserler telif etmiştir. Cezayir'in Vercelân şehrinin Bâmendil dağında medfun olup, mezarı şu an mevcut durumdadır.⁵⁵¹

13. Yûsuf b. Halfûn el-Vercelânî (ö.600/1203)

Vercelân şehrinin ‘Tîn Bâmâdûs’ köyünde doğup büyüyen Ebû Yakub b. Halfûn (ö.600/1203), Mağrib altıncı asır İbâzî bilginlerindedir. Vercelen'da çeşitli medreselerde ilk ilim tahsilini yaptıktan sonra birçok öğrenci gibi ilimde kendisini geliştirmek için Trablus'a gitmiş ve burada Şeyh Abdullah en-Nefûsî ve Şeyh Ebî İmran Mûsa en-Nefûsî'den ders almıştır. Daha sonra Vercelan ve Cebel-i Nefûse bölgelerinde vaaz ve irşat görevlerinde bulunmuştur. İlimde kullanmış olduğu mukayese yöntemi ve eleştirel usul sebebiyle her ne kadar eleştirilmiş olsa da daha sonra haklılığı ve değeri anlaşılmıştır. Kendi çağdaşı olan Ebû Yakub Yûsuf b. İbrahim el-Vercelânî, Ebû Ammâr Abdülkâfi ve Ebû Amr Osman b. Halife gibi geniş bir ufka sahip olan Ebû Yakub b. Halfûn mukayeseli çalışmalar yürütmüştür. Fıkhî cevaplardan oluşan *Ecvibetü İbn Halfun* adı altında Amr b. Halife en-Nâmî tarafından neşredilen bir çalışması ve *Risâleti ilâ Ehl-i Cebel-i Nefûse* adlı Mahtûta/el yazması olan bir çalışması mevcuttur.⁵⁵²

14. Ebu Amr Osman b. Halife es-Sûfî el-Marğînî (ö.6./12.yy)

Ebû Amr'a doğup büyüdüğü ‘Sûf’ beldesine nisbetle Sûfî denmiştir. Ebû Amr es-Sûfî (ö.6./12.yy) ilim tahsilini zamanın büyük alimleri Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Bekir (ö.504/1110), ve Ebu'r-Rebî' Süleyman b. Yahlef el-Mezâtî'den (ö. 471/1078) almıştır. Vercelân'da ilmin en doruk noktada olduğu bir dönemde

⁵⁵¹ Dercînî, *Tabakât*, II/485-491.; Muammer, *el-İbâziyyetü fî'l-Cezâir*, 1979, 215-221.; Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, II/258,259.

⁵⁵² Dercînî, *Tabakât*, II/495-499.; Şemmâhî, *Siyer*, 1992, II/106,107.; Muammer, *el-İbâziyyetü fî'l-Cezâir*, 1979, 222-230.; Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, II/487,488.

yaşayan Ebû Amr es-Sûfi, yaşadığı dönemin en seçkin İbâzî alimlerinden birisi olmuştur. Onu ön plana çıkaran en bariz özelliklerinden birisi mezhebi savunmada kullanmış olduğu diyalektik düşünme yeteneği olmuştur. Ebû Amr es-Sûfi, İbâzî öğretilerini yaymak için ülke ülke, şehir şehir dolaşmıştır. Erîğ, Vercelân, Bâdiye, Benî Mus'ab, Cebel-i Avras gibi bir çok yerlerden gelen öğrenciler ve insanlar etrafını sarmış ve onun bilgisinden istifade etmişlerdir.⁵⁵³ Şemmâhî onu “İlimlerde özellikle Kelam ilminde imam” olarak tanımlamaktadır.⁵⁵⁴ Ebû Amr es-Sûfi kendisinden sonra geriye, Şemmâhî ‘*Siyer*’ adlı eserini yazarken çok defa müracaat ettiği, İbâzî akidesinin, özellikle Nefûse, Cerbe/Cirbe ve Mizâb bölgesinin inanç ve akidesinin özeti mahiyetindeki *Suâlât* (mahdûd/el yazması) ve *Risâle fi'l-Fırak* adında önemli iki eser bırakmıştır.⁵⁵⁵

15. Ebu Sehl b. İbrahim (ö.600/1203)

Vercelân şehrinde büyüyen Ebû Sehl b. İbrâhim Yahya b. İbrahim b. Süleyman b. İbrahim ibn Vîcemmen el-Vercelânî (ö.600/1203) ilim tahsilini önce babasından almıştır. Büyük dedeleri Süleyman, İbrahim ve büyük büyük dedesi Vîcemmen ayrıca babası İbrahim dönemin büyük İbâzî alimleri arasında gösterilir. İlimde ailecek köklü geleneğe sahip bir bilgidir.⁵⁵⁶ Arapça ve Berberîce birçok faydalı eser bırakan Ebû Sehl b. İbrâhim, İbâzîlerin önde gelen alimlerinden olan ve meşhur Tabakat sahibi Ebû'l-Abbas Ahmed b. Said ed-Dercînî'nin (ö.670/1272) hocasıdır. Vercelân şehrinde kendisi adına yapılan “Mescid-i Ebî Sehl” adıyla bilinen bir mescit bulunmaktadır. Bu mescit Büstân caddesindeki kendi evinin içerisinde inşa edilmiştir.⁵⁵⁷

16. Ebû Yakub el-Vercelânî (ö.570/1175)

Ebû Yakub Yusuf b. İbrahim b. Münâdî es-Sidrâtî el-Vercelânî (ö.570/1175) Cezayir'in güneyinde bulunan Vercelân/Vargla'da dünyaya gelmiştir. Kur'an, Akâid, fıkıh ve diğer dînî bilgilerini Vercelân'ın önde gelen alimlerinden öğrenmiştir. Daha sonraki yıllarda Endülüs'e geçmiş ve Kurtuba'da dil dersleri, tefsir, hadis ve astroloji

⁵⁵³ Dercînî, *Tabakât*, II/483,485.; Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 231-234.; Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, II/287,288.

⁵⁵⁴ Şemmâhî, *Siyer*, 1992, II/103.

⁵⁵⁵ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 234.; Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, II/288.

⁵⁵⁶ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 235.

⁵⁵⁷ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 235.; Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, II/454,455.

gibi dersleri okuyarak yarıda kalan eğitimini tamamlamıştır.⁵⁵⁸ Bir müddet sonra tekrar vatanına geri dönmüştür. Ancak Ebû Yakub el-Vercelânî'nin ilim öğrenme azmi hiç bitmemiş Sudan, Afrika ve Hicaz gibi birçok bölgeye ilim yolculuğuna çıkmıştır. Vercelân'ın Ebû Ammâr Abdülkâfi, Ebû Zekeriyya Yahya b. Zekeriyya ve Ebû Süleyman Eyyûp b. İsmail gibi önde gelen İbâzî bilginleri kendisinden ilim tahsil etmişlerdir. Ebû Yakub el-Vercelânî, Kur'an, Hadis, Siyer, Dil, Kelam ve Fıkıh ilminde otorite olmuş ve birçok alanda sayısız eser telif etmiştir.⁵⁵⁹

Tefsir alanında: yetmiş cilt halinde *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Kerim*, Kelam ve Din Usulü alanında: üç cilt halinde *ed-Delîl ve'l-Bürhân li ehli'l-Ukûl*, Fıkıh Usulü alanında: üç cilt halinde *el-Adl ve'l-İnsâf fi Usûli'l-Fıkhi ve'l-İhtilâf*, Mantık alanında: *Merace'l-Bahreyn*, Hadis alanında: *Tertîb Müsned er-Rebî' b. Habîb, Risâle fi Terâcümi Ricâli'l-Müsned* (kayıp olarak bilinir. Ancak kitabın son bölümü 'Benî Yescen' kütüphanesinde bulunmuştur.), Tarih alanında: *Fütûhu'l-Mağrib fi Târîhi Bilâdi'l-Mağrib* (kayıp olduğu söylene de batılı müsteşriklerden Motylinski'nin kitabın bir bölümünü gördüğü söylenir.), Fıkıh alanında: Mahtût *Ecvibetün Fıkhiyyetün*, "*ed-Delîl ve'l-Bürhân li ehli'l-Ukûl*" kitabının son bölümünde toplanmış olan Kelam ve Din Usulü alanıyla alakalı: *Resâilü Mütenevviatün*, Doğu İbâzî tarihi ile ilgili: *Şerhu Siyer Mahbûb b. er-Rahîl fi Târîhi'l-İbâziyyeti bi'l-Meşrik*, (kayıp olarak bilinir.), Şiir ve Kaside alanıyla ilgili: *Divânü Şi'r*, Hicaz seyahatı anekdotları: Mahtût *el-Kasîdetü'l-Hicâziyyetü*. Ebû Yakub el-Vercelânî, ilimde ve ahlakta etrafındaki insanlara örnek olmuş ve birçok İbâzî alimin yetişmesine vesile olmuş büyük İbâzî alimlerin önde gelenleri arasındadır. Ebû İshâk İbrahim b. Yûsuf ve Ebû Süleyman b. Eyyûp b. Nûh yetiştirmiş olduğu en meşhur öğrencilerinden iki tanesidir. Daha pek çok öğrenci yetiştirmiştir. 570/1175 tarihinde vefat eden Ebû Yakub el-Vercelânî'nin Mezarı Maskat'ta bulunmaktadır.⁵⁶⁰

17. İsâ b. İsmail b. Musâ (ö.971/1564)

Aslı Cezayir Araplarına dayanan Ebû Mehdî b. İsmail (ö.971/1564), önce Maliki mezhebini öğrenerek yetişmiş daha sonraları ise İbâziyye mezhebine geçmiştir

⁵⁵⁸ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 237.

⁵⁵⁹ Dercînî, *Tabakât*, II/494,495.

⁵⁶⁰ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 237-241.; Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, 481-483.

ve onun bayraktarlığını yapmıştır. Ebu Mehdi İsâ b. İsmail b. Musâ, dönemin Mizâb alimlerinden ve birçok meşhur İbâzî bilginin hocası olan Şeyh Ammî Saîd el-Cerbî'den ilim tahsil etmiştir. Hocasının telkinleri ve görevlendirmesi ile Mizâb bölgesinde ve Gardâye'de görev almış ve ilmi faaliyetlerde bulunmuştur. Vera ve takva ehlerinden olan Ebû Mehdî b. İsmail, İbâzî mezhebinin seçkin alimleri arasında gösterilir. Çeşitli alanlarda *Mecmûatün Mine'r-Resâil ve'r-Rudûd ve'l-Ecvibe, fî'r-Reddi alâ Ba'zî't-Tâîn fî'l-Mezhebi'l-İbâzî, Risâletü fî ehl-i Vercelân, Cevâb fî Kazıyyeti Halkı'l-Kur'an, Cevâb li-ehl-i Umân, Risaletü fî Ma'nâ et-Tevhîd, Risaletü fî İrâb Kelimetü's-Şehâde, Mevâzinü'l-Kıst*, adlı birçok kitap ve risale telif etmiştir. h. 971/m.1564 tarihinde vefat eden Ebû Mehdî b. İsmail'den sonra şeyhlik makamına öğrencisi Hayyû b. Dûdû gelmiştir.⁵⁶¹

18. Bâ Muhammed b. Abdülaziz (ö.10./16.yy)

Ebû Muhammed b. Abdülaziz b. Abdullah İbn Yahya b. Mûsa el-Hafsî el-Yescinî (ö.10./16.yy), hicrî onuncu asır İbâzî bilginlerindedir. Ömrünü ilme adanmış eğitim faaliyetleri ve din hizmetleri noktasında hep öncü olan bir alim olduğu ve nesep olarak köklü bir aileden geldiği kaydedilir. Uzun süre Vercelân'da kalan Ebû Muhammed b. Abdülaziz daha sonra Vâdî Mizâb'a yerleşmiştir. Burada Azzâbe teşkilatında çalışmış sosyal faaliyetlere katılmıştır. Vâdî Mizâb'da *el-Meclisü't-Teşrî* adı altında bir teşkilat kurmuştur. Vâdî Mizâb'da 'Tâfilâlet' adında bir köyde ikamet etmiştir.⁵⁶²

19. Ahmed b. Eflah (ö.1169/1736)

Şeyh el-Hâc Ahmed b. Eflah el-Vercelânî (ö.1169/1736), Rüstemî eflah oğulları ailesine mensup, hicrî on ikinci asırda Vercelân'ın en önde gelen İbâzî bilginleri arasındadır. Yaşadığı zamanın İbâzî toplumuna yön veren ve onların hayatında önemli bir yeri olan Vercelân/Vargla'da bulunan tarihi *Câmiu'l-Kebîr* Mescidine vekillik yapmış, oradaki işleri sühûletle ve adaletle yürütmüş, ortaya çıkan anlaşmazlıkları kolaylıkla çözüme kavuşturmuştur. Verdiği kararlarla İbâzî toplumu arasında oluşabilecek herhangi bir fitneye mahal vermemiş ve böylece toplum arasında

⁵⁶¹ Muammer, *el-İbâziyyetü fî'l-Cezâir*, 1979, 242-244.; Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, II/325,326.

⁵⁶² Muammer, *el-İbâziyyetü fî'l-Cezâir*, 1979, 245.; Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, II/82.

birlikteliği korumuş önde gelen İbâzî bir bilginidir. Kendisinden sonra “Şeyh Ebî Ahmed b. Eflah” adında değerli bir kütüphane bırakmıştır. Rüstemîlerin yıkılışı ile (296/909) şehirden kaçan Yakûb b. Eflah’ın yanında götürmüş olduğu kitapların bu kütüphaneye ait kitaplardan olabileceği ifade edilir.⁵⁶³

20. Bâsse b. Mûsa (ö.1175/1761)

Bâsse (Besse) b. Mûsa el-Hâc Dâvud (ö.1175/1761), hicrî on ikinci asır Vercelân İbâzî bilginleri arasındadır. İlk eğitimini Maskat’ta alan Bâsse b. Mûsa, daha sonra Vâd-î Mizâb’a geçerek orada bulunan Şeyh Muhammed b. Ebi’l-Kâsım el-Mus’abî ve Şeyh Sâlih b. İbrahim’den ders alarak ilimde kendisini yetiştirmiş bir alimdir. Daha sonraki yıllarda Vâd-î Mizâb’dan Vercelân’a geri dönmüş ve burada belirli bir dönem “halka teşkilatı”⁵⁶⁴nın başkanlığını yürütmüştür. Başkanlığını yürütmüş olduğu “halka” teşkilatının o dönem yapmış olduğu tüm faaliyetlerde hep ön planda olmuştur. Önemli ilmi çalışmalarda bulunan Bâsse b. Mûsa, kendisinden sonra geriye *Ecvibetün Sedidetün An-Es’ileti Fıkhiyye* gibi daha pek çok değerli ilmi eser bırakmıştır.⁵⁶⁵

⁵⁶³ Muammer, *el-İbâziyyetü fi’l-Cezâir*, 1979, 246,247.; Bâbâammî vd., *A’lâmü’l-İbâziyye*, II/74. Rüstemî devletinin varlığına son veren Fâtımî ordusunun Tahert şehrinde bulunan Ma’sûme kütüphanesindeki pek çok kitabı yakıp yok ettiği söylenir. Geniş bilgi için bkz. Dercînî, *Tabakât*, I/94,95.; Bârûnî, *el-Ezhâru’r-Riyâziyyetü fi Eimmeti ve Mülükü’l-İbâziyye*, 345,346.

⁵⁶⁴ “Rüstemî devleti yıkıldıktan sonra İbâzîler “kitman” diye isimlendirdikleri gizlilik dönemine tekrar geri dönmüşlerdir. Kurmuş oldukları “Azzâbe” teşkilatı sayesinde İbâzîler varlıklarını devam ettirmişler ve mezheplerini korumayı başarmışlardır. Bu teşkilat başta Vercelân ve Gardâye olmak üzere İbâzî toplumu arasında toplumsal huzurun sağlanmasına çok büyük katkı sağlamıştır. Azzâbe teşkilatı sayesinde toplumda ortaya çıkabilecek fitne olayları önlenmiştir. Ayrıca cami ve vakıf idaresi, esnaf ve sanatkarların denetimi gibi daha pek çok görevler bu teşkilat eliyle yürütülmüştür.” Bilgi için bkz. Sabri Hizmetli, “İbâdilikte Azzabe”, 285-301.; Süleyman Akkuş - Feyza Doğruyol, “Bir İbâzî Âlim Ebû Ya’kûb el-Vercelânî’nin ed-Delîl ve’l-Burhân’ı Bağlamında İbâziyye’nin Temel Görüşleri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (Haziran 2019), 117-147.

⁵⁶⁵ Muammer, *el-İbâziyyetü fi’l-Cezâir*, 1979, 248-250.; Bâbâammî vd., *A’lâmü’l-İbâziyye*, II/85,86.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNÜMÜZ CEZAYİR İBÂZİLİĞİ

Günümüzde İbâzîler, Cezayir'in özellikle Mizâb Vadisi ve çevresindeki şehirlerinde kültürel varlıklarını ve dini uygulamalarını korumaya devam etmektedir.

Bu bölümde öncelikle Cezayir'in bağımsızlık süreci ve bu sürecin İbâzî toplum üzerindeki etkileri değerlendirilecektir. İbâzîlerin Cezayir'deki durumu çeşitli yönleriyle ele alınarak İbâzîlerin yoğun olarak yaşadığı bölgeler, bu bölgelerdeki toplumsal, kültürel, ekonomik yapılar ve özellikleri incelenecektir. Ayrıca Azzâbe Teşkilatı gibi dini-sosyal yapılar ve bunların işleyişi, modern dönemdeki rolleri ve topluma katkıları tartışılacaktır.

Modern dönemde, İbâzîlerin kimliklerini koruma çabaları ile, toplumsal yapılarının güncel sosyal ve siyasal gelişmelerle nasıl şekillendiği de tartışılacaktır. Böylece İbâzîliğin tarihsel bağlamdan günümüze taşınan boyutlarıyla bugünkü varlığı kapsamlı bir şekilde analiz edilecektir.

İbâzîlik, günümüzde Cezayir'in dini ve kültürel yapısında önemli bir yer tutmaya devam etmektedir. Tarihsel süreçteki siyasal ve toplumsal değişimlere rağmen, İbâzîler inançlarını ve yaşam tarzlarını koruyarak kimliklerini sürdürebilmişlerdir. Özellikle Mizâb Vadisi ve çevresindeki yerleşim alanlarında, İbâzî toplumunun dini, sosyal ve ekonomik yapısı, dikkat çekici bir şekilde özgünlüğünü muhafaza etmektedir.

A. Günümüz Cezayir'ine Genel Bir Bakış

Cezayir/el-Cezâir (الجزائر), Arapça el-Cezîre (الجزيرة) kelimesinin çoğulu olup 'adalar' anlamına gelmektedir. Coğrafyacıların orta Mağrib veya Mağrib diye isimlendirdikleri bu bölge Afrika'nın kuzeyinde bulunmaktadır.⁵⁶⁶ Bir Kuzey Afrika ülkesi olan Cezayir, Afrika kıtasında bulunan ülkelerin yüzölçümü olarak en büyük ülkesidir. Yüzölçümü 2.381.741 km² olup kuzeyinde Akdeniz, batısında Fas ve Batı Sahra, güneybatısında Moritanya ve Mali, güneydoğusunda Nijer, doğusunda Libya

⁵⁶⁶ Şihâbüddîn Abü Abdüllâh Yâkut bin Abdüllâh er-Rûmî (ö. 626/1229) el-Hamevî, *reMu'cemu'l-Buldân* (Beyrut: Dâru Sâdr, 1995), 132; Hammûde, *Târihu'l-Mağrib*, 13.

ve Tunus bulunmaktadır. Cezayir, Kuzey Cezayir (asıl Cezayir) ve Güney Cezayir (Sahra Cezayiri) şeklinde çok farklı beşerî ve fiziki özellikleri olan iki bölgeden oluşmaktadır. Ülkenin kuzey bölgelerine denk gelen, içine sahil boylarını da alan Kuzey Cezayir bölgesi yüzölçümü olarak ülkenin sadece yüzde 16'sını kaplamasına rağmen ülke nüfusunun yaklaşık yüzde 96'sı burada ikamet etmektedir.⁵⁶⁷ Cezayir İbâzîlerinin yoğun olarak yaşadıkları Mizâb bölgesi ise ülkenin Güney Cezayir (Sahra Cezayiri) diye adlandırılan sahra çölü başlangıcına düşmektedir.⁵⁶⁸ Ülkenin Mağrib diye adlandırılan bölgesine on beşinci yüzyıldan itibaren Cezayir şehri başkentlik yapmıştır. On altıncı yüzyılda üç ayrı Cezayir'in varlığına veya Cezayir'in üç ayrı eyalet şeklinde ayrılmış olduğuna şahitlik etmekteyiz. Günümüzde Cezayir'in resmi adı “الْجُمْهُورِيَّةُ الْجَزَائِرِيَّةُ الدِّيمَقْرَاطِيَّةُ الشَّعْبِيَّةُ” ‘Cezayir Demokratik Halk Cumhuriyeti’dir. Cezayir'in başkenti Cezayir şehri olup ülkenin ismi ile başkentinin ismi aynıdır. Ülke İdari olarak 58 vilayete ve 548 ilçeye ayrılmıştır. İlçeler içerisinde belediyeler mevcuttur.

Yarı başkanlık sistemi ile yönetilen Cezayir, üniter bir yapıya sahiptir. Yürütme erkini Cumhurbaşkanı ve Bakanlar oluşturmaktadır. Yasama görevi parlamento tarafından yerine getirilmektedir. İki meclisli bir yapıya sahip olan Cezayir parlamentosunda, 462 milletvekilinden oluşan Ulusal Halk Meclisi ve 140 senatörden oluşan Ulusal Konsey mevcuttur. Yargı görevi bağımsız mahkemeler tarafından yerine getirilir. Kamu hukukunda Fransa, özel hukuk alanında ise İslam hukukunun etkisi görülür.⁵⁶⁹

2022 verilerine göre ülke nüfusu 45,4 milyon kişiden oluşmaktadır.⁵⁷⁰ Cezayir nüfus itibarıyla Afrika kıtasının en kalabalık sekizinci ülkesi, Kuzey Afrika Bölgesinin ise en kalabalık ikinci ülkesidir. Ülkenin resmi dilleri Arapça, Fransızca ve Berberîce'dir. Berberîce (Berberi Dili)/ Tamazight, 2016 tarihinde ülkede karışıklık ve iç çekişmeleri sonlandırmak amacıyla Berberî/Amaziğ ırkına mensup olan

⁵⁶⁷ Sırrı Erinç, “Cezayir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/483-485.

⁵⁶⁸ Ahmet Kavas, “Mizâb”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/203,204.

⁵⁶⁹ Abdulkadir Turan, *Cezayir ve Cezayir'deki İslami Hareketler* (İstanbul: SDAM, Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi, 2020), 5.

⁵⁷⁰ <https://www.mfa.gov.tr/cezayir-kunyesi.tr.mfa>. (E.T.:30/05/2023)

vatandaşların talepleri doğrultusunda Cezayir Hükûmeti tarafından resmî dil olarak kabul edilmiştir.⁵⁷¹

Ülke Nüfusunun yüzde 99'u müslüman, yüzde 1'i ise Hristiyanlardan oluşmaktadır. 45 milyonluk ülkede Berberîlerin nüfusunun yaklaşık 13-14 milyon olduğu tahmin edilmektedir.⁵⁷² Arap ve Berberîlerden oluşan Cezayir, Ehl-i Sünnet itikadına sahip olup Mâliki mezhebi çoğunluktadır.⁵⁷³ İbâzîliğe mensup olanların ise %1 ila 2 arasında olduğu tahmin edilmektedir.

Cezayir bulunduğu coğrafi özellikler sebebiyle tarih boyunca hem sömürgeci ülkelerin hem de birçok uluslararası tacirlerin dikkatini çekmiştir. Ülke yer altı ve yer üstü kaynaklarının zenginliği, verimli topraklarının çokluğu ayrıca hem Avrupa hem de Orta Doğu'ya geçmek isteyenler için bir geçiş bölgesi konumunda olmuştur. Ayrıca Akdeniz'e hâkim olmak isteyen ülkeler için de bir cazibe merkezi durumundadır. Dolayısıyla Cezayir hem Afrika'nın giriş kapısı hem de Akdeniz'in karakolu olma özelliğini korumuş ve stratejik konumunu her zaman muhafaza etmiştir.⁵⁷⁴

1. Cezayir'in Bağımsızlık Süreci

Sömürgeci devletler sömürdükleri ülkelerin sadece yer altı ve yer üstü kaynaklarını değil halkını yani insanlarını da kendilerine benzetmek için asimilasyon faaliyetlerine girişmişlerdir. Bunun en bariz örneği Cezayir'de görülmüştür. Fransa'nın Cezayir sömürgesi (1830-1962) yaklaşık 132 yıl devam etmiştir. Bu dönem, Cezayir'in tarihine kara bir leke olarak geçmiş ve geriye acılı birçok hikâye kalmıştır. Bir Afrikalı siyahi, içinde buldukları durumu şu şekilde anlatır: “Önceleri biz toprağa sahiptik. Onlar ellerinde İncil taşıyorlardı. Ama şimdi onlar toprağa sahip oldular. Bizleri de ellerimizdeki İncil ile baş başa bıraktılar. Halbuki İncil'de, Kiliseye bağlı cemaatlerden para ve mal toplamaya dair bir söz yoktur. Ama misyonerler büyük küçük demeyip herkesten para topluyorlardı. Kendileri ile ibadet ettiğimizde bizlere, maneviyatın önemli olduğunu maddiyatın önemsiz olduğunu vurgulayarak maddiyata önem vermememiz gerektiğini söylüyorlardı ancak amaçları elimizde bulunan

⁵⁷¹ Chtatou, “Berberiler”, 27-32.

⁵⁷² Tulga, *Cezayirde İslamcı Hareketler*, 11.

⁵⁷³ Turan, *Cezayir'deki İslami Hareketler*, 4.

⁵⁷⁴ Mehmet Nam, “İşgalden İstiklale Cezayir”, *Tarih Dergisi* 55 (2012/1) (2013), 155-187.

toprakları almakmış. Gözleri topraklarımızdaymış. Onların tek gayesi topraklarımıza sahip olmakmış. Gökleri sana veriyorlar ki toprağı kendileri alsınlar.” Sömürülen başka bir Afrikalı buldukları acıklı durumu şöyle özetlemektedir: “Beyaz insanlar ülkemize ayak bastıkları zaman bizim topraklarımız, onların İncili vardı. Bugün bizim İncilimiz, onların ise toprakları var.” Günümüzde Cezayir’de en çok konuşulan dil Fransızca’dır. Yani anadilleri haline gelmiş gibi bir durum söz konudur. Şehirlerin özellikle başkentin mimari yapısı itibariyle Fransız şehirlerini anımsatır. Sosyal hayatta ise Fransızların etkisi bariz bir şekilde göze çarpar. Kısaca ülkenin kültürel, toplumsal ve demografik yapısında sömürgecilerin derin izleri hala kendisini göstermektedir.⁵⁷⁵

Fransızlar, 1830 işgalinden Cezayir’in bağımsızlığını kazandığı 1962 yılına kadar halka karşı çok sert ve acımasız bir tutum sergilemiştir. Berberî ve Arap toplumundan oluşan yerli halk birbirlerine düşman edilmeye çalışılmıştır. Dilleri yasaklanmış, dinlerini öğrenmelerine ve yaşamalarına mâni olunmuştur. Kültürleri yok sayılmış, Hristiyanlaştırılmak için yoğun bir çaba gösterilmiştir. Kısacası Fransa Cezayir’i Fransızlaştırma yoluna gitmiş ancak tam olarak başarılı olamamıştır.⁵⁷⁶

Cezayir, Fransa işgali esnasında ve bağımsızlık mücadelesi döneminde yaklaşık 1,5 milyondan fazla insanını kaybetmiştir.⁵⁷⁷

2. Bağımsızlık Sonrası Siyasal ve Toplumsal Yapı

Cezayir’in bağımsızlık mücadelesinde 1920 yılında “Genç Cezayir” (Jeune Algerien) adlı örgütün kurucusu Emir Halid,⁵⁷⁸ 1926 yılında “Kuzey Afrika Yıldızı” (Etoile Nord Africaine-ENA-) adlı ilk siyâsî oluşumun lideri Messali Hadj,⁵⁷⁹ 1931 yılında “Cezayirli Müslüman Alimler Cemiyeti” (Association d’Ulama Musulman Algerien -AUMA-) adlı örgütün lideri Abdülhamid b. Badis⁵⁸⁰ ve 1938 tarihinde

---

⁵⁷⁵ Selim, *Cezayir Bağımsızlık Savaşı*, 21, 30-32.

⁵⁷⁶ Onur Çapar, “Manda Yönetiminden Sonra Tunus ve Cezayir’de Siyaset Kurumu”, *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi* 6 (2) (Ağustos 2020), 21-42.

⁵⁷⁷ Nam, “İşgalden İstiklale Cezayir”, 155-187.

⁵⁷⁸ Türkkaya Ataöv, *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1977), 145-150.

⁵⁷⁹ Selim, *Cezayir Bağımsızlık Savaşı*, 53-57.

⁵⁸⁰ Sabri Hizmetli, *Cezayir Bağımsızlık Mücadelesi Önderi Bin Badis* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994); Deniz, *Cezayir Nereye?*, 42-46.

“Cezayir Halk Birliği Partisi”ni kuran Ferhad Abbas⁵⁸¹ ön plana çıkan ve tam bağımsızlık yolunda halkı bilinçlendiren isimler olarak karşımıza çıkmaktadır.

1962 yılı temmuz ayında bağımsızlığını elde eden Cezayir, halk oylamasıyla, halk kendi kaderini kendisi seçer diyerek, Cezayir Ulusal Kurtuluş Cephesi (Front de Libération Nationale, FLN) ile bir başkanlık rejimi oluşturmuş ve genel oyla seçilen devlet başkanı, hükümet kurma görevini de kendi uhdesine almıştır. Bin Hedda geçici hükümet kurma görevine getirilmiş daha sonra ise yapılan seçimlerde Ahmed Bin Bella seçimi kazanmıştır. Ancak Bin Bella, zamanla yapmış olduğu icraatları sebebiyle eleştirilmiş ve kendisine karşı bir blok oluşmuştur. Özellikle İslami muhalefetin öncüleri olarak görülen, Seyyid Kutup çizgisini takip eden Abdüllatif Sultani ve Ahmet Sahnun gibi kişilerin 1964 yılında oluşturduğu “el-Kıyem” cemiyetine karşı takınılmış olunan tavır, bu cemiyetin üyelerinin 1966 tarihinde tutuklanması ve cemiyetin kapatılması gibi nedenler Bin Bella’ya olan eleştirilerin dozunu artırmıştır. Ayrıca Ahmed Bin Bella’nın, Anayasa’da yapmak istediği değişikliğe Devlet’in üst kademesinin karşı çıkması Bin Bella’nın sonunu getirmiş ve Aynı Parti içerisinde bulunan ve gün geçtikçe popülaritesi artmış olan Albay Hayri Bumedyen 19 Haziran 1965’te kansız bir darbeyle yönetimi ele geçirmiştir.⁵⁸²

Bumedyen, Sosyalist ve Kültürel devrimi gerçekleştirmiş, Arapçayı resmi dil ilan etmiş, petrol ve doğalgazda birçok millileştirme politikaları uygulamıştır. Ancak uygulanan sosyalist politikalar sebebiyle halk daha da fakir duruma düşmüştür. İşsizlik, ekonomik bunalımlar ve İslam’ı kontrol altına almak için uygulanan politikalar halk arasında huzursuzluklara yol açmıştır. Hatta bu durumu protesto eden Müslümanlar tutuklanıp hapse atılmışlardır. Bumedyen, 1978 tarihinde amansız bir hastalığa yakalanarak aniden ölmüştür. Yerine ise 9 Şubat 1979 tarihinde General Şadli Bincendid geçmiştir. Şadli, tek parti rejiminden ve uygulamalarından usanan halkın değişime ve yeniliğe olan ihtiyacını sezmiş ve buna göre pozisyon almıştır. Cumhurbaşkanı’nın yetkilerini azaltmış ve Muhammed b. Ahmed Abdelhani’yi 8 Mart 1979’da başbakan olarak atamıştır. Cezayir Ulusal Kurtuluş Cephesi (FLN) Parti

⁵⁸¹ Ataöv, *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, 145.

⁵⁸² Abdullah Özkan, *Cezayir Sömürü Düzenine Asil Başkaldırı* (İstanbul: Emre Yayınları, 1992), 23-28.; Tulga, *Cezayir’de Geçmişten Günümüze İslamcı Hareketler*, 44-49.

yönetimini yenilemiştir. Bumedyen dönemindeki katı ve sert kanunları hafifletmiş, rahatsızlık meydana getiren uygulamaları kaldırmış ve onun döneminde hapse atılan Bin Bella'yı 1979 yılında affetmiştir. Bazı yeniliklere imza atarak daha birçok değişim ve dönüşüm gerçekleştirmiştir.⁵⁸³ Bütün bunların yanında ülkede tek parti iktidarı olmasına rağmen istenilen tam değişim ve dönüşüm gerçekleşmemiş hatta Arapçanın resmi dil olup yaygınlaşması yerli halk arasında bulunan Berberîler tarafından protesto edilmiştir. Müslüman muhaliflere olan baskılar, Şadli döneminde başta kısmen azalmış olsa dahi 1981 yılında tekrar başlamış olup bu sindirme durumu İslamcılarla rejimi karşı karşıya getirmiştir. Denge politikasının değişmesiyle birlikte İslamcılara karşı baskılar artmış ve tutuklamalar başlamıştır. Rejim, 2 Kasım 1988 tarihinde meydana gelen olayları bahane ederek 29 kişiyi tutuklayarak üniversitede bulunan mescitleri kapatmıştır. Bunun üzerine İslami hareketin öncülerinden olan Şeyh Ahmed Sahnun, Abdüllatif Sultani ve Abbasi Medeni'nin de içinde bulunduğu bir kısım İslami cihadçılar 14 maddeden oluşan ve "12 Kasım Manifestosu" olarak bilinen bir bildiri yayınlamıştır.⁵⁸⁴ Olayların artması üzerine 23 Şubat 1989 tarihinde yeni Anayasa kabul edilmiştir. Yeni Anayasaya göre yönetim biçimi olarak "güçlendirilmiş yarı-başkanlık" sistemi öngörülmüştür. Sosyal ve siyâsî alanda pek çok reform yapılmış, bunların neticesinde ilerde Cezayir halkının büyük desteğini alacak olan ve temel hedefi ülkede Kur'an ve Sünnet'e dayanan bir yönetim kurmak olan, 12 Eylül 1989 tarihinde liderliğini Prof. Abbasi Medeni'nin yaptığı İslami Selamet Cephesi (Front Islamique du Salut, FİS) ve beş siyâsî Parti kurulmuştur.⁵⁸⁵

Özellikle görüşleriyle ön plana çıkan ve 12 Haziran 1990'da yapılan yerel seçimlerde oyların yüzde 54'ünü kazanan İslami Selamet Cephesi (FİS), büyük bir başarı kazanmıştır. 30 yıl ülkeyi yöneten Ulusal Kurtuluş Cephesi (FLN) ancak yüzde 28 oy alabilmiştir.⁵⁸⁶ 26 Aralık 1991'de yapılan Genel Seçimlerin birinci turunda Cezayir halkı İslami Selamet Cephesi'ne büyük destek vermiştir. FİS 231 sandalyeli meclisten 188 sandalye kazanmıştır. Ancak İslami Selamet Cephesi (FİS)'nin

---

⁵⁸³ Çapar, "Cezayir'de Siyaset Kurumu", 21-42.

⁵⁸⁴ Deniz, *Cezayir Nereye?*, 100-106.

⁵⁸⁵ Özkan, *Cezayir*, 29-31.

⁵⁸⁶ Yasemin Varlıoğlu Menemen, "Cezayir'de İslamî Hareket: İslamî Selamet Cephesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (Aralık 2022), 214-237.

görüşlerinden ve uygulayacakları hükümet programından⁵⁸⁷ endişe duyan Batılı ülkeler ve destekledikleri bürokratik oligarşi yapılacak olan ikinci turu iptal ettirmiş, darbe yapılarak Şadli Bincidedid indirilmiş, Mart 1992 tarihinde İslami Selamet Cephesi (FİS) kapatılmış ve sıkıyönetim ilan edilmiştir.⁵⁸⁸ Darbe yapılarak indirilen Şadli'nin yerine 29 yıldır Fas'da sürgünde olan ve FLN kurucularından Muhammed Budiaf başkanlığında oluşturulan beş üyeli Yüksek Devlet Konseyi Ocak 1992 tarihinde idareyi devralmıştır.⁵⁸⁹ Ancak ülkeyi geri planda yöneten kişi darbe komisyonu başkanı Halid Nezzar olmuştur.⁵⁹⁰

FİS'in kapatılması ve yöneticilerinin tutuklanması halk tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştır. Artık İslami Selamet Cephesi'ne gönül verenler açıkça direnişe ve silahlı örgütlenmeye başlamışlardır. Örgütlenen gruplar içerisinde 1992 tarihinde çatışmaya giren ilk grup “Silahlı İslami Hareket” (MIA) olmuştur.⁵⁹¹ Ayrıca “İslami Kurtuluş Ordusu” (Armée Islamique du Salut, AIS),⁵⁹² “Silahlı İslami Grup” (Groupe Islamique Armée, GIA)⁵⁹³ ve “Selefi Vaaz ve Muharebe Grubu (Groupe Salafiste pour la Prédication et le Combat, GSPC) gibi cihatçı İslami gruplar ortaya çıkmış olup bunlara mensup olanların sayısının yaklaşık 27 bin olduğu tahmin edilmektedir. Bu gruplar hem ülke içinde hem de ülke dışında özellikle Fransa'da kanlı eylemler düzenlemişlerdir. Yıllarca devam eden bu iç savaş ve şiddet eylemlerinde 200 bine yakın insan yaşamını yitirmiş, 10-15 bin civarında insan kaybolmuş ve takriben 1 milyon insan başka bir şehre göç etmek zorunda kalmıştır. En şiddetli ve en sert iç çatışmalar 1992-1998 yılları arasında meydana gelmiştir. Cezayir'de bu çatışma yılları “karanlık on yıl” olarak adlandırılmıştır.⁵⁹⁴ 1998 yılından sonra her ne kadar şiddeti azalsa da bu iç savaş 2002 yılına kadar devam etmiştir.⁵⁹⁵

---

⁵⁸⁷ Mustafa Dereci, *Cezayir Kıyamı ve İslami Selamet Cephesi* (İstanbul: Ravza Yayınları, 1992), 75-160.

⁵⁸⁸ Özkan, *Cezayir*, 37-42.

⁵⁸⁹ Özkan, *Cezayir*, 53.

⁵⁹⁰ Çapar, “Cezayir’de Siyaset Kurumu”, 37.

⁵⁹¹ Neslihan Temelat, “Cezayir: İkinci Baharını Yaşamayan Ülke”, *Yasama Dergisi* 22 (2012), 72.

⁵⁹² Akif Çarkçı, *Geçmişten Bugüne Kuzey Afrika’da İslami Hareketler ve İslamcı Siyaset* (Ankara: Genel Dağıtım, 2022), 79.

⁵⁹³ Turan, *Cezayir’deki İslami Hareketler*, 26.

⁵⁹⁴ Temelat, “Cezayir”, 73.

⁵⁹⁵ Çapar, “Cezayir’de Siyaset Kurumu”, 37.

Cezayir yönetimi, şiddetin en yoğun olarak sürdüğü yıllarda ülkede iç huzuru sağlamak ve normalleşmek için 1995'te çok adaylı başkanlık seçimine gitmiştir. Bu seçimi Ocak 1994'ten beri ülkeyi yöneten Liamin Zerval kazanmıştır. Dört yıl Cezayir'i yöneten Zerval, 1998 yılında ülkedeki karışıklığı ve iç çatışmayı durduramadığı gerekçesiyle istifa etmiştir.⁵⁹⁶

1999 yılında yapılan seçimlerde oyların yüzde 74'ünü alarak devlet başkanı seçilen Abdülaziz Buteflika ile artık Cezayir'de yeni bir dönem başlamıştır. Buteflika devletteki güç dengelerini gözetken, tedbirli, tecrübeli bir siyasetçi olması sebebiyle 20 sene iktidarda kalmayı başarmıştır.⁵⁹⁷

Daha önce 1963-1979 yılları arasında ülkenin Dışişleri Bakanlığını yapmış olan Buteflika, ülkenin iç dinamiklerini çok iyi takip etmiş, birinci (1999) ve ikinci (2004) dönemlerde dengeli davranmıştır. Üçüncü (2009) döneminde tekrar seçildikten sonra Ordu İstihbarat ve Cumhurbaşkanlığı arasındaki güç dengelerini Cumhurbaşkanlığı lehine çevirmiş ve iktidarını güçlendirmiştir.⁵⁹⁸ Buteflika döneminde Cezayir biraz nefes almış, günlük hayat normale dönmüş, ülkenin uluslararası arenada imajı biraz düzelmiş, ordunun ve istihbarat güçlerinin halk üzerindeki baskısı, kontrolü azalmıştır.⁵⁹⁹ 2013 yılında geçirmiş olduğu rahatsızlık nedeniyle tekerlekli sandalyeye mahkum olan Buteflika, 28 Nisan 2019 tarihinde görev süresi bitecek olmasına rağmen sağlık ve yaşlılık sebeplerinden dolayı görevinden 02 Nisan 2019'da istifa etmiştir. 17 Eylül 2021'de 84 yaşında ölmüştür. 12 Aralık 2019 tarihinde yapılan seçimlerde Abdülmecid Tebbun oyların yüzde 58,13'ünü alarak Cezayir'in 8. Cumhurbaşkanı seçilmiştir.⁶⁰⁰ 12 Aralık 2024 tarihinde yapılması planlanan cumhurbaşkanlığı seçimleri 7 Eylül 2024 tarihine çekilmiş, bu tarihte yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerine seçmenlerin yüzde 48'i katılmıştır. Yapılan seçimin neticesinde mevcut Cumhurbaşkanı Abdülmecid Tebbun geçerli oyların yüzde 94,07'sini alarak Cezayir'in 9. Cumhurbaşkanı seçildiği seçimden bir gün sonra ilan edilmiştir. Ancak bu duyurudan bir hafta sonra 14 Eylül 2024 tarihinde

---

⁵⁹⁶ Temelat, "Cezayir", 73.

⁵⁹⁷ Emrah Kekilli - İbrahim Bachir Abdoulaye, "Protestolar ve Abdülaziz Buteflika", *Seta/Perspektif* 236 (Mart 2019), 1-5.

⁵⁹⁸ Kekilli - Abdoulaye, "Abdülaziz Buteflika", 1-5.

⁵⁹⁹ Temelat, "Cezayir", 74.

⁶⁰⁰ Turan, *Cezayir'deki İslami Hareketler*, 16.

Cezayir Anayasa Mahkemesi Başkanı Ömer Belhac tarafından Cezayir'de, Cumhurbaşkanı Abdülmecid Tebbun'un kesin sonuçlara göre, seçimi yüzde 84.30 ile kazandığı ayrıca, 7 Eylül'de yapılan seçimlere katılımın yüzde 46,10 olduğu ilan edilmiştir.⁶⁰¹

12 Haziran 2021 tarihinde yapılan erken genel seçimlerinde ise Ulusal Kurtuluş Cephesi (FLN) 98, Bağımsızlar 84, Toplumsal Barış Hareketi (MSP) 65, Ulusal Demokratik Birlik (RND) 58, Gelecek Cephesi 48, Vatanın İnşası Hareketi 39, milletvekili çıkarmıştır. Bağımsızlardan olan Eymen b. Abdurrahman ise 30 Haziran 2021 tarihinden beri Başbakanlık koltuğunda oturmaktadır.⁶⁰²

B. İbâzîlerin Yaşadığı Önemli Bölgeler ve Şehirler

Yukarıda da geçtiği üzere İbâzî kaynaklara göre Kuzey Afrika ve Cezayir'i kapsayan Mağrib bölgelerine İbâzî fikirler, Seleme b. Sa'd el-Hadramî'nin öncülüğünde gelmiştir.⁶⁰³ Seleme b. Sa'd'ın Cezayir bölgesine geliş tarihi mîlâdî sekizinci yüzyılın başlarına denk gelmektedir.⁶⁰⁴ Seleme b. Sa'd, ilk olarak Cezayir'in doğu Libya'nın batı sınırında bulunan Trablus'un *Cebel-i Nefûse* bölgesine 95/713 tarihinde yerleşmiştir.⁶⁰⁵

Seleme b. Sa'd'ın asıl amacı bölge halkının desteğini alarak bölgede bulunan şehirlere İbâzî fikirlerin yayılmasını sağlamak ve nihayetinde İbâzî bir devlet kurmaktır. Bunun için bölgeye İbâzî fikirleri yayacak olan *Hameletü'l-İlim* öğrencilerinin farklı farklı şehirlerden olmasına özen göstermiştir.⁶⁰⁶

1. İbâzîlerin Cezayir'de Yaşamış Oldukları Şehirler

Gardâye bölgesinde İbâzî varlığı Rüstemîlerin yıkılmasıyla birlikte başlar. Önce Vargla'ya daha sonra el-Atf'a ve akabinde Mizâb vadisinde bulunan civar bölgelere yerleşen İbâzîler bölgede kendilerine has bir kimlik ve kültür oluşturmuşlardır. Günümüze kadar birçok bölgede olduğu gibi Cezayir'in Mizâb

⁶⁰¹ <https://www.france24.com/ar/الأخبار-المغاربية-20240914-عبد-المجيد-تبون-يفوز-بولاية-ناسية-ثانية> (E.T.:18/009/2024)

⁶⁰² <https://www.mfa.gov.tr/cezayir-siyasi-gorunumu.tr.mfa> (E.T.:08/06/2023)

⁶⁰³ Şemmâhî, *Siyer*, 1992, I/90.; Halîfât, *Neş'etü'l-Haraket*, 133.; Nâmî, *Dirâsât*, 110.

⁶⁰⁴ Nâmî, *Dirâsât*, 110-112.

⁶⁰⁵ Bârûnî, *el-Ezhâru'r-Riyâziyyetü fi Eimmeti ve Mülükü'l-İbâziyye*, 41,42.

⁶⁰⁶ Halîfât, *Neş'etü'l-Haraket*, 136,137.; Nâmî, *Dirâsât*, 111.

vadisi (وادي مزاب) bölgesinde özellikle Gardâye (Ghardaia) vilayetinde İbâzilerin varlığı devam etmektedir.

Cezayir’de yaşam süren günümüz İbâzî toplumu her ne kadar ülkenin tüm şehirlerine ticaret yapmak üzere yayılmış olsalar da asıl memleketleri Mizâb bölgesinde bulunan Gardâye şehridir. İbâzîler bu şehrin civarında bulunan ve günümüzde bitişik hale gelmiş olan el-Atf (العطف), Gardâye (غرداية), Bünûra (بنورة), Benî Yezgan (بني ايزقن) ve Melîke (مليقة) mahalleleri ile şehir merkezine 47 km mesafede bulunan Berriyân ‘بريان’ ve 117 km mesafede bulunan Garâra ‘القرارة’ şehirlerinde oturmaktadırlar. Bu mahalleler ve şehirler bölgenin tarihsel ve sosyal yapısı hakkında önemli bilgiler ihtiva eder. Mahalle ve şehir yapılarının günümüze ulaşan durumu ve varlığı, Mizâb vadisinin geçmişten günümüze sosyal ve kültürel etkinliklerinin bir yansıması olarak değerlendirilir.⁶⁰⁷

1. el-Atf (el-Atteuf), (العطف)

el-Atf (Tacnînt ‘تاجنينت’), Mizâb bölgesinde bulunan İbâzî yerleşim yerlerinin en eskisi konumundadır. Rüstemî devleti yıkıldıktan sonra bu bölgelere gelen İbâzîler ilk önce el-Atf şehrini kurmuşlardır. Tacnînt (el-Atf) kelimesi; alçak arazi, basık ve düşük mekân anlamlarına gelir. Bu yerleşim yeri 402/1042 tarihinde Halife b. Ebğûr Âm tarafından kurulmuştur. Burada İsa, İbrahim ve İsmail oğulları adıyla aslı Mu’tezile olan on üç aşiret meskûn olmuştur. Taş işleriyle meşgul olan bu aşiretler, daha sonra Tilimsan’ı yurt edindişlerdir.⁶⁰⁸

Mizâb vadisi bölgesinde el-Atf, Gardâye, Benî Yezgan, Bünûra, Melîke, Garâra ve Berriyân olmak üzere toplam yedi yerleşim yeri/şehir bulunmaktadır.⁶⁰⁹ Bunların içerisinde en eski yerleşim yeri el-Atf’dır. Bu bölgede en eski yapı ve en eski ibadethane konumunda olan *Sidî İbrahim Camii* bu mahallede bulunmaktadır.⁶¹⁰ el-

⁶⁰⁷ Münir eş-Şeyh Yahmed, *el-Cevâhib-ü mine’l-Hayâti’l-İctimâiyye ve’l-İktisâdiyye fî Mıntıkadi Vâdi Mizâb Hilâli’l Karn h.13/m.19* (Cezayir: Câmîatü Adrâr, Külliyyeti Ulûmi’l-İnsâniyye ve’l-İctimâiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 14-19.

⁶⁰⁸ Yusuf b. Bekir el-Hâc Saîd, *Târîhu Benî Mizâb, dirâsetün içtimâiyyetün ve İktisâdiyyetün ve siyâsiyyetün* (Gardâye/Cezayir: el-Matbaatü’l-Arabiyyetü, 2017), 16, 17.

⁶⁰⁹ Bukeyr bin Saîd A’veşt, *Kutbu’l-Eimmeti’l-Allâme Muhammed bin Yusuf Etfayyîş* (Uman: Matbaatü’l-Arabiyye, 1989), 48.

⁶¹⁰ Bölgeyi ziyaretimiz esnasında görmüş olduğumuz bu cami, bir cami görünümünden ziyade tek katlı ve içerisinde bayanlar için sermahfil bölümünün de mevcut olduğu dışı kireçle boyanmış beyaz renkte

Atf, günümüz Cezayir İbâzîlerin en önemli merkezlerinden bir tanesi olup, Cezayir idari yapılanmasında Gardâye vilayetinin ilçesi olan Bünûra'ya bağlı bir belediye ve bir idari daire şeklinde taksimlendirilmiştir. el-Atf, Gardâye merkezine 13 km uzaklıkta bulunmaktadır, ancak günümüzde bina ve sanayi yerleşkesine bakıldığı zaman bölgenin tek şehir hüviyetine bürünmüş olduğu ve en ucunda da el-Atf belediyesinin olduğu görülür.

2. Bünûra/Benûra (Bounoura) (بنورة)

Bünûra (Âti Bünûr 'آت بنور') ismi Berberî kabilelerinden bir tanesinin adıdır. Bünûra 457/1065 tarihinde bölgede bulunan hafif yükseklikteki bir platoya kurulmuştur.⁶¹¹ Gardâye merkeze uzaklığı 6 km'dir. Bünûra, Gardâye merkez ile el-Atf, Benî Yezgan ve Melike mahalleleri gibi birleşik olup tek bir şehir hüviyetine bürünmüştür. Ancak günümüz Cezayir idari yapılanmasında Gardâye vilayetinin bir ilçesi konumundadır. İlçeye bağlı Bünûra ve el-Atf belediyeleri mevcuttur. Gardâye ziyaretimizde görme ve gezme imkânı bulduğumuz bu mahalle, diğer İbâzî mahalleleri gibi etrafı surlarla çevrili, evler bitişik, ev pencereleri çok küçük, sokaklar iki-üç insanın zar zor geçebileceği dolambaçlı ve dar olup aynı yapıya sahiptir.⁶¹² Mahallenin birkaç giriş kapısı vardır. Ayrıca Bünûra'da ikamet eden İbâzî Alim Şeyh Ömer Kaşşâr ile bu mahallede bulunan "Aşîretü Âti Bâdî" adındaki İbâzî merkezlerinden olan ve içerisinde hem "Mektebetü eş-Şeyh eş-Şehîd Kaşşâr Bâlhâc" adında bir Kütüphane hem de "Cem'iyetü Tesyîr Mektebetü eş-Şeyh Kaşşâr Bâlhâc" adında bir derneğin mevcut olduğu binada görüşme imkânımız oldu.

3. Gardâye (Ghardaia) (غرداية)

Gardâye, Cezâyir'in başkent Cezâyir şehrinin yaklaşık 600 km güneyinde Sahra Çölünün başlangıcında bulunan Mizâb (M'zab) bölgesini de (Vâd-i Mizâb 'وادي مزاب') içine alan 7 ilçe (daire) ve bu ilçelere bağlı toplam 9 belediyeden müteşekkil bir eyalettir. Gardâye vilayetinin merkezi yine Gardâye şehridir. İdari yapılanmada Gardâye şehrinin merkezinde Gardâye belediyesi mevcuttur. Şehir merkezine

---

bir yapıdır. Şu an kullanılmayan bu tarihi mekân ziyaretçilerin mutlaka uğradığı ve ziyaret ettiği bir yerdir. Mahallenin genel görünümüyle ilgili olarak bkz. Ek 1.

⁶¹¹ Saîd, *Târîhu Benî Mizâb*, 17.

⁶¹² Bkz. Ek 2.

mesafesi en yakın 3 km en uzağı 117 km olan muhtelif uzaklıkta Zâhiye şeklinde isimlendirdikleri 7 ilçe (idari daire) bulunmaktadır. Gardâye eyaletinin toplam nüfusu yaklaşık 350 bin olup ülke genelinde 2008'den bugüne resmi bir nüfus sayımı yapılmamıştır. 170 bin nüfusa sahip olan şehir merkezi Gardâye en kalabalık yerleşim yeridir.⁶¹³

Gardâye kelimesi, vadi deresinin kenarında ıslah edilmiş arazi anlamına gelir. 477/1085 tarihinde kurulmuştur. Adını dağ anlamına gelen 'Agarday' kelimesinin küçültülmüş 'Tagardayt' (تغردايت) 'Gardâye' kelimesinden almıştır. Kurulduğu dağın veya bölgenin ismiyle müsemma olmuştur.⁶¹⁴

Cezayir topraklarında, günümüz İbâzîlerinin toplu olarak ikamet ettiği Mizâb vadisi bölgesi, 1982 yılından itibaren UNESCO dünya mirası listesinde bulunmaktadır.⁶¹⁵ Mizâb vadisi bölgesinde bulunan bu mahalleler⁶¹⁶ çok önceleri ayrı bir şehir veya ayrı bir yerleşim yeri iken günümüzde Garâra şehir merkezi ile bitişik haldedir. Bu mahallelerin kendine has özel bir mimari yapısı bulunmaktadır. Mahallelerin yapısı, Rüstemî devletinin yıkılmasından sonra bu bölgelere gelen İbâzîlerin buradaki yaşamları hakkında önemli ipuçları verir.

Özgün yaşam biçimleriyle ve kendilerine has kültürleriyle dikkat çeken İbâzî cemaatin toplu olarak yaşadığı bu mahallelerin merkezinde piramit şekilli farklı bir mimari yapıya sahip minare yapısıyla dikkat çeken camiler mevcuttur. Eski zamanlarda şehir olarak kabul edilen bu mahalleler civar yerlerden daha yüksek platolara kurulmuş olup mahallelerin halka şeklinde cami merkezli bir yapılaşmayla imar edildiği göze çarpar. Gezdiğimiz hemen hemen tüm İbâzî mahalleler aynı mimari yapıya sahiptir. Dar ve kıvrımlı yollar, birbirine bitişik evler, evlerin çok küçük pencereci, toprak renkli ve sıvaların o bölgeye ait pütürlü bir yapıya sahip olması, mahalle girişlerinin belirli kapılardan kontrollü olması, mahallenin en yüksek konumunda gözetleme kulelerinin bulunması vb. durumlar mahallelerin bilinçli ve

⁶¹³ <https://ghardaia.mta.gov.dz/لايتسا/> (E.T.:25/01/2024)

⁶¹⁴ Saïd, *Târîhu Benî Mizâb*, 18. Garâra ve Berriyân hariç 'bu şehirler Mizâb vadisi dışında kalmış olup ayrı bir şehir durumundadır.)

⁶¹⁵ Züâbe Ömer, "Vâkia ve Âfâki'l-Mevâki'i-l-Eseriyyeti bi-Gardâye (The Reality and Prospects of Archaeological Sites in the Ghardaia)", *Mecelletü'l-İber li'd-Dirâsâti't-Târihiyye ve'l-Eseriyye fi Şimâli İfrîkiyye* 2/Özel Sayı (2022), 571.

⁶¹⁶ Garâra ve Berriyân şehirleri Mizâb vadisi bölgesi dışında kalmış olup ayrı ayrı şehirlerdir.

belirli bir plan çerçevesinde hem güvenlik hem de mahremiyet kurgusu çerçevesinde kurulmuş olduğu izlenimi vermektedir. Evler arasında bulunan bu dar ve dolambaçlı yolların hemen hemen hepsi merkezi nokta olan camide buluşur. Surlarla çevrili olan bu mahallelerin içerisinde oturmak her bir İbâzî için ayrıcalıklı bir konum ve iyi bir itibar sebebi olmuştur. Ancak artan nüfus sebebiyle zamanla mahalle surlarla çevrili alanın dışına taşmıştır. Dolayısıyla bir mahalle sadece surlarla çevrili belirli bir alandan ibaret olmamıştır. Evlenen ve mahalle merkezinde ev bulamayan bir İbâzî aile mahallenin civar yerlerine ev yaptırmış ve mahalleler bu şekilde büyüyerek artmıştır. Günümüz şartlarında 5 mahalle artık birbirlerine bitişik hale gelmiştir. Gardâye vilayeti merkezinde Gardâye mahallesi, en uzağı ise 13 km mesafede el-Atf mahallesi ve bu ikisi arasında Bünûra, Benî Yezgan ve Melike mahalleleri bulunur.⁶¹⁷

4. Benî Yezgan (Beni Isguen) (بنی يزغن)

Benî Yezgan ismi ‘İman edenlerin oğulları’ anlamına gelmektedir. 720/1321 tarihinde civar yerleşim yerlerinden ve köylerden gelerek mahallenin bulunduğu bu alana yerleşen çeşitli kabilelerden oluşan bu yerleşim yeri, Benî Yezgan (Âti Yezcen ‘أت يزجن’), Benî Yescen, Benî Yesgan ve Benî İzgan şeklinde çeşitli şekillerde telaffuz edilmektedir. İzgan ismi, mahalleye gelen ve buraya yerleşen “İzgan” isimli bir Berberî kabileye veya civar yerleşim yerlerinden gelen ve “Evlâd-ı Yesgan” şeklinde

---

⁶¹⁷ Gardâye şehrinin genel bir görünümü için bkz. Ek 3. Gardâye’de bulunduğumuz süre boyunca ve İbâzî mahallelerini ziyaretimiz esnasında ilk olarak, İbâzîlerin içine kapalı bir toplum, ketum bir cemaat, dinî ve örfî geleneklere sıkı sıkıya bağlı ve kendi hallerinde, kendi kendilerine yetmeye çalışan bir sosyal yapıya sahip oldukları gözümüze çarptı. Mahalle yapılarından ibadethane yapılarına, giyim kuşamlarından sosyal yaşamlarına, düğün ve cenaze merasimlerine varıncaya kadar şehirlerde birlikte yaşadıkları diğer Malikî mezhebine mensup toplumlardan tamamen ayrılmışlardır. Birbirlerine kız alıp vermezler. İbâzî aileye mensup bir kız ancak İbâzî başka bir gençle evlenebilir. Mahalleleri ayrı, camileri ayrı ve mezarlıkları ayrıdır. Burada belirleyici faktör mezhep farklılığıdır. Gardâye şehrinde bir caminin hangi mezhebe ait olduğunu anlamak için minaresini görmemiz yeterlidir. İbâzîlere ait camiler genellikle İbâzî mahallesi merkezlerinde bulunur ancak mahallelerin büyümesiyle birlikte camilerin sayıları artmış ve buldukları mevkiler farklılaşmıştır. İbâzî camisinin minaresi piramit şekline benzemektedir. Mâlikî mezhebine ait caminin minaresi ise ince ve uzun normal bilinen minare şeklindedir. Fakat Gardâye’de bir istisna olarak ince minareli bir İbâzî camisi mevcuttur. El-Atf mahallesinde bulunan “Temeccîdân Bûsâlim” adındaki cami bölgenin en eski İbâzî camisidir. el-Atf mahallesinin merkezinde bulunan “Temeccîdân Bûsâlim” adındaki bu mescidin giriş kapısı üzerinde asılı bulunan bilgilendirme levhasında şunlar yazılıdır: “*Temeccîdân Bûsâlim*’ bu mescid, yaklaşık hicri dokuzuncu yüzyılın ortalarında (miladî 15.yüzyıl) inşa edilmiştir. Bûsâlim ismiyle meşhur olmuştur. Mescid 1170/1756 tarihinde Şeyh Hammû Ali nezaretinde genişletilerek yenilenmiştir. Mescid, bu tarihten itibaren namaz kılınması, ezan ve Kuran okunması gibi tüm ibadetler için kullanılmaktadır. Hemen yanı başında Azzâbe teşkilatının kontrolünde çocukların eğitimi için bir medrese bulunmaktadır. Mescid, 1970 yılının başlarında minaresi hariç baştan sona tamamen restore edilmiştir. Minaresi ise 1210/1795 yılında yenilenmiş haliyle durmaktadır.

isimlendirilen bir kabileye atfen verilmiştir. Ayrıca Âti Yezgan yerleşim yerinde meskûn olanların Berberîlerin Zenâte kabilesine mensup olan ailelerden oluştuğu ifade edilir.⁶¹⁸ el-Atf, Gardâye ve Bünûra yerleşim yerlerine nazaran Benî Yezgan yaklaşık üç asır daha sonra kurulan bir şehirdir. Merkez Gardâye'ye sadece 4 km uzaklıkta olan Benî Yezgan mahallesi Gardâye ile Bünûra arasında olup Melike mahallesi ile karşı karşıyadır. Yani Benî Yezgan, Bünûra ve Melike mahalleleri üçgen bir şekil oluştururlar. Benî Yezgan yukarıda ifade edildiği üzere günümüzde bitişik bir mahalle görünümündedir.⁶¹⁹

5. Melike (Etemlîşet) (ملیكة)

İsmi, içerisinde yaşam süren erkeklere atfen, Melikeş şeklinde isimlendirilen bir beldeden veya Doğu Cezayir bölgelerine yayılmış olan Amaziğ kabilesi Melikeş'ten almıştır. Melike (Âti Melîşet 'آت ملیشت') günümüzde Mizâb vadisi bölgesinde bulunan beş yerleşim yerinden bir diğeri yani sonuncusudur. Bu bölgede en son kurulan İbâzî şehridir ve 756/1355 tarihinde Ağram Anvâddi bölgesinin yakınındaki yüksekçe bir bölgede kurulmuştur.⁶²⁰ Bize İbâzî bölgelerini gezdiren Gardâye'de ikamet eden Arap ve Mâlikî mezhebine mensup olan İsa Bey'den aldığımız bilgilere göre: Burada bulunan İbâzî şehir ve bölgelerinden sadece Melike mahallesinde hem İbâzîler hem de Mâlikîler birlikte oturmaktadırlar. Bunun haricinde kalan el-Atf, Bünûra, Benî Yezgan, Gardâye ve Berrîyan yerleşim yerlerinde/mahallelerinde sadece İbâzîler meskundurlar.

6. Garâra (القرارة) ve Berrîyân (بريان)

Garâra (İkrâran 'ایقراران') ve Berrîyân (Âti Bergân 'آت برقان') şehirleri bu bölgede çok sonraları kurulan iki şehirdir. Garâra 1040/1631 ve Berrîyân 1101/1690 tarihlerinde kurulmuştur. Gardâye vilayetinin merkezine 117 km mesafe uzaklıkta olan Garâra ve 47 km mesafe uzaklıkta olan Berrîyân şehirlerinde meskûn olan İbâzîler, Mâlikî mezhebine mensup Araplarla birlikte yaşam sürmektedirler. Kaynaklarda ise bu iki şehirde meskûn olanların ekserisinin İbâzî olduğu ifade

⁶¹⁸ Saîd, *Târîhu Benî Mizâb*, 18,19.

⁶¹⁹ Bkz. Ek 4.

⁶²⁰ Saîd, *Târîhu Benî Mizâb*, 20. Bkz. Ek 5.

edilmiştir.⁶²¹ Günümüz Cezayir yapılanmasında Gardâye vilayetine bağlı birer ilçe olan Berriyân ve Garâra şehirlerinde aynı isimle birer de belediye mevcuttur.⁶²²

2. Mizâb Vadisi Şehirlerinin Mimari Yapısı

Mizâb vadisi bölgesinde bulunan el-Atf, Bünûra, Gardâye, Benî Yezgan, Melîke, Garâra ve Berriyân adlı İbâzî şehirlerinin mimari yapısı, toplumun ihtiyaçlarına, yaşam tarzına, düşünsel yapısına, faaliyetlerine ve çevresel gereksinimlerine göre şekillenmiş bir yapılaşma olarak ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda Mizâb halkının yaşadığı zorlu güvenlik koşulları, bu bölgedeki mimarinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu nedenle, bu mahallelerin mimarisinde işlevsel bir amacı olmayan hiçbir unsur bulunmaz.

Şehirler/Mahalleler Platoların en tepesine kurulmuştur. Tepenin zirvesinde ise cami yer almaktadır. Mîzab halkına göre cami, şehrin merkezidir. Dini işlevinin yanı sıra, önemli toplantıların yapıldığı bir mekân, bilim merkezi, yiyecek ambarı ve savunma merkezi olarak da işlev görmüştür. Mizâb şehirlerinde camiler korunaklı ve genellikle surlarla çevrili olup, ulaşımı zor olan yapılar olarak öne çıkmaktadır. Caminin hemen yanında, evler bitişik ve iç içe geçmiş bir şekilde uzanmaktadır. Bu yapılar arasında yükseklik farkı bulunmaz. Mahalleyi veya şehri de içine alan tepeyi çevreleyen sur, kentin tamamını kuşatmakta olup, genellikle evlerin arka tarafında yer alan surların kapıları yalnızca içe açılmaktadır. Surlar, genellikle altta kalın, yukarıya doğru incelen yapılar şeklindedir. Günümüzde duvarlarını tam olarak koruyan tek Mizâb şehri Benî Yezgân'dır. Surlarının uzunluğu 2500 metre, yüksekliği ise yaklaşık 3 metredir. Surların yüksekliği, yerin düzlüğüne göre değişmekte, düz alanlarda daha yüksek, dik yamaçlarda ise daha alçak olmaktadır. Surların içerden dışarıyı görebilen ama dışardan içeriye bakmayı zorlaştıran bir tasarımı mevcuttur. Şehirlerin/Mahallelerin sokakları genellikle üç kişinin geçebileceği genişlikte olup, bu genişlik, iki hayvanın yan yana geçmesi ya da bir cenazenin geçmesi için yeterli olacak şekilde düzenlenmiştir. Ayrıca, sokakların tasarımında rüzgarlara ve kum fırtınalarına direnç gösterecek şekilde, güneş ışığını az almak için eğimlerin hafif olması

⁶²¹ İbâzî bölgelerini gezdiren rehberimiz İsa Bey, bu iki şehirde sadece İbâzîlerin yaşadığını ifade etmiştir. Kaynaklarda ise ekserisinin İbâzî olduğu veya Mâlikî Araplarla birlikte karışık oturdukları ifade edilir. Geniş bilgi için bkz. Saîd, *Târihu Benî Mizâb*, 88-92.

⁶²² Bkz Ek 6 ve 7.

sağlanmıştır. Böylece sakinlerin de hayvanlarla ulaşım ve taşımacılık yapabilmeleri mümkün olmuştur.

Kale dokusu merkeziyetçi, fonksiyonel ve mahrem bir yapıya sahiptir. Kale dokusunun, bölümleri arasındaki bağlantıyı sağlayan damarlar gibi bir yol ağı ile birleşmiş, homojen ve tek parça bir yapı olarak dikkat çekmektedir. Kale, dış dünya ile kapılar aracılığıyla bağlanmaktadır; bunlardan biri giriş, diğeri çıkış için kullanılmaktadır.

Koridorlar, kalenin temel unsurlarından biridir ve içindeki bölümler arasında bağlantı elemanlarını temsil etmektedir. Ayrıca, avlular kalenin dokusundaki en önemli unsurlardan biridir, çünkü açık alanları temsil etmektedir. İki tür avlu vardır: biri kale seviyesinde, diğeri mahalle seviyesindedir. Kale evleri, iç avluları ile dikkat çekmekte ve dışarıya kapalı, sade ve az sayıda pencereye sahip olan içe dönük bir yapıya sahiptir.

C. İbâzîlerin Günümüzdeki Sosyo ekonomik Durumu

Günümüz Cezayir'inin dini kimliği olan İslam'ın ülkeye girişini yedinci yüzyılda bölgede başlayan İslam fetihlerine kadar götürmek mümkündür. İçinde Cezayir'in de bulunduğu mağrib bölgelerinin İslamlaşması ve din merkezli bir toplumun oluşumu uzun bir dönemi kapsar. Cezayir'in içinde bulunduğu bu coğrafyada Emevîler, Abbâsiler, Rüstemîler, Murâbıtlar, Muvahhidler, Zirîler ve Zeyyâniler hüküm sürmüştür. Bütün bu devletlerin bölgeye bıraktığı kültür mirası günümüz Cezayir kimliğini oluşturan unsurlar olarak göze çarpar.⁶²³

2022 verilerine göre yaklaşık 45,4 milyon nüfusa sahip olan Cezayir'in⁶²⁴ tüm şehirlerine yayılan ve yaklaşık yüzde 2'sini oluşturdukları tahmin edilen İbâzîlerin ekserisi Gardâye vilayetinde ikamet etmektedir. Ancak Cezayir'in hemen hemen tüm şehirlerine yayılmış olan İbâzîler, asıl memleketleri olan Mizâb bölgesi ile irtibatlarını hiç kesmemişlerdir. Her bir İbâzî aile, tüm aile fertleriyle birlikte mutlaka her yıl memleketini ziyaret eder, bu bölgeyle irtibatını devam ettirir. Ülkede yaşayan İbâzî

⁶²³ Mustafa Yasir Kurt, "Cezayir Siyasetinin Ötekileştirilen Partisi: İslami Selamet Cephesi (FIS)", *Afrika'da Dinî ve Siyasi Hareketler*, edit. Enver Arpa (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022), 65.

⁶²⁴ <https://www.mfa.gov.tr/cezayir-kunyesi.tr.mfa>. (E.T.:08/09/2023)

sayısının yaklaşık beş yüz bin kadar olduğu tahmin edilir.⁶²⁵ Resmi makamlar ülkedeki İbâzî mezhebine mensup olanların sayısı ile ilgili net bir sayı vermemektedir. Dolayısıyla Cezayir’de yaşayan İbâzîlerin sayısı hakkında net bir sayı vermekten ziyade sadece tahmini rakamlar verilmektedir. Başta ikamet ettikleri merkezleri Gardâye olmak üzere ülkenin birçok şehrine yayılmış olan mezhep mensuplarının sayısı göz önünde bulundurularak beş yüz bin, bir milyonun biraz altında veya biraz üzerinde gibi farklı rakamlar telaffuz edilmektedir.⁶²⁶

Cezayir’in Vâdî Mizâb bölgesinde bulunan bu şehirlerde yaşamlarını sürdüren İbâzîlerin iktisadi ve ekonomik durumu, hayatlarını sürdürdükleri çöl yaşamına uygun olan tarımsal faaliyetler ve ticarete dayalı ekonomik etkinlikler olarak ön plana çıkmıştır.

1. Tarım

Mizâb vadisinde bulunan İbâzî şehirleri, çöl ikliminin hâkim olduğu bir coğrafi bölgedir. Buralarda yaz aylarında sıcaklık elli derecenin üstüne kadar çıkabilmektedir. Kışları ise hava sıcaklığı sıfır dereceye kadar düşmektedir. Yağışlar düzensiz olup, yağışlı gün sayısı bir yılda en fazla on gün civarındadır. Yıl boyunca ciddi bir yağış eksikliği yaşanmasından dolayı sulama kaynakları yetersizdir. Hem yağışların yetersizliği hem de su kaynaklarının azlığı tarımsal üretimi olumsuz yönde etkilemektedir. Bütün bu olumsuz durumlara rağmen bölgede son yıllarda su kaynakları oluşturma çabaları ve tarımsal faaliyetlerin sürdürülebilirliği noktasında yaşam ihtiyaçlarını karşılamak için tarımsal stratejiler geliştirme çalışmaları artmıştır. Bölgede birçok su kuyusu açılmış, çeşitli barajlar inşa edilmiştir. Bütün bu çabalar bölgede tarımsal verimliliği artırmak ve ekonomik istikrarı sağlamak için yapılmaktadır. Mizâb bölgesinde tarım ve sulama alanında yapılan bu çalışmalar, iklim koşullarına bağlı olarak birçok zorlukla karşı karşıya kalınmasına rağmen, doğal kaynakların verimli yönetilmesi yoluyla geliştirilebilmesinin mümkün olduğunu göstermiştir.⁶²⁷

⁶²⁵ Mehmet Mahfuz Söylemez, h Mahfuzat 2 İslam Coğrafyasında Seyahat Notları 2 (İbadi Bölgeler), (İstanbul: Mana Yayınları, 2016), 39,47.

⁶²⁶ www.maghrebvoices.com/2017/05/23/الاضطهاد-الجزائر-اباضية-الجزائر-الاضطهاد (E.T.:09/09/2023); Söylemez, *Mahfuzat 2*, 47.

⁶²⁷ Yahmed, *el-Cevânib mine 'l-hayâti 'l-ictimâiyye ve 'l-iktisâdiyye*, 48.

Mizâb bölgesinin doğal koşulları, tarımsal üretimi oldukça etkilerken, hurma ağaçlarının varlığı da yerel halk için hayati bir öneme sahiptir. Hurma hem kültürel bir simge hem de ekonomik bir kaynak olarak bölge halkının yaşamında önemli bir yer tutar. Özellikle Gardâye hurma bahçeleri ile ön plana çıkmıştır. Bölgede hurma aynı zamanda inşaat malzemesi ve çeşitli yerel zanaat ürünlerinin üretiminde de kullanılmaktadır. Dolayısıyla Hurma ağaçları, bölge insanının kültürel ve ekonomik yaşamında merkezi bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, tarımın ve özellikle hurma üretiminin geliştirilmesi, yerel halkın yaşam standartlarının iyileşmesine ve ekonomik kalkınmaya katkıda bulunacaktır.⁶²⁸

2. Endüstri ve Sanayi

Mizâb vadisi bölgesinde sanayi büyük ölçüde el işçiliğine dayalı olarak gelişmiştir. Bölgenin jeopolitik konumu, ticaret açısından avantajlı hale gelmesine katkıda bulunmuştur. Yerel zanaatkârların ürettikleri ürünler hem iç pazarda hem de komşu bölgelerde rağbet görmüştür. Özellikle el dokuma ürünleri, boya işleme ve çeşitli zanaat dallarında yapılan işçilik, bölgenin ekonomik gelirini artırmada önemli bir rol oynamıştır. Mizâb bölgesinde sanayi alanında seramik ve ahşap işçiliği de diğer geleneksel zanaatlarla birlikte önemli bir yer tutar.⁶²⁹

Mizâb bölgesinin başka bir önemli üretimi iplik ve dokuma sanayisidir. Bu alanda öne çıkan sektör tekstil sanayisidir. Bu sektör, İplik ve dokuma hem bireysel ve toplumsal yaşamda hem de geleneksel zanaatlar arasında önemli bir yere sahiptir. Özellikle Cezayir'in Mizâb bölgesinde, dokuma sanayii, yerel halkın yaşam tarzıyla iç içe geçmiş bir gelenek olarak öne çıkmaktadır. Bu bölgede üretilen tekstil ürünleri, dini bayramlar ve özel günler için giyilen geleneksel giysilerde önemli bir yer tutmaktadır. Sağlam yapıları ve doğal boyları ile dikkat çeken bu ürünler hem işlevsel kullanım hem de estetik değerlere sahiptir. Mizâb bölgesindeki dokuma atölyeleri, genellikle ailelere ait ve kuşaklar boyunca süregelen geleneksel yöntemlerle çalışmaktadır. Halı ve kilim üretimi, Mizâb bölgesinin belirgin özelliklerini sergileyen, sembolik ve estetik değer taşıyan unsurlar içerir. Bu halı ve kilimler yerel kültürün, sosyal hayatın ve tarihi dokunun bir yansımasını sunar. Bölge halkı, özellikle yün ve

⁶²⁸ Saîd, *Târîhu Benî Mizâb*, 42-50.

⁶²⁹ Yahmed, *el-Cevânib mine 'l-hayâti 'l-ictimâiyye ve 'l-iktisâdiyye*, 53.

pamuk gibi doğal malzemeleri kullanarak kendi ihtiyaçlarına yönelik ürünler üretmişlerdir.⁶³⁰

Bölgede inşaat sektörü de son derece önemlidir. Bu alanda özellikle alçı üretimi dikkat çekmektedir. İnşaat malzemeleri, doğal taşlardan üretilen kırmızı çimentoya dayalı olarak oluşturulmuştur. Ayrıca palmyelerin odunlarından veya farklı ağaç türlerinden çeşitli eşyalar ve mutfak malzemeleri üretilmektedir. Daha doğrusu bölge halkı, ahşap işçiliği konusunda ustalaşmıştır. Ayrıca, tekstil ürünleri arasında yer alan örtüler, perdeler ve diğer ev eşyaları da önemli bir yer tutar. Bu zengin tekstil mirası ve ahşap işçiliği, yerel ekonominin ve kültürel varlıkların korunmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu unsurlar, sadece ekonomik bir değer taşımakla kalmayıp, aynı zamanda Mizâb halkının kimliğini ve yaşam tarzını temsil etmektedir.⁶³¹

Bölgedeki başka bir önemli sanayi üretimi baruttur. Mizâb, barut üretimi ile ünlüdür. Tarihsel kaynaklar, bu bölgedeki barut üretim faaliyetlerinin yüzyıllar öncesine, özellikle de 18. yüzyıla kadar uzandığını göstermektedir. Bu dönemde, bölgenin doğal kaynakları kullanılarak yüksek kaliteli barut üretilmiştir. Bölge halkı için barut üretimi hem ekonomik hem de kültürel bir miras haline gelmiştir.⁶³²

3. Ticaret

İbâzî bölgesi olan Mizâb vadisi şehirlerinin yerel pazarlarında, ticaret hayatı sadece mal alım satımıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda sosyal etkileşimlerin de merkez noktası olmuştur. Pazarların işleyişi, Azzâbe teşkilatının koymuş olduğu belirli kurallar çerçevesinde yürütülmekte, bu da ticaretin adil ve düzenli bir şekilde gerçekleşmesini sağlamaktadır. Örneğin, fiyatların aşırı yükseltilmesi veya hileli satışlar gibi uygulamalar yasaklanmış olup bu durum güvenli bir alışveriş ortamının oluşmasına katkı sağlamıştır.⁶³³

Mizâb bölgesinde ticaret, son yıllarda yeni yolların açılmasıyla hareketlilik kazanmıştır. Bölge insanın temel ihtiyaçlarının çeşitlenmesi ve artması, ticaretin daha

⁶³⁰ Yahmed, *el-Cevânib-ü mine'l-Hayâti'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye*, 53,54.

⁶³¹ Saîd, *Târîhu Benî Mizâb*, 50.

⁶³² Ebu'l-Kâsım Sadullah, *Mecmû' Rehalât* (Cezayir: el-Mârife ed-Düveliyye, 2011), 90,91.

⁶³³ Saîd, *Târîhu Benî Mizâb*, 55.

profesyonel bir boyuta taşınmasına zemin hazırlamıştır. Bölgede yapılan ticaretin bel kemiğini zeytinyağı, buğday ve arpa gibi tarım ürünleri, ayrıca yerel el sanatları ve tekstil ürünleri oluşturur.⁶³⁴

Sonuç olarak, Mizâb tarihi boyunca ticaret açısından stratejik bir öneme sahip olmuştur. Bu bölgedeki ekonomik faaliyetler, sadece mal ve hizmetlerin alım satımı ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda sosyal ve kültürel etkileşimlere de olanak tanımıştır. Ticaret, bu bölgenin kimliğinin oluşmasında ve ekonomik kalkınmasında merkezi bir rol oynamıştır. Bölgenin ekonomik hayatı, tarım ve hayvancılığın yanı sıra ticaretin de gelişmesiyle zenginleşmiş, bu durum bölge halkının yaşam standartlarını geliştirmiştir. Ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesi, bölgenin sosyal ve kültürel hayatında da önemli değişimlere yol açmıştır.

D. Günümüzdeki İbâzî Kurumları ve Teşkilatlar

İbâzîliğin ikinci imamı Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (ö. 145/762), kitmân (gizlilik) döneminin ihtiyaçlarına cevap verebilmek için İbâzî hareketini sistematize etmiş ve uyulması gereken kuralları daha düzenli bir hale getirmiştir. Bu süreçte, İbâzî topluluğunun dinî, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla üç tür gizli meclis oluşturulmuştur:⁶³⁵

1. **Genel Meclisler:** Tüm İbâzîlerin katılımına açık, topluluğun genel meselelerini değerlendiren meclisler.⁶³⁶
2. **Şeyhler Meclisi:** Yalnızca liderlerin katılımıyla gerçekleştirilen üst düzey toplantılar.⁶³⁷
3. **İlim ve Öğrenci Meclisleri:** Eğitim ve öğretim odaklı toplantılar, sadece öğrencilerin katılımına açıktı.⁶³⁸

Rüstemî İmametî döneminde (776-909), İbâzîlerin *zuhur imametî* içerisinde olmaları sebebiyle dinî ve dünyevî işlerin idaresi, başta bulunan imamın asli göreviydi. Ancak Rüstemî Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte İbâzîlerin oluşturduğu *zuhur imametî*

⁶³⁴ Yahmed, *el-Cevâhib-ü mine 'l-Hayâti 'l-İctimâiyye ve 'l-İktisâdiyye*, 58.

⁶³⁵ Nâsır, *Menhecü 'd-Da 've*, 130,131.

⁶³⁶ Nâmî, *Dirâsât*, 102.

⁶³⁷ Nâsır, *Menhecü 'd-Da 've*, 131.

⁶³⁸ Ebû Zekeriyâ, *Târîhu Ebî Zekeriyâ*, 5-8.

de sona ermiş ve bu topluluk, *kitmân* adı verilen gizlilik dönemine geçmiştir. Bu süreçte, İbâzîler dinî ve dünyevî işlerin uyum içinde yürütülmesini sağlayacak bir düzen kurma ihtiyacı duymuşlardır. Bu gereksinimden hareketle çeşitli yapılar ortaya çıkmış ve önemli görevler üstlenmişlerdir.⁶³⁹

Bazı İbâzî kaynaklarda başta Cezayir'in Mizâb vadisi bölgesinde bulunan Gardâye vilayeti olmak üzere civar şehir ve köylerde İbâzî kültür ve medeniyetinin oluşmasında etkisi olan kurum ve kuruluşlar şu şekilde sıralanır: “*Azzâbe Halkası*”, “*Heyet-i İrvân*”, “*Heyet-i İmessurdân*”, “*Heyet-i Timsirdin*”, “*Meclisü'l-A'yân*”, “*Mekâris*”, “*Aşâir*”, “*Cem'iyyeti'l-Hayriyye*”, “*Meclis-i Ammî Saîd*” ve “*Meclis-i Bâ Abdurrahman el- Kûrasî*.”⁶⁴⁰

Bu anlamda ilk olarak Azzâbe Teşkilatı ya da Halkası, Ebû Abdullah Muhammed b. Bekir el-Fürsüttâi (ö. 440/1048) tarafından hicrî 409 tarihinde kurulmuştur. Azzâbe Teşkilatı, İbâzî toplumunun dinî ve içtimaî düzenini sağlamak için bir model oluşturmuş ve bu yapı zamanla Ammî Saîd Meclisi, Bâ Abdurrahman Meclisi ve diğer teşkilatlarla zenginleşmiştir. Günümüzde bu meclisler, İbâzî toplumunun kimliğini korumada ve toplumsal uyumu sürdürmede önemli roller üstlenmektedir.

Bu meclisler, İbâzî toplumunun sadece dini hayatını değil, aynı zamanda sosyal dayanışma, eğitim ve kültürel değerlerin korunması gibi birçok alandaki ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Merkezi düzeydeki meclisler toplumu genel olarak yönlendirirken, yerel ve bölgesel teşkilatlar daha dar kapsamlı meselelerle ilgilenir. Bu yapıların modern dönemde nasıl işlediğini anlamak hem İbâzî toplumunun geleneksel yapısını hem de çağdaş dünyada karşılaştığı sorunlara getirdiği çözümleri değerlendirmek açısından büyük önem taşımaktadır. Cezayir'in Mizâb vadisi bölgesinde kurulan yedi İbâzî şehirde (el-Atf, Bünûra, Benî Yezgan, Gardâye, Melîke, Berriyân ve Garâra) din ve dünya işlerinin belirli bir düzen içerisinde

⁶³⁹ Mahmoud Benras, “İbâdilikte Sivil Yönetim Teşkilatı: Azzâbe”, *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (Aralık 2022), 272-295.

⁶⁴⁰ Muhammed b. Hammûde Harîz, *el-Meclisü'l-Âilî beyne'n-Nizâmî'l-Urfî ve'd-Dumûhu'z-Zarfî* (Cezâir: Cem'iyâtî't-Türâs, 2007), 29-38.

yürütülmesi, bu yerleşim yerlerinde içtimai ve sosyal hayattan güvenliğe kadar tüm iş ve işlemler bu heyet tarafından icra edilmiştir.⁶⁴¹

Şimdi bu yapıları kuruluş tarihlerine göre ele alalım.

1. Azzâbe Teşkilatı (Meclisü'l-Azzâbe) (مجلس العزابة)

“Azzâbe” kavramı Arapça (عزب) kökünden türemiş olup “üzûb” kelimesinin çoğuludur. (عزب) kelimesi “uzaklaşan kişi” anlamına gelir. Ayrıca evlenmeyi terk etmek (bekar) manasını da içerir. Dünya işlerinden uzaklaşarak zühd hayatını tercih eden kişilere ‘âzib ya da ‘azzâb’ denmiştir.⁶⁴² İlim yoluna koyulan, kendine iyi bir yol arayan, ilim yolunda olan ve hayırlılarla birlikte yol yürüyen, sırat-ı müstakim olarak adlandırılan dosdoğru yolda bulunan kişilere verilen özel bir isim olmuştur. Bütün bu sıfatları haiz müslümanlara “Azzâbî” ismi verilmiştir.⁶⁴³ Azzâbî isminin verilmesinin bir diğer nedeni, dünyaya ait tüm zevkleri terk etmesi ve tüm dünyevilikleri elinin tersiyle itmesi sebebiyledir. Bir Azzâbî işe önce saçlarını kazıtmakla başlar. Zaten Azzâbilerin en belirgin özelliği saçlarını kazıtmış olmaları ve sadece kendilerine has olan beyaz bir elbise giymiş olmalarıdır.⁶⁴⁴

İbâzî Ebû Abdullah Muhammed b. Bekir el-Fürsüttâî (ö. 440/1048) tarafından tarihinde kurulan “Azzâbe” teşkilatı⁶⁴⁵ sayesinde İbâzîler varlıklarını günümüze kadar sürdürebilmişler ve mezheplerini korumayı başarmışlardır. Bu teşkilat başta Vercelân ve Gardâye olmak üzere İbâzî toplumu arasında toplumsal huzurun sağlanmasına çok büyük katkı sağlamıştır. Azzâbe teşkilatı sayesinde toplumda ortaya çıkabilecek fitne olayları önlenmiştir. Ayrıca cami ve vakıf idaresi, esnaf ve sanatkarların denetimi gibi daha pek çok görevler bu teşkilat eliyle yürütülmüştür.⁶⁴⁶

Günümüz Cezayir İbâzîleri, varlıklarını çok zor şartlar altında muhafaza etmeyi ve bu zamana kadar da sürdürmeyi başarmışlardır. Cezayir’de özellikle Mizâb

⁶⁴¹ Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 312.

⁶⁴² Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 2007), 1/595-598.

⁶⁴³ Salih b. Ömer, *Nizâmü'l-Azzâbe ve Devruhü fi'l-Hayâti'l-İctimâiyyei ve's-Sekâfiyyeti bi-Vâdi'l-Mizâb*, 9.

⁶⁴⁴ Berrâdî, *el-Cevâhir*, 226.

⁶⁴⁵ Dercînî, *Tabakât*, I/167-171.

⁶⁴⁶ Sabri Hizmetli, “İbâdilikte Azzabe”, 287.; Süleyman Akkuş - Feyza Doğruyol, “Bir İbâzî Âlim Ebû Ya'kûb el-Vercelânî'nin ed-Delîl ve'l-Burhân'ı Bağlamında İbâziyye'nin Temel Görüşleri”, 124.

vadisi bölgesinde dışa kapalı bir toplum olarak sürdürdükleri yaşam mücadelesini kendi içlerinde kurmuş oldukları Azzâbe sistemi ile kolaylaştırmışlar hatta bu teşkilat sayesinde bölgeye ait bir kültür ve bir gelenek dahi oluşturmuşlardır. Kurmuş oldukları meclisler, halkalar, kurum ve kuruluşlar aracılığıyla hem halka büyük bir hizmet sunmuşlar hem birliklerini muhafaza etmişler hem de bölgeye has bir kültür ve medeniyet inşa etmişler ve günümüze kadar varlıklarını korumayı başarmışlardır. Kurmuş oldukları kurum ve kuruluşlar yoluyla küçük yaştan itibaren eğitime alınan bir birey; eğitim sonucunda mezhep emirlerini yerine getiren, yasaklardan kaçınan, meşru adetlere, gelenek ve göreneklere bağlı, ahlaklı, erdemli ve güvenilir bir kişi olarak İbâzî toplumunun bir neferi olur.⁶⁴⁷

a. Azzâbe'nin Ortaya Çıkış Sebepleri

İbâzî tarihine bakıldığı zaman devlet kurmak için birçok isyan hareketinin meydana geldiği görülecektir.⁶⁴⁸ İbâzîlerin, Rüstemîler döneminde devletleşmelerine rağmen bu dönemde dahi yine kendi aralarında çekişme ve imamet kavgası hiç eksik olmamıştır.⁶⁴⁹ Rüstemîlerin yıkılışından sonra siyâsî bir iradeden uzak, devletsiz kaldıkları zaman İbâzîler kendi kendilerine var olma ve ayakta kalabilme mücadelesine girişmişlerdir. Bu girişimler neticesinde mezhep müntesipleri Azzâbe sistemi sayesinde şiddetten uzaklaşmış ve birliklerini sükûnet içerisinde muhafaza edebilmiş, dînî ve içtimâî vazifelerini huzur içerisinde yerine getirmeye başlamışlardır. Artık İbâzî mezhep müntesipleri Azzâbe nizamı sonucu başta Cezayir olmak üzere Kuzey Afrika'daki varlıklarını günümüze kadar barış içinde sürdürmeyi başarmışlardır.⁶⁵⁰

İbâzîlerin oluşturmuş olduğu Azzâbe meclisleri İbâzî imâmetini devam ettirmek için yapılandırılmış ve bu amaçla inşa edilmiştir. Dolayısıyla Azzâbe teşkilatı beşinci imâmet şeklinde oluşturulan bir imâmet yapılanması olarak da

---

⁶⁴⁷ Taha Farsûs, *el-İttisâlû'l-İstirâtîciyyü Hilâl Ezimme Berrîyan (Berriane) Nümûzec Meclisü'l-Azzâbe fi Vilâyet-i Gardâye (2008-2009)* (Cezâir: Câmîatü'l-Cezâir Külliyyetü Ulûmi'l-İ'lâm ve'l-İttisâl, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 134.

⁶⁴⁸ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 35-49.

⁶⁴⁹ İbnü's-Sağîr, *Ahbâru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*, 65-75.

⁶⁵⁰ Abdülaziz Şehbî, *ez-Zevâya ve's-Sûfiyye ve'l-Azzâbe ve'l-ihtilâlû'l-Feransî fi'l-Cezâir* (Vahran: Dâru'l-Ğarb, 2007), 169-175.

değerlendirilmiştir.⁶⁵¹ Azzâbe teşkilatının düzeni dikkatle incelenecek olursa sistemin bir imâmet yöntemi olduğu görülür. Hatta Azzâbenin devlet yapılanması için yapılandırıldığı söylenebilir. Günümüzde İbâzîler, güç ve şiddet kullanmaktan uzak olduklarını ve bu tür isyanlara karşı olduklarını her platformda ifade etmektedirler.⁶⁵²

Azzâbe nizamının ortaya çıkış sebepleri olarak şunlar zikredilebilir:

a. Mânû savaşı (283/896), Tahert'in düşmesi (296/908) ve Bâğây savaşı (358/968) neticesinde İbâzî topluluğun yaşamış olduğu büyük travma ve yok olma korkusu.

b. Siyâsî bir iradeden yoksun olunması sebebiyle bir daha büyük ve güçlü bir devletin kurulamayacağı düşüncesi.

c. Zuhur imameti döneminde halifenin almış olduğu kararların benzerlerine yine ihtiyaç duyulması ve halifenin aldığı kararların toplum nezdindeki otoritesinin korunmak istenmesi.

d. İbâzî topluluğunun birlik ve beraberliğinin korunmak istenmesi.

e. Oluşturulacak ders halkaları vesilesiyle toplumun ve gençlerin bilinçlendirilmesi ve eğitilmesi ihtiyacı.

f. Toplumun ahlaki yapısının ve sosyal düzenin korunma ihtiyaçları.

g. Ortaya çıkabilecek din ve dünya işlerine matuf tüm problemlerin toplum nezdinde otoritesi kabul edilmiş bir heyet tarafından çözüme kavuşturulmasının zorunluluğu.⁶⁵³

b. Azzâbe Teşkilatının Kuruluşu

Azzâbe teşkilatı, ilim halkaları oluşturularak başlatılmış bir harekettir. Bu teşkilat ilk defa Ebû Abdullah Muhammed b. Bekir el-Fürsüttâî (ö.440/1048) tarafından kurulmuştur. Fürsüttâî, “halka sahibi” veya “halkanın kurucusu” adıyla meşhur olmuştur. Trablus şehrinin güney batısı yönünde 260 km mesafede Cebel-i

⁶⁵¹ Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 313.

⁶⁵² Benras, “İbâdilikte Sivil Yönetim Teşkilatı: Azzâbe”, 277.

⁶⁵³ Salih b. Ömer, *Nizâmü'l-Azzâbe ve Devruhü fi'l-Hayâti'l-İctimâiyyei ve's-Sekâfiyyeti bi-Vâdi'l-Mîzâb*, 16.

Nefûse bölgesinde bulunan Fûrsüttâî şehrinde 345/956 tarihinde doğan Ebû Abdullah Muhammed b. Bekir, Kayrevan ve Mısır'da ilim tahsil etmiş ve dönemin ileri gelen alimlerinden ders almıştır.⁶⁵⁴ Zor şartlar altında büyüyen ve kendini ilme vakfeden Ebû Abdullah, ömrünün sonuna doğru görme yetisini kaybetmiş ve hayatını bu şekilde devam ettirmiştir. İlme ve eğitim-öğretime büyük önem veren Ebû Abdullah, sade bir hayat yaşamış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. 440/1048 yılında yaşamış olduğu odasında vefat eden Ebû Abdullah, aynı yere defnedilmiştir. Kabri Vargla eyaletine bağlı Touggourt'a 20 km uzaklıkta Âclû (Tîn Yesli/Belîde A'mar) köyünde bulunmaktadır.⁶⁵⁵

Ebû Abdullah Muhammed Fûrsuttâî, hocası Ebû Zekeriyya Fasîl b. Ebî Misver Yehrâsûnî'nin (4-5/10-11), Tunus/Cerbe'de verdiği cami derslerine devam etmiştir. Hocasının öğrencilerine ilim halkaları oluşturmaları noktasındaki telkinlerinden çok etkilenmiş⁶⁵⁶ hocasının vefatından sonra "es-Sîretü'l-Misveriyye el-Bekriyye" adında yeni bir ilim halkası oluşturmuştur.⁶⁵⁷ İşte böylece Ebû Abdullah Muhammed b. Bekir el-Fûrsüttâî, Nefûse bölgesinde bulunan *Takyûs* köyünün *Mescidü'l-Münyah* adlı camisinde Azzâbe teşkilatının ilk halkasını böylece kurmuştur.⁶⁵⁸ el-Fûrsüttâî, önde gelen İbâzî alimlerle yaptığı istişareler sonucunda, Azzâbe teşkilatının yöntemlerini ve kurallarını oluşturmuştur. Nefûse bölgesinde kurulmuş olan ilk Azzâbe halkası Cezayir'in Vâdî Riğ bölgesi Beldetü Ömer ilçesinde faaliyete geçmiş ve kısa zaman içerisinde Ebû Abdullah Muhammed b. Bekir el-Fûrsüttâî'nin gayretleri ile Vercelân, Sidrâte, Cirbe, Benî Mus'ab (Vâdî Mizâb) ve civar bölgelerde faaliyetlere başlamıştır.⁶⁵⁹ Bu bölgeler her zaman istişare halinde olmuşlar birbirleriyle olan irtibatlarını hiç kesmemişlerdir.⁶⁶⁰

---

⁶⁵⁴ el-Münîr Abdülhamîd Sa'dûn, *et-Terbiyyetü'l-İslâmiyyetü fi Siyeri'l-İbâziyye* (Gardâye: Müessesetü eş-Şeyh en-Nâsır, 2019), 25-28.

⁶⁵⁵ Salih Zervîl, "eş-Şeyh Ebû Abdullah Muhammed b. Bekir el-Fûrsüttâî", *Al-Naciriya* 13/2 (2022), 574-598.

⁶⁵⁶ Cîtâlî/Ceytâlî, *Kavâidü'l-İslâm*, I/379.

⁶⁵⁷ Dercîni, *Tabakât*, I: 167-170.; Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 256-260.; Benras, "İbâdilikte Sivil Yönetim Teşkilatı: Azzâbe", 272-295.

⁶⁵⁸ Dercîni, *Tabakât*, I/168,169.; Kaşşâr, *el-Lüm'atü'l-Müzîe*, 59.

⁶⁵⁹ Salih b. Ömer, *Nizâmü'l-Azzâbe ve Devruhü fi'l-Hayâti'l-İctimâiyyei ve's-Sekâfiyyeti bi-Vâdi'l-Mizâb*, 29-40.

⁶⁶⁰ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 260-263.; Benras, "İbâdilikte Sivil Yönetim Teşkilatı: Azzâbe", 272-295.

İlk kurulan Azzâbe halkasına son şeklini veren isim ise Ebû Ammar Abdulkâfi (ö.570/1174) olmuştur. Artık İbâzî toplulukları varlıklarını Azzâbe halkası ile devam ettirmişlerdir. Azzâbe halkasının/meclislerinin oluşturulduğu dönem İbâzîler'in faaliyetlerini gizli bir şekilde yürüttüğü dönem olan kitmân evresine denk gelmektedir. Bu meclislerin adayları sadece İbâzîlerden oluşmuş ve ilk dönemde gizliliğe azami derecede özen gösterilmiştir.⁶⁶¹ Azzâbe teşkilatı kurulduğu ilk dönemden itibaren İbâzîlerin tüm dînî ve idârî işlerini yürüttüğü en üst karar meclisi olmuştur.⁶⁶² Zamanla bu teşkilat siyâsî bir yapı olmaktan çıkmış ve dini bir yapı olarak varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.⁶⁶³

Azzâbe meclisleri, İbâzîlerin yaşadığı Mizâb vadisi bölgesinde bulunan hemen hemen her şehir ve her köyde kurulmuştur. Bağımsız bir imamete bağlı olmamaları ve bağımsız mevcut bir devlete sahip olmamaları nedeniyle Azzâbe meclisleri; İslami şura yönetiminin tüm avantajlarını kullanmış, halife ve imama ait tüm yetkilere sahip olmuştur.⁶⁶⁴ Toplumunu ilgilendiren dini, sosyal, iktisadi ve eğitim gibi bir çok alanda görevler icra eden Azzâbe halkaları; önceleri şehir merkezlerinden uzak yerlerde gizli mahzenlerde toplanarak kararlar almışlardır.⁶⁶⁵ Altıncı yüzyılın ilk yarısından itibaren cami külliyesi Azzâbe meclislerinin ana karargahları olmaya başlamıştır. Caminin bitişiğinde olan bir binayı kendilerine ait özel merkez edinen Azzâbe halkası, sadece üyelerin girebildiği bu mekânda toplanmış ve burada kararlar almıştır. Azzâbe teşkilatı aldıkları kararların gizli olmayanlarını halka duyurmuş ancak gizli bilgilerin olduğu dosyaları burada saklamıştır. Azzâbe meclisinin toplantılarını yaptıkları bina "Temnâyt/Temneyt" olarak isimlendirilmiştir. Bu kelime Berberîce'de "binicilerin/şeyhlerin mekânı" anlamına gelmektedir. Yani "dini koruyunların, muhafaza edenlerin mekânı" kastedilmektedir.

İbâzî topluluğu üzerinde hem sosyal hem de dînî alanlarda tam bir otoriteye sahip olan Azzâbe meclislerinin, günümüzde Mizâb bölgesinde hâlâ varlığı devam

---

⁶⁶¹ Bukeyr bin Saîd A'veşt, *Vâdî Mizâb fî Zillî'l-Hazâreti'l-İslâmiyye* (Gardâye: Matbaatü'l-Arabiyye, 1991), 93.; Cehlan, *el-Fikru's-Siyâsiyyü*, 166.

⁶⁶² Hüseyin, *el-İbâziyyetü fî'l-Mağrib*, 54.

⁶⁶³ Benras, *Kuzey Afrika İbâdiliği ve İmâmet Düşüncesi*, 180.

⁶⁶⁴ Muammer, *el-İbâziyyetü fî'l-Cezâir*, 1979, 254.

⁶⁶⁵ Hicâzî, *Tetavvuru'l-Fikri't-Terbeviyyi'l-İbâziyyi*, 153,154.

etmektedir. Ancak Azzâbe teşkilatı Nefûse bölgesinde ve Cerbe adasında Osmanlılar döneminde kapanmıştır.⁶⁶⁶

c. Azzâbe Teşkilatına Giriş Şartları

Azzâbe teşkilatı, kitman döneminde zuhur imameti döneminin şûra yoluyla yürütülen tüm işlerini yürütmüş en üst danışma meclisi⁶⁶⁷ olduğundan bu meclisin İbâzî cemaati nezdinde hem büyük bir değeri hem de tam bir otoritesi vardır.

Azzâbe teşkilatına katılmak için konulan şartların giyim tarzından davranış usulüne varıncaya kadar oldukça zor ve meşakkatli olduğu görülür. Toplum nezdinde büyük bir öneme sahip olan bu teşkilata girmek için aranan şartlar şu şekilde özetlenebilir:

- a. Kişi öncelikle edep ve haya sahibi olmalıdır.
- b. Toplumun kabul ettiği ahlak ve görgü kurallarına riayet etmelidir.
- c. Saygılı, görgülü, kibar ve nezaket sahibi olmalıdır.
- d. Hafız olmalıdır.
- e. İlimle meşgul olmalı ve bu yolda alınması gereken tüm eğitimleri tamamlamış olmalıdır.
- f. Dünya ve dünyalıklara meyletmekten uzak durmalı, hayatını Allah yoluna adanmış olmalıdır.⁶⁶⁸
- g. Tüm bunların yanında giyilmesi gereken özel elbiseleri giyinerek vaktini mâlâyânî işlerden uzak bir şekilde ev ve cami arasında geçirmelidir. İbâzîler, temsil makamında bulunan Azzâbî'nin giyim-kuşamına ve tıraşına dikkat etmesi, vakur bir görünüm ile halkın gözünde saygınlığını ve güvenini muhafaza etmesi gerektiğini ifade ederler. Onlara göre saçın tıraş edilmesi dünyevi işlerden arınmış olmanın bir göstergesidir. Giyim konusunda sadeliği ve duruluğu temsil eden beyaz renkli bir giysi

⁶⁶⁶ Nâmî, *Dirâsât*, 284.

⁶⁶⁷ Hüseyin, *el-İbâziyyetü fi'l-Mağrib*, 54.

⁶⁶⁸ Dercîni, *Tabakât*, I/171,172.; Sâmiye Makrî, *et-Tâ'lim inde'l-İbâziyye fi Bilâdi'l-Mağrib min Sukûti'd-Devleti'r-Rüstemiyyeti ilâ te'sîsi Nizâmi'l-Azzâbe* (Konstantin: Câmîatü Mantûrî, Külliyyeti Ulûmi'l-İnsâniyye, Kısmü't-Târih ve'l-Âsâr, Risâletü Lineyl Şefâati'l-Macester Fi't-Târihi'l-Vesîd, 2006), 69-74.; Salih b. Ömer, *Nizâmü'l-Azzâbe ve Devruhû fi'l-Hayâti'l-İctimâiyyei ve's-Sekâfiyyeti bi-Vâdi'l-Mizâb*, 53,54.

tercih ederler. Ayrıca giydikleri beyaz elbiseyi cübbe ve sarık/takke ile desteklemek adetten sayılmış olup zorunluluk kabul edilmez.⁶⁶⁹

Azzâbe meclisine girecek olan adaylarda bulunması gereken şartların oldukça zor olması üstlenilen misyonun ve görevin sorumluluğundan kaynaklanır. Seçilen bir Azzâbi tabi olduğu ve sorumlu olduğu topluluğu temsil eder. Bu yüzden örnek bir şahsiyet olmalıdır çünkü temsil ettiği insanların sorumluluğunu üstlenmiştir. Herhangi bir nedenden dolayı üye eksildiği zaman hemen seçim yapılır ve gerekli olan sayı tamamlanır.⁶⁷⁰

Azzâbe teşkilatına üye seçme işi de oldukça titiz ve gizli yürütülen bir süreçtir. Öncelikle teşkilata seçilecek olan kişi belirlenir ve belirli bir süre takibe alınır. Araştırma safhası gizlilikle yürütülür.

Azzâbe halkası on iki veya on dört üyeden oluşmuştur.⁶⁷¹ Azzâbe teşkilatına “Şeyh” ismi verilen kişi başkanlık eder. Azzâbe meclisinin başkanı seçimle iş başına gelir. Kararlar istişare edilerek ve gizlilik ilkesine riayet edilerek oy birliğiyle alınır. Azzâbe teşkilatına bazı yerlerde “meclis” bazılarında “heyet” bazılarında ise “halka” denmiştir.⁶⁷²

Azzâbe halkası temel olarak amirler, memurlar ve acizler şeklinde üç gruptan oluşmuştur. Birinci grubu amirler oluşturur. Amirler de halkanın başı ve lideri olan *Şeyhu'l-Azzâbe* ve Kur'an talebelerinden oluşan *alimler* şeklinde iki sınıf olarak ayrılmıştır. İkinci grubu çeşitli işlerde görevli *memurlar* oluşturmaktadır. Üçüncü grubu ise *acizler* olarak adlandırılan ve çeşitli sınıflardan oluşan kişiler oluşturmaktadır. Bunların içinde engelliler, körler, yaşlılar, kovulmuş olanlar ve akli kıt olanlar mevcuttur. Bu sınıfa dahil olanlar ilim ehline hizmet etmekle mükafata nail olacaklardır.⁶⁷³

d. Azzâbe Meclisinin Dini Alandaki Görevleri

⁶⁶⁹ Sa'dûn, *et-Terbiyyetü'l-İslâmiyyetü fî Siyeri'l-İbâziyye*, 83.

⁶⁷⁰ Benras, *Kuzey Afrika İbâdiliği ve İmâmet Düşüncesi*, 197.

⁶⁷¹ A'veşt, *Vâdî Mizâb*, 105.

⁶⁷² Benras, “İbâdilikte Sivil Yönetim Teşkilatı: Azzâbe”, 272-295.

⁶⁷³ Berrâdî, *el-Cevâhir*, 226,227,233,234.

Azzâbe meclisinin en önemli görevi, dini korumak, emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münkeri yerine getirmektir. Bu doğrultuda çok önemli kararlar almış ve uygulamıştır. Bu yönüyle meclis en üst dini karar mercidir. Bu meclisin dini meselelerle ilgili almış olduğu ve yerine getirmiş olduğu belli başlı bazı görevler şu şekilde özetlenebilir:

a. Çocuklara dini eğitim verilmesi

b. Kadınlara, gençlere ve yetişkinlere yönelik vaaz ve irşad programlarının düzenlenmesi

c. Cami ve mescitlerin temizlenmesi, tadilat, tamirat vb. iş ve işlemlerin yönetilmesi. Burada yerine getirilmesi gereken en başta ezan, namaz, hutbe vb. faaliyetlerin planlanması ve icra edilmesi.

d. Halkın dini konulardaki sorularına fetva verilmesi.

e. Vefat edenlerin tekfin, teşhiz ve defin işlemlerinin icra edilmesi.

Hülâsâ Azzâbe teşkilatının insanların günlük yaşamda din ile alakalı tüm işlerini düzenlemesi en önemli dini görevleri arasında sayılmıştır.⁶⁷⁴

Ayrıca günümüzde Cezayir'de Azzâbe teşkilatlarına ait birçok radyo kanalları, internet adresleri, dergiler ve gazeteler mevcuttur. Bu haberleşme kanalları sayesinde İbâzî cemaati mensupları, Azzâbe teşkilatının tüm faaliyetleri ile ilgili haberlerini, duyurularını ve bilgilendirmelerini bu yollardan takip etmektedirler.⁶⁷⁵

e. Azzâbe Meclisinin Toplumsal Alanla ilgili Yetkileri

Azzâbe'nin en önde gelen yetki ve sorumluluklarından birisi de toplumsal hayatın huzur ve güvenliğini sağlamaktır. Cezayir'in Mizâb vadisi bölgesinde yaşamlarına devam eden İbâzî toplumunun sosyal hayatının belirli bir düzen içerisinde yürütülmesi için tüm iş ve işlemler Azzâbe heyeti tarafından icra edilmiştir.⁶⁷⁶ Sosyal hayatta icra edilen tüm faaliyetler Azzâbe'nin görev ve sorumluluk alanına dahildir. Evliliklerin İbâzî geleneklere göre icra edilmesi, boşanma ile ilgili hususlar,

⁶⁷⁴Muhammed Ali Debbûz, *Nehzatü'l-Cezâiri'l-Hadîse ve Sevratühe'l-Mübâreke* (Cezayir: Matbaatü't-Taâvüniyye, 1965), I/193-195.

⁶⁷⁵ Benras, *Kuzey Afrika İbâdiliği ve İmâmet Düşüncesi*, 201.

⁶⁷⁶ Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 312.

mirasçılara miras dağıtımının yapılması, akrabaya, yetimlere, yoksullara karşı davranış biçimi geliştirilmesi ve onlara sahip çıkılması vb sosyal konularda kural koyma yetkisi Azzâbe teşkilatına aittir. Azzâbe teşkilatının koymuş olduğu kurallar, toplumun İslam şeriatına bağlı bir şekilde yaşamasını sağlamıştır. Şayet konulan kurallara riayet etmeyen ve günahından tevbe etmeyen biri çıkarsa onun durumu Azzâbe Meclisine havale edilir.⁶⁷⁷

f. Azzâbe Meclisinin Eğitim ve Ekonomik Alanla İlgili Sorumlulukları

Azzâbe teşkilatı, Cezayir’de yaşayan İbâzî toplumu için hayatın farklı alanlarında çok önemli görevler üstlenmiştir. Alış-veriş ve ticaretin helal olması noktasında hassas davranan İbâzî toplumunu Azzâbe meclisi ekonomik alanda da denetlemiş ve bu hususta üzerine düşen sorumluluğu üstlenmiştir. Hayata tutunmak ve varlıklarını sürdürebilmek için ticarete önem veren İbâzîler, ticaret yapmak ve geçimini sağlamak için günümüzde ülkenin her şehrine dağılmışlardır.⁶⁷⁸ Teşkilat özellikle İbâzî toplumunun eğitim hayatının icrasında özel mali kaynaklar oluşturmaya çalışmıştır. Çocuk yaştan itibaren eğitime büyük önem veren İbâzîler, eğitime özel bir pay ayırmışlardır. Azzâbe teşkilatı bu hususta kaynak oluştururken mali kaynakları sabit ve değişken şeklinde ikiye ayırmıştır.

Sabit kaynaklar; vakıf yoluyla hibe edilen arsa, tarla ve diğer mülklerin gelirlerinden oluşmaktadır. Bu mülklerin gelirlerinden elde edilen kaynaklar, cami, mescit ve öğrencilerin giderleri için kullanılır. Ayrıca toplanan zekât malları da önemli bir sabit kaynak olarak öne çıkmaktadır. Azzâbe meclisi İbâzî toplumunun zengin olan üyelerinden zekatlarını toplamakla görevlidir. Toplanan bu zekâtın büyük bir kısmı eğitime harcanmaktadır. Eğitim kurumları ve okullar, Azzâbe’nin titizlikle üzerinde durduğu ve bütçesinden idaresine varıncaya kadar bil fiil sorumluluk üstlendikleri bir alan olmuştur.

Değişken kaynaklar ise; Mizâb toplumunda bulunan zenginler ve büyük tüccarlar tarafından öğrencilere ve onların öğretmenlerine Azzâbe kurumu aracılığıyla sağlanan fonlar, burslar ve diğer kaynaklardan oluşmaktadır. Yine bu kaynakları

⁶⁷⁷ Benras, “İbâdilikte Sivil Yönetim Teşkilatı: Azzâbe”, 288.

⁶⁷⁸ Benras, *Kuzey Afrika İbâdiliği ve İmâmet Düşüncesi*, 205.

toplamak, ihtiyaç sahiplerini tespit etmek ve dağıtımını yapmak Azzâbe meclisinin önemli görevleri arasında zikredilir.⁶⁷⁹

g. Azzâbe Heyetinin Üyeleri ve Görevleri Şunlardır

Azzâbe teşkilatının üyeleri şunlardır:

1. Şeyhu'l-Azzâbe (Şeyhu'l-Halka): En akıllı, en bilgili ve en yetenekli kişi olan başkan; zühd ve takva ehlinden olmalıdır. Teşkilatın lideri ve en başıdır. Yani en üst amiridir. Ancak tek başına karar alamaz. Karar alacağı zaman mutlaka üyelerle istişare etmelidir. Adına hutbe okutabilir ve camilerde vaaz ve irşad görevlerinde bulunabilir.

2. İmam: Aynı zamanda Azzâbe şeyhinin vekili olan imam, beş vakit namazı kıldırmak ve cuma hutbesini okumakla mükelleftir. İmam hafız olmalıdır. Kıraati düzgün, bilgili ve takva ehli olmalıdır.

3. Müezzîn: Beş vakit ezan okumakla görevli olup oruç, iftar ve dînî bayramların vaktini tayin etme konusunda da yetkilidir. Kıraati ve sesi güzel olmalıdır. Ezan okumak, imam olmadığı zaman onun yerine vekalet etmek, caminin temel hizmetlerini ifa etmek, evlilikle ilgili belgeler düzenlemek gibi görevleri vardır.

4. Muallimler: Sayıları üç ila beş kişi arasında değişen bu üyeler; eğitimden, mescidin düzeninden ve Kur'an eğitiminden sorumludurlar.

5. Mescid Vakıf Görevlileri: İki görevli bulunmaktadır. Biri mescidin her türlü sosyal ve yardımcı hizmetlerinden sorumlu, diğeri ise mezarların bakımından ve düzeninden sorumludur.

6. Sosyal İşlerden Sorumlu Olanlar: Beş üyeden veya duruma göre daha fazla kişiden oluşur. Bunlar cenaze işleri ile ilgilenirler. Ölüyü yıkarlar, mevtanın vasiyeti ve mirası ile ilgili durumunu inceleyip İslam hukukuna göre işlem yaparlar.⁶⁸⁰

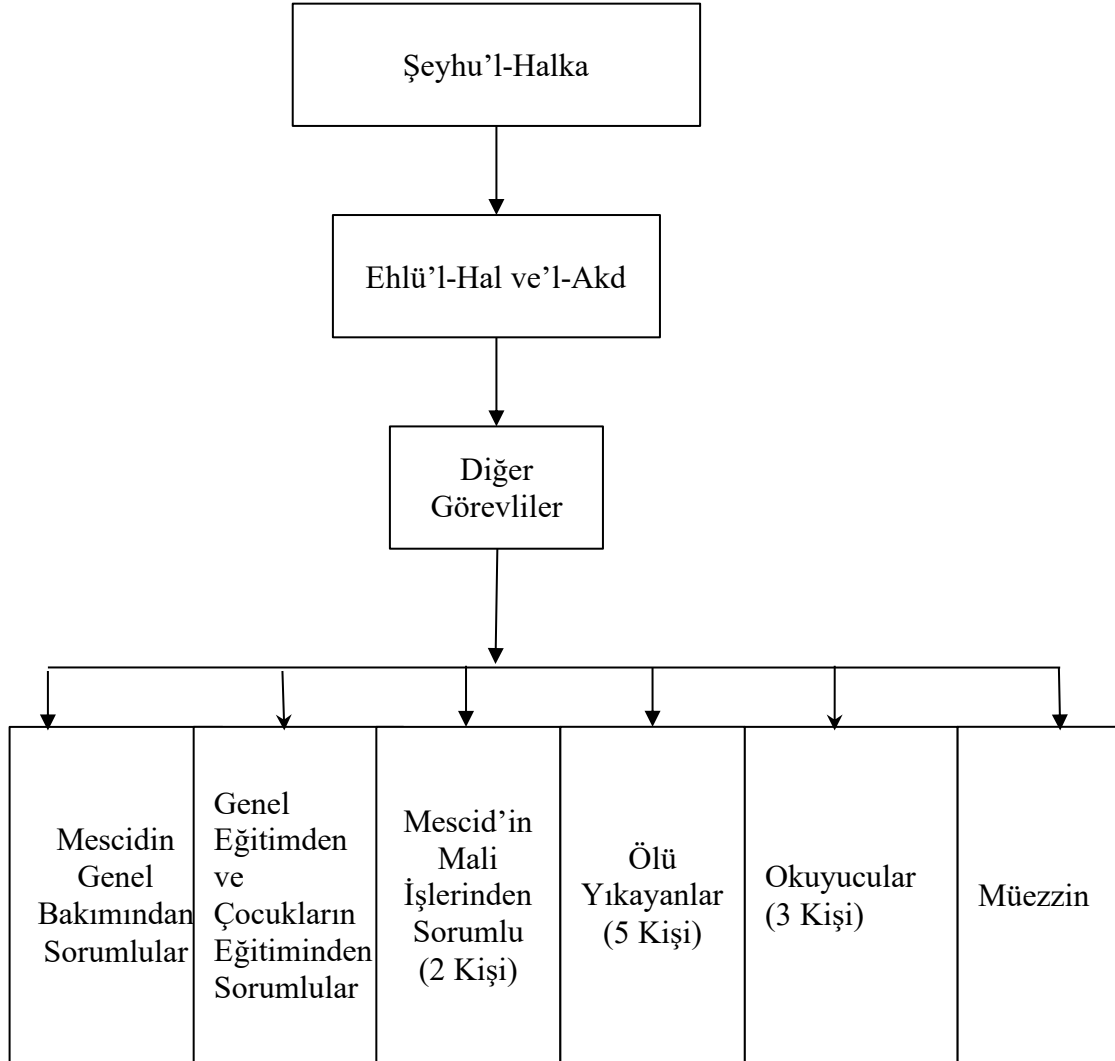
Azzâbe Heyeti ile ilgili olarak Abdurrahman Osman Hicazî, *Tetavvuru'l-fikri't-terbeviyyi'l-İbâziyyi fi'ş-Şimâli'l-İfrîkıyyi* adlı eserinde hemen hemen aynı bilgileri

⁶⁷⁹ Lûbâkî İbrahim, *et-Ta'lim ve Ricâlühû fi Muntakati Vâdî Mîzâb Avâhiri'l-Karni's-Sâmini Aşre Milâdî* (Câmiatü Gardâye, Külliyyetü'l-Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 27.

⁶⁸⁰ A'veşt, *Vâdî Mîzâb*, 105.

aktarır. Ancak Hicâzî, halkanın en eski üyelerinden olan ve şeyhin yardımcıları konumunda bulunan ‘Müsteşârûn’ adlı başka bir gruptan bahseder. Halka Şeyhi bunların görüşünü almadan ve bunlarla istişare etmeden hiçbir karar veremez. Yine Azzâbe teşkilatına katılacak olanları ve üyelikten çıkarılacak olanları ‘Müsteşârûn’ heyeti belirler.⁶⁸¹

Azzâbe teşkilatının şeması şu şekilde özetlenebilir:⁶⁸²

Cezayir’de Rüstemî devletinin ortadan kalkmasından sonra bireysel ve toplumsal olarak İbâzî toplumunun din ve dünya işlerini yürüten ve bununla ilgili kararlar alıp bu kararları uygulayan Azzâbe teşkilatı başlangıçta tek bir halkadan

⁶⁸¹ Hicâzî, *Tetavvuru'l-Fikri't-Terbeviyyi'l-İbâziyyi*, 149-151.

⁶⁸² Makrî, *et-Tâ'lim inde'l-İbâziyye*, 69.

oluşmaktaydı. Daha sonra Azzâbe halkaları İbâzîler'in bulunduğu her bölgeye yayıldı. Yayılan bu halkalar veya meclisler Azzâbe teşkilatının yardımcısı veya alt kolları olarak ön plana çıktılar.⁶⁸³

Cezayir Mizâb bölgesinde etkin olan Azzâbe meclisleri şu şekildedir. En üstte en yetkili iki meclis bulunmaktadır. Bunlar Meclis-i Ammî Saîd ve Meclis-i BâAbdurrahman el-Kürasî şeklindedir. Bunların altında ise sırayla: Halakatü'l-Azzâbe, Meclisü'l-A'yân, el-Aşâir, el-Mecâlisü'l-Âiliyye, el-Üser, el-Efrâd bulunmaktadır. Ancak günümüzde el-Mecâlisü'l-Âiliyye, hayat şartlarının değişmesi ve zamanın getirmiş olduğu yenilik veya bozulmadan etkilenerek kaybolmuştur.⁶⁸⁴

Günümüzde Cezayir'in Mizâb vadisi bölgesinin Gardâye, el-Atf, Garâra, Berriyân bölgelerinde birçok Azzâbe meclisi bulunmaktadır.⁶⁸⁵ Hatta günümüzde İbâzîler; Cezayir'in tüm şehirlerine ticaret, iş, eğitim veya başka nedenlerle yayılmış durumdadırlar. Dolayısıyla yaşadıkları şehirlerde veya meskûn oldukları mahallelerde bulunan İbâzîler, bir araya gelmişler ve aralarındaki bağın güçlü kalmasını sağlayan, mezhep müntesiplerini bir arada tutan, sadece kendi mezhepdaşlarına hizmet veren, bir ibadethane, bir medrese, bir misafirhane veya bir idare ve istişare merkezi olarak kullanılan ve adına "*Dâru'l-Arş*" ismi verilen müesseseler oluşturmuşlardır. "*Dâru'l-Arş*"ın idarecisi olan kişi hem Azzâbe teşkilatının bir üyesi aynı zamanda da o bölgede bulunan mezhep müntesiplerinin temsilcisi konumundadır. Mizâb bölgesinde yaşayan İbâzîler, kendilerine Mizâbî denmesini tercih etmektedirler. Bu hitap buraya ait olma ve buranın yerlisi olma vurgusunun ifadesidir. Buranın yerlisi olmak ise Cezayir İbâzîleri tarafından bir ayrıcalık olarak görülür. Bir İbâzî "*Dâru'l-Arş*"a gelerek hem ibadetini yapar hem de aidiyet hissini ve duygusunu böylece taze tutmuş olur.⁶⁸⁶

Kabile sistemine göre yönetilen ve hâlâ kabileciliğin hâkim olduğu Mizâb bölgesi İbâzîleri, kapalı bir toplum yapısına sahip olmuşlar gelenek ve göreneklerine bağlı kalmışlar ve bu sayede kültürel dejenerasyona en az uğrayan topluluk olmuşlardır. Mizâbîler kendi mezheplerinden olmayanlara kız alıp vermemişlerdir.

⁶⁸³ Benras, "İbâdilikte Sivil Yönetim Teşkilatı: Azzâbe", 272-295.

⁶⁸⁴ Ahmed el-Hâc İbrahim Dudu, *el-Halakatü'l-Mefkûd fi'n-Nizâmi'l-İctimâiyyi li-benî Mizâb* (Âti İscan (Gardâye): Müessesetü'l-İhsani'l-Hayriyye, 2022), 15. Bkz. Ek 8.

⁶⁸⁵ Benras, "İbâdilikte Sivil Yönetim Teşkilatı: Azzâbe", 278.

⁶⁸⁶ Söylemez, *Mahfuzat* 2, 40.

Ancak son zamanlarda çok az da olsa kız alıp verenlerin var olduğu söylenir. Dügün törenlerinden cenaze merasimlerine varıncaya kadar sosyal, kültürel ve ritüeller Azzâbe teşkilatının koymuş olduğu kurallar çerçevesinde icra edilir

Cezayir'in Mizâb vadisi bölgesinin Gardâye vilayetinde ve civar bölgelerde (Tunus'un Cerbe Adası, Libya'nın Cebel-i Nefûse Bölgesi) bulunan İbâzî topluluklarının kendi aralarındaki iletişimleri ve bağları özellikle son yıllarda artmıştır. Günümüzde İbâzîliğin Uman'da (سَلْطَنَةُ عُمان) yaygın olması, halkın çoğunluğunun bu mezhebe mensup olması ve İbâzîlik mezhebine ait yayımların devlet eliyle neşredilmesi gibi nedenler sebebiyle Uman, günümüzde İbâzîliğin merkezi konumundadır. Tüm İbâzî bölgelerden mezhebin merkezi konumunda olan Uman'a eğitim görmek için giden ve eğitim aldıktan sonra geri memleketine dönen birçok kişi mevcuttur. Bu alimler, İbâzî bölgeler arasındaki bağı muhafaza eden en güçlü halka konumdadırlar.⁶⁸⁷

Günümüzde Gardâye vilayeti ağırlıklı olmak üzere Cezayir'in Mizâb bölgesinde İbâzî toplumu nezdinde en yüksek rütbeli meclisler “*Ammî Saîd Meclisi*” ve “*BâAbdurrahman el-Kürasî*” meclisleridir.

2. Meclis-ü Ammî Saîd (مجلس عمي سعيد)

Saîd b. Hamîde b. Abdürrezzâk el-Hayrî el-Cirbî'ye (ö. 897/1492)'ye nisbet edilerek *Ammî Saîd Meclisi* olarak meşhur olan bu teşkilat, yasama ve yürütme meclisi gibi işlevi olduğundan ayrıca yönetim, danışma, Azzâbe üyelerini seçme ve kritik zamanlarda toplanıp karar verme yetkisine de sahip olduğundan dolayı Mizâb vadisi İbâzî toplumu nezdinde en değerli ve en itibarlı meclis olarak görülür. Her bölgeden bir temsilcinin bulunduğu bu meclisin tüm üyelerinin ilim adamı olması zorunludur.⁶⁸⁸

⁶⁸⁷ Söylemez, *Mahfuzat* 2, 39. Gardâye'de İbâzî Âlim Şeyh Ömer Kaşşâr ile yapmış olduğumuz mülakatta Kaşşâr bu konuda şunları söylemiştir: “Bizim mezhep merkezimiz Uman'dır. Burayla irtibatımızı hiç kesmedik ve her zaman devam etmiştir. Bu bölgeden seçmiş olduğumuz öğrenciler eğitim için Uman'a gönderilir ve bazıları buraya geri döner.” Kaşşâr, kendisinin de eğitim için başta Uman olmak üzere birçok ülkeye gittiğini ve hatta Suriye'de bulunduğu süre zarfında Türklerden de öğrenci arkadaşlarının bulunduğunu ifade etmiştir.

⁶⁸⁸ Kaşşâr, *el-Lüm 'atü'l-Müzîe*, 64.; Ca'bîrî, *el-Bu'dü'l-Hadâriyyü*, 158.

Cezayir İbâzîlerini yöneten, onlarla ilgili tüm kararları alan ve takip eden “Şeyh Ammî Saîd Heyeti” en üst dînî, içtimâî ve siyâsî bir meclis hüviyetindedir.⁶⁸⁹

Ammî Saîd Meclisi şehirlerin genişlemesiyle birlikte ortaya çıkmıştır. İbâzîlerin meskûn bulunduğu her köyde ve her kasabada ortaya çıkan problemleri başarıyla çözmüş bir teşkilat olmuştur. Her köyde ve her kasabada bulunan bu meclisin üyeleri aynı zamanda Azzâbe teşkilatının temsilcileridir. Mizâb bölgesinde bulunan Azzâbe meclislerine başkan atamalarını yapar, bölgede mevcut olan vakıfların yönetiminden sorumludur, hac hizmetlerini yürütür. Gerektiğinde acil olarak toplanır ve hemen çözülmesi gereken problemler ele alınır. Uzlaşma kültürünün hâkim olduğu bu meclislerde her köyden üç temsilci -Azzâbe’nin büyüklerinden olmalı- meclisi yönetmesi için kendi aralarında başkan seçerler. Meclis bazen güvenlik bazen kaos azaltma, bazen de sosyal reform niteliği taşıyan birçok anlaşma yayınlamıştır. Ammî Saîd Meclisi, Mizâb bölgesinde sosyal huzuru koruma, adaleti tesis ve muhafaza etme noktasında önemli bir yapı olarak ortaya çıkmakta ve bölge halkı için güvenilir bir çözüm mekanizması sunmaktadır. Anlaşmazlıkların adil bir şekilde çözülmesi, yerel yönetime olan güveni artırmakta ve kamusal düzeni sağlamaktadır.⁶⁹⁰ Şu an (Ekim 2024) Gardâye’de Azzâbe teşkilatının reisi, Şeyh Belhâc Bekir b. Muhammed b. Bekir aktif olarak görev başındadır.

3. Meclis-ü BâAbdurrahman el-Kürasî (مجلس باعبد الرحمان الكرتي)

BâAbdurrahman el-Kürasî (ö.6/12.yy),⁶⁹¹ Şeyh Ebû Abbas Ahmed b. Muhammed b. Bekr’in öğrencisi olmuş önde gelen İbâzî bilginlerinden birisidir. Mizâb vadisi bölgesine göç edenlerin başında gelen el-Kürasî, Melîke mahallesine yerleşmiş ve burada faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu bölgeyi bölgenin önde gelen ilim merkezi haline getirmiştir.⁶⁹² Melîke köyü, öğrencilerin Mizâb vadisindeki tüm köylerden geldiği bir ilim yuvası olmuştur. el-Kürasî meclisinin kuruluş tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, en eski belgesi hicri 807 (miladi 1405) yılına aittir. Bu teşkilat günümüzde de görevine devam etmekte olup aynı mahallede hala mevcut olan

⁶⁸⁹ Söylemez, *Mahfuzat* 2, 46,47.

⁶⁹⁰ Farsûs, *el-İttisâlü'l-İstirâticîyyü*, 141.

⁶⁹¹ Dercînî, *Tabakât*, II/488.

⁶⁹² Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, II/245.

bir mescid bulunmaktadır ve bu mescit, Mizâb yüksek konseyi toplantılarına ev sahipliği yapmaktadır.⁶⁹³ İhtiyaç halinde toplanan bu meclisin şeyhi, toplantıları üç defa "Lâ ilâhe illallâh" diyerek başlatır. Daha sonra toplantının konuları görüşülür.⁶⁹⁴

BâAbdurrahman el-Kürasî Meclisi, Mizâb vadisi bölgesinde bulunan tüm Azzâbe üyelerinin önde gelen temsilcileri ve başkanlarından oluşur. Bölgede bulunan İbâzîleri, her köyden üç üye ve Gardâye merkezden altı üye temsil eder. Bu teşkilat ihtiyaç halinde Mizâb halkının Cezayir devleti ile olan sosyal ve siyasi ilişkilerini etkileyen olayların düzenlenmesi ve ele alınması amacıyla toplanır ve toplumun menfaatine kararlar alır. El-Kürasî meclisi, Mizâb bölgesinin en yüksek sosyal otoritesini temsil eden iki teşkilattan biri olup, sosyal geleneksel meclisler arasındaki iletişimi sağlamak ve siyasi sosyal meselelerde toplumsal birliği oluşturmak amacıyla kurulmuştur. Günümüzde aktif olarak görevine devam eden el-Kürasî Meclisi, ortaya çıkan sosyal ve siyasal meselelerin çözümünde aktif rol oynamaktadır. Ancak, siyasi olarak aldığı kararlar her zaman zorlayıcı olmamış, daha çok bilgi verme ve Mizâb kamuoyunu yönlendirme amacı taşımaktadır.

Bu bağlamda ön plana çıkan başka bir kurum Aşîret teşkilatıdır.

4. Meclisü'l-Aşîret (Aşîret Teşkilatı) (مجلس العشيرة)

İbâzî toplumu, başta Berberîlerin birçok kolu olmak üzere çeşitli aşîret, akraba ve kabilelerden oluşmaktaydı. Dolayısıyla her aşîretin akrabalık bağı ile birbirine bağlı olduğu bu grubun bir meclisi ve başlarında da bir başkanı bulunmaktaydı. Bu aşîretler genellikle köy ya da kırsal bölgelerde bulunduğundan "Aşîret Meclisi" başkanı aynı zamanda o aşîretin ya da kabilenin reisi konumunda olmuştur. Bu meclis, Azzâbe teşkilatının ya da Mekâris teşkilatının bir alt kolu veya yardımcısı olarak faaliyet yürütmüştür.⁶⁹⁵

Meclisü'l-Aşîret, yörede bulunan her kabileye ait, onların özel veya genel tüm işlerini yöneten ve diğer kabilelerle olan ilişkileri de düzenleyen bir üst kabile yönetim kurulu sistemi gibidir. Bu kurul aile başkanlarından oluşmakta olup sayıları sınırsızdır.

⁶⁹³ Saîd, *Târîhu Benî Mizâb*, 64.

⁶⁹⁴ Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, II/245.

⁶⁹⁵ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 547,548.

Aşîret Meclisi'nin temel görevleri ve yapmış olduğu faaliyetler şu şekilde özetlenebilir:

1. Aşîret Meclisi üyesi bütün kabile ve kollarının tüm yönleriyle birlikte incelenmesi.

2. Kabile içerisinde ortaya çıkan tüm problemlerin incelenip değerlendirilmesi ve çözümlerinin bulunması.

3. Aşîret üyelerinde sapma ve bozulmalar meydana gelirse bunların dikkatle incelenmesi.

4. Azzâbe teşkilatı ile iş birliği yapılarak zorunlu hallerde ve problemlı durumların çözüme kavuşturulması için en üst merci olan bu teşkilata bildirilmesi.

5. Geniş aile birliklerinin oluşturulması ve yetenekli bireylerin tespiti.

6. Her ailenin ekonomik durumu göz önünde bulundurularak kabileyi ve aşireti etkileyen mali yükümlülüklerin ve ortaya çıkan çatışmaların çözümlenmesi için yetkililere bildirilmesi.

7. Cenaze ve düğünleri düzenlemek ve denetlemek.

8. Boşanma ve velayet gibi durumları ele alarak mahkemeye gitmeden çözüme kavuşturmak.

9. Fakirler, yetimler, muhtaçlar ve dul kadınlarla ilgilenmek ve onları desteklemek.

10. Zekâtı toplamak ve adaletli bir şekilde dağıtmak.

11. Eğitime devam edemeyen yoksulları tespit edip onların eğitime devamlarını sağlamak.⁶⁹⁶

5. Meclis-i İmesturdân (مجلس إمسطوردان)

Berberîce bir kelime olan ve güçlü, akıllı ve ince ruhlu insan anlamına gelen "İmesturdân" kelimesi lehçe farklılıklarından dolayı harflerin yeri değişmiş ve farklı şekillerde telaffuz edilmiştir. Kimisi bu meclisi "Cem'iyetü's-Şebâb" "جمعية الشباب",

⁶⁹⁶ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 547-551.

kimisi “Cemâatü'l-Hirâse” "جماعة الحراسة" bazıları da “Cem’iyyetü'l-Mekârîs” "جمعية المكارييس" şeklinde adlandırmıştır. Bu kelimenin telaffuzu her ne kadar çok tartışılmış olsa ve köyden köye “İmesturdân, İmsürdân, Mekârîs ve Hirâse” gibi farklı isimler verilmiş olsa da kastedilen hep aynı kuruluş olmuştur.⁶⁹⁷

İmesturdân meclisinin ne zaman kurulduğu ile ilgili net bir tarih bilinmemektedir. Ancak bölgeye bıraktığı izlerden ve etkilerinden hicri beşinci asırdan itibaren var olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölgede önceleri “İammâran” "إِعْمَارَن" ismi ile tanınmış ve yaklaşık kırk kişiden oluşmuş bir müessese vardı. Ülkeyi koruyup, bölgede bulunan mahsülleri ve ormanlık alanı muhafaza eden bu grup ayrıca iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak, piyasayı denetlemek, toplumsal olayları kontrol altına almak gibi görevler de icra etmiştir. Daha sonra bu kurum yok olmuş ve bunların yaptıkları görevlerin benzerlerini yapan polis ve korucu sistemi gelmiştir. “İmesturdân” sisteminin, “İammâran” sisteminden doğduğu veya aynı kaynaktan ilham alarak kurulduğu ifade edilmiştir. Aynı zamanda Hirâse (İmesturdân) sistemi, devletlerin askeri sisteminden etkilenerek kurulmuş bir yapıdır. Yönetim ve eylemlerinde bağımsız olsa da Azzâbe teşkilatının bir alt kuruluşu olarak faaliyetlerini sürdürmüştür.⁶⁹⁸

Özellikle Cezayir’in Gardâye bölgesinde yaşayan İbâzîlerin kendi aralarında kurmuş oldukları İmesturdân kurumunun, bölgenin İbâzî kimliğinin ve kültürünün oluşmasında çok büyük etkisi olmuştur. Gardâye vilayetinde İmesturdân şeklinde telaffuz edilen bu meclis civar şehir ve köylerde “İmessürdân, "إِمْسُورْدَان", İmsürdân "إِمْسُورْدَان" İmsürdân "إِمْسُورْدَان" ve İmessirdân, "إِمْسِيرْدَان" ” gibi farklı şekillerde telaffuz edilmiştir. Bütün bu kelimeler, temizleyiciler ve yıkayıcılar anlamına gelmektedir. Bu kuruma bu isimlerin verilmesinin nedeni, herhangi bir cenazeyi yıkama işi ve görevi sebebiyle değil bilakis herkesi manevi kirlilerden arındırması ve kötülüklerden koruması sebebiyledir.⁶⁹⁹

a. Hirâse (İmesturdân) Meclisinin Görevleri

⁶⁹⁷ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 551,552.

⁶⁹⁸ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 553.

⁶⁹⁹ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 2008, 4/410.

Askeriye, polisiye, güvenlik, itfaiye, arama kurtarma gibi çok yönlü bir faaliyet alanı olan İmesturdân heyeti, kamu güvenliğini sağlamak, bayındırlık işlerini yürütmek, gönüllülük faaliyetlerinde bulunmak, sadaka dağıtmak, toplumu sapkın görüşlerden ve aşırı akımlardan korumak, Azzâbe teşkilatının kutsallığını muhafaza etmek, iç ve dış saldırılara karşı ülkeyi korumak gibi görevler icra etmiştir.⁷⁰⁰

b. Hirâse (İmesturdân) Sisteminin İşleyişi

İmesturdân sistemi, çok güçlü ve sağlam bir yapıya sahip olup üç tabakaya taksim edilmiş bir şekilde kurulmuştur. Yaş faktörüne göre değil kuruma katılma zamanını ve yeterliliğini esas alan, genç, orta ve büyük olmak üzere üç sınıfa ayrılmıştır. Genç sınıfın (yeni katılanların) görevi tam bir itaat ve teslimiyetle sınırlı olup, gerektiğinde kendilerine verilen tüm görevleri tereddütsüz yerine getirmekle sorumludurlar. Orta sınıfın görevi genç sınıfa nazaran daha çok dikkat ve titizlik gerektirir. Üst sınıf tarafından kendilerine verilen görevi yerine getirirler. Her sınıfın başında bir başkan vardır ve sınıflar arası irtibat ve talimat bu başkanlar yoluyla sağlanır. Sınıfın başkanı üst sınıftan aldığı talimatları üyelere duyurur. Sonuçları gerekli yerlere iletir ve ilgililere raporlar sunar. Üst sınıf ise örgütün genişletilmiş bir yönetim kurulu yerindedir. Planlama yapar, işleri organize eder, görevlileri teftiş eder, orta ve genç sınıfla ilgili tüm yönlendirmeleri yapar.⁷⁰¹

c. Hirâse (İmesturdân) Kurumuna Kabul Şartları

Bir kişinin bu kuruma kabul edilmesi için bazı şartların bulunması istenir. Bunlardan en önemlileri şunlardır:

- a. Kuruma girecek olan kişi, her şart ve her durumda sır saklamalıdır.
- b. Hal, hareket ve davranışlarında iyi hal üzere olması gerekir.
- c. Evlilik kişiyi birçok kötülükten koruduğu için yeni üye mutlaka evli olmalıdır.

⁷⁰⁰ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 2008, 4/404.; Mes'ûd Mezhûdî, *el-İbâziyyetü fi'l-Mağribi'l-Evsat Münzû Sukûti'd-Devleti'r-Rüstemiyyeti ilâ Hicreti Benî Hilâl ilâ Bilâdi'l-Mağrib* (Cezâir: Cem'ıyyâti't-Türâs, 1996), 255.

⁷⁰¹ Harîz, *el-Meclisü'l-Âilî beyne'n-Nizâm*, 29,30.; Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 555,556.

d. Cesaret sahibi ve ileri görüşlü olmalıdır. Bir görev aldığı zaman tereddüt etmeden görevini yapmalıdır. Ölümden korkmamalı ancak tedbiri de elden bırakmamalıdır

e. Akli dengesi yerinde olmalı, belirgin bir hastalığı olmamalı, sağlığı yerinde ve zeki olmalıdır.⁷⁰²

d. Hirâse (İmesturdân) Meclisine Giriş Süreci

Bir kişi bu kuruluşa katılmak istediğinde önce kurum üyesi aracılığıyla başvuruda bulunmalıdır. Kurul üyesi ilk oturumda arkadaşının talebini kurul başkanına bildirir. Başkan, yeni müracaat eden öğrencinin adını üyelere duyurur ve onlardan bu konu hakkında görüş bildirmelerini ister. Daha sonra kurul üyeleri, konuyu müzakere ederler ve ardından sekiz gün boyunca kişinin davranışlarını gözlemlerler. Son olarak adaya soru sorarak mülakat sürecinden geçirirler ve ardından kurul üyeleri bir araya gelerek kararlarını ilan ederler. Bu süreç meclise yeni kabul edilen şahsı inceleme ve deneme süreci olduğu için geçen bu süre “pazara atma” süreci şeklinde isimlendirmişlerdir. Kurula kabul edilen üye yaş bakımından herkesten büyük olsa dahi en genç üye sayılır ve büyüklerine itaat etmek zorundadır. Resmi toplantılara herkesten sonra katılma zorunluluğu vardır.⁷⁰³

e. Hirâse (İmesturdân) Meclisinin Genel Merkezi

Hirâse meclislerinin faaliyetleri Gardâye’de bulunan “Kur’an Okulları Merkezi” adlı genel merkezin kontrolünde yürütülmekle birlikte köyden köye farklılık göstermektedir. Tüm meclislerin yürüteceği faaliyetlerin genel kurallarını ve hatlarını ortaya koyan genel merkez; şehirleri iki bölgeye ayırmış, iki veya daha fazla sayıda olan bölgelerin birini merkez seçmiş, her bölgeyi biri şef olmak üzere üç kişiden oluşturmuştur. Her bölgede yaptıkları faaliyetlere göre kamu ve özel timi, itfaiye timi, yardım timi, baraj yardım timi, taş getirme timi gibi farklı isimler altında timler oluşturmuştur. Ayrıca her şehri korumakla görevli timler; bekçi timleri, orman timleri gibi güvenlik timleri oluşturulmuştur. Timler kendi aralarında şifreli bir şekilde

⁷⁰² Debbûz, *Nehzatü'l-Cezâiri'l-Hadîse*, 1/239-241.; Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 557.

⁷⁰³ Muammer, *el-İbâziyyetü fi'l-Cezâir*, 1979, 557,558.ö

haberleşmiş ve her tim üzerine düşen görevi yerine getirerek bölge halkının huzurunu ve güvenliğini sağlamıştır.⁷⁰⁴

f. Disiplin ve Yargılama Kurulu

Hirâse kurumunun herhangi bir üyesi, kurumun belirlemiş olduğu kurallara aykırı bir şekilde hareket ettiği iddiasıyla suçlandığı takdirde, oluşturulan disiplin kurulu tarafından bağımsız ve tarafsız bir şekilde yürütülen soruşturma sonucuna göre karar verilir. Suçlanan kişi soruşturma neticesinde masumiyeti kanıtlanırsa beraat eder veya suçlu bulunursa cezaya çarptırılabilir. Cezanın hükmü ise suçların derecesine göre farklı farklıdır. Suçun derecesine göre kınama, dayak, kurumdan geçici uzaklaştırma, kurumdan tamamen ihraç edilme gibi farklı cezalar mevcuttur. Soruşturma ve yargılama başta Azzâbe teşkilatı da dahil olmak üzere hiçbir teşkilatın etkisinde kalmayarak tamamen bağımsız bir şekilde başkan nezaretinde kurumun tüm üyeleri tarafından yürütülür ve bu doğrultuda karar verilir.⁷⁰⁵

Kuzey Afrika ve Cezayir bölgelerinde “*Dâru 'l-Arş*” gibi kurum ve kuruluşlara olan ihtiyaç İbâzî bir devlet olan Rüstemîler’in yıkılmasından sonra ortaya çıkmıştır. Ancak erken dönemlerden başlayarak bölgeler arasındaki irtibat ve bağ, şartlara göre zaman zaman azalmış zaman zaman da artmıştır. Kuzey Afrika bölgelerindeki İbâzîler son dönemlerde iletişim araçlarının artması ve ulaşım imkanlarının çeşitlenmesi ve kolaylaşması ile birbirleriyle olan bağları daha da artmıştır. Ayrıca mezhebin merkezi olan Uman, İbâzî öğrenci ve ilim adamlarının buluşma noktası olmuştur. Buraya eğitim için gelip mezun olan öğrencilerin çoğunluğu memleketlerine geri dönmektedir. Tüm bu gelişmeler bize ilim adamları vesilesiyle halklar arası bağların güçlü kaldığını göstermektedir.

Cezayir’de kendilerine *Mizâbî* denilen İbâzîlerin yaşamlarının odak noktasını oluşturan Azzâbe Teşkilatı, dinî hayattan sosyal hayata, ekonomik meselelerden güvenlik ve asayişin sağlanmasına kadar geniş bir yelpazede sorumluluklar üstlenmiştir.⁷⁰⁶

⁷⁰⁴ Muammer, *el-İbâziyyetü fi 'l-Cezâir*, 2008, 4/407,408.

⁷⁰⁵ Muammer, *el-İbâziyyetü fi 'l-Cezâir*, 2008, 4/409,410.

⁷⁰⁶ Mahfuz Söylemez, “Mahfûzât: Cezayir İbâdîleri Arasında Beş Gün”, *İslami İlimler Dergisi, İbâdîlik Özel Sayısı* 10/1 (Bahar 2015), 169-185.

Mizâbîler genelde siyasete karışmamışlar ve siyaset dışında kalmayı tercih etmişlerdir.⁷⁰⁷ Günümüzde Cezayir'in birçok şehrinde var olan İbâzîler (Mizâbîler) içinde yaşadıkları ülkenin yasalarını benimsemişler ve devletin koymuş olduğu kurallara riayet etmektedirler. Ancak Mizâbîler devletin koymuş olduğu kurallar ile mezheplerinin esasları çakıştığı noktada, zaman zaman iktidarın koyduğu kurallara karşı çıkmışlar ve muhalefet etmişlerdir.⁷⁰⁸ İbâzîlerin temsilcisi konumunda olan ve her bölgede üyesi bulunan Azzâbe teşkilatının herhangi bir siyâsî temsilcisi veya bağlı olduğu herhangi bir siyasi partisi söz konusu olmamıştır. Ancak mezhep müntesiplerinin yoğun olduğu bölgelerde yerel ve genel seçimlerde güçlü bir etkiye sahip oldukları, Azzâbe teşkilatının desteklemediği veya işaret etmediği adayın bir başarı imkânı olduğu söylenemez. Dolayısıyla günümüz Cezayir seçim sistemi içerisinde Azzâbe teşkilatının dolaylı yollarla da olsa bir şekilde siyaseti etkilediği söylenebilir.⁷⁰⁹ Hatta bir önceki seçimde istikrarın bozulmaması adına kerhen Buteflika'ya oy verdikleri ve ülkenin gidişatına göre politize olmadan bir tavır içerisine girdikleri ifade edilir.⁷¹⁰

E. Mizâb Vadisinde Tanınan ve Son Dönemde Öne Çıkan Şahsiyetler

Cezayir'de İbâzî merkezi olan Mizâb vadisi bölgesinde tarihi süreç içerisinde birçok İbâzî alim yetişmiştir. Bu süreçte İbâzî düşünsel gelişim, reformist düşünürlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu şahsiyetlerin her birisinin yaşamlarında farklı zorluklar ve mücadeleler vardır. Her zaman bilinçli bir İbâzî toplum oluşturma çabası

---

⁷⁰⁷ Söylemez, *Mahfuzat* 2, 41. Gardâye vilayetinde İbâzîler ve Mâlikîler birlikte yaşam sürmektedirler. Zaman zaman şu veya bu nedenlerle aralarında gerginlikler ve çatışmalar çıkmıştır. Gardâye vilayetinin birçok yerleşim yerinde bulunan özel meskenlere, mağazalara, ticari alanlara veya tarımsal alanlara yönelik saldırılar 2013 yılında başlamış ve giderek artmıştır. Yakma, yağma ve yıkımın eşlik ettiği huzursuzluklara, acı verici ve talihsiz ölüm olayları eşlik etmiştir. Gardâye vilayetinin el-Mahzen, Baba Saîd, Hacı Mesut, Mülkiye ve merkez Gardâye çarşı bölgelerinde 2013 Aralık ve 2014 Ocak aylarında ortaya çıkan çatışmalarda beş kişi ölmüş ve iki yüz kişi de yaralanmıştır. Karâra Katliamı olarak kayıtlara geçen 2015 Temmuz ayında çıkan olaylarda ise 22 kişi yaşamını yitirmiş ve bölgede gerginlik had safhaya ulaşmıştır. 2013 yılında başlayan ve iki yıl devam eden bu süreçte merkezi hükümet çok sıkı tedbirler almıştır. Bölgede gerek vali değişiklikleri gerekse askeri yapılanmada bir kısım değişikliklere gidilmiştir. Bölgeye 2023 yılında yaptığımız ziyarette şehirdeki sıkı denetim hala devam etmekte olup yönetimin gerekli tedbirleri sıkı bir şekilde sürdürdüğünü gözlemledik.

⁷⁰⁸ Benras, "İbâdilikte Sivil Yönetim Teşkilatı: Azzâbe", 272-295.

⁷⁰⁹ Benras, "İbâdilikte Sivil Yönetim Teşkilatı: Azzâbe", 272-295.

⁷¹⁰ Söylemez, *Mahfuzat* 2, 48.

içinde olan ve bölgenin kendine has bir kültür ve medeniyetinin oluşmasında katkısı olan bu şahsiyetlerden son dönemde ön plana çıkanların bazıları şunlardır:

1. Şeyh Muhammed b. Hâc Yusuf Ettafeyyiş/Itfiyyiş (ö.1914)

1821 yılında Mizâb vadisinde bulunan Benî Yezgan/Yescen mahallesi/şehrinde doğmuştur. Ettafayyiş'in tam adı Muhammed b. Yusuf b. İsa b. Salih b. İsmail'dir. Ettafayyiş isminin telaffuzu ihtilaflıdır. Ettafeyyiş, Ettafeyyeş, Etfeyyiş, Tafeyyiş, Atfiş, Atfiyeş, Afeyyiş, Atfiyyeş, Atfiyyiş, Itfiyyiş, Itfiyyiş gibi birçok şekilde ifade edilmiştir.⁷¹¹ Ettafayyiş ismi, aile boyu cömert olmaları ve insanları yemeğe davet ederek ikram sahibi olmaları sebebiyle verildiği söylenir. Bu kelime “tut/al, gel ve ye” anlamına gelen Berberice üç kelimenin- “اش اي -اطف-“ birleşiminden meydana gelmiştir. Ettafeyyiş ailesi birçok İbâzî âlim yetiştiren bir ailedir. Yusuf Ettafayyiş'in de mensup olduğu bu aile, daha çok bu isimle anılmıştır.⁷¹²

Beş yaşında iken babasını kaybeden Ettafeyyiş, abisi İbrahim'in desteği ve kütüphanelere yönlendirmesi ile eğitimini kendi kendine ilerletmiştir. Ettafeyyiş gitmiş olduğu kütüphanelerde ve ilim merkezlerinde kendisini çok iyi yetiştirmiştir. On altı yaşına geldiği zaman kendi evinde ders vermeye başlamıştır. Dönemin ileri gelen hocalarından da ders almayı ihmal etmeyen Ettafeyyiş, bilgisiyle ve çalışmalarıyla ön plana çıkan İbâzî bilginleri arasına girmiştir. Otuzlu yaşlarda ise Mizâb vadisi bölgesinin en meşhur âlimlerinden birisi olmuştur. Her alanda kendisini güzel yetiştiren Ettafeyyiş, özellikle Tefsir, Akâid, Fıkıh ve Hadis alanlarında ileri düzeyde bilgiye sahip olması sebebiyle kendisine “Kutub” lakabı verilmiştir. Ettafeyyiş'in “kutub” şeklinde isimlendirilmesi onun İbâzî toplumu ve İbâzî alimleri arasındaki derecesini ve konumunu göstermektedir. Bu lakab İbâzî alimleri arasında sadece Ettafeyyiş'e verilmiştir. Ettafeyyiş, Cezayir, Tunus, Fas ve Libya'da bulunan İbâzîler tarafından “Kutbü'l-Eimme”, Uman bölgesinde bulunan İbâzîler arasında ise “Kutbü'l-Mağrib” şeklinde bilinir. Kutbü'l-Eimme ve Kutbü'l-Mağrib şeklinde ki isimlendirme ile şu mana kastedilir; Nasıl ki gezegenler en büyük gezegen olan Güneş

⁷¹¹ Dede, *Kur'an'ın İbâzî yorumu (Itfiyyiş'in Teysiru't-Tefsir'i örneği)*, 29-31.

⁷¹² Mustafa b. en-Nâsir Vinten, *Ârâü'ş-Şeyh Muhammed b. Yûsuf Itfiyyeş el-Akadiyye* (Garâra/Cezayir: Cem'ıyyâti't-Türâs, 1996), 24.

etrafında dönmektedir. Aynı bunun gibi, doğu ve batı da bulunan tüm İbâzî âlimler de bu âlimden istifade etmek için etrafında gezegenler misali dönmektedirler.⁷¹³

Ettafeyyiş, bir taraftan ilmi faaliyetler yürütürken içinde yaşadığı toplumun ıslahı için büyük bir çaba gösterirken diğer taraftan yaşadığı dönemde Fransız sömürgesi altında bulunan ülkesinin Fransız hâkimiyetinden kurtulması için birçok kuruluşta görev yapmıştır. İçinde yaşadığı toplumun bilinçlenmesi için hem ilmi hem de siyasî alanda çalışma yürütmüştür. Halkın Fransız işgaline karşı örgütlenmesi noktasında büyük görevler icra etmiştir.⁷¹⁴

Yaptığı faaliyetler ile ön plana çıkan ve sömürgecileri rahatsız eden Ettafeyyiş, Bünûra mahallesine sürgüne gönderilmiştir. Burada yaklaşık on yıl kalmıştır. Bu süre zarfında birçok kitap kaleme almış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Daha sonra doğup büyüdüğü Benî Yezgan'a geri dönmüştür. 57 yaşına geldiği zaman Benî Yezgan camii imamı Şeyh el-Hâc Muhammed b. Yahya Bâhiyû'nun yerine geçmiştir. Burada oluşturmuş olduğu ilim halkasına civar İbâzî bölgeleri olan Mizâb (Cezayir), Cebel-i Nefûse (Libya) ve Cerbe/Cirbe'den (Tunus) birçok öğrenci katılmıştır. Ebû İshâk İbrahim Ettafeyyiş, Süleyman el-Bârûnî, el-Hâc Ömer b. Hammû Bekillî, İbrahim Abu'l-Yakzân, Saîd b. Taârît, Bâbekir b. el-Hâc Mes'ûd, el-Hâc Salih b. Ömer La'lî, Salih b. Yahyâ b. el-Hâc Süleyman Ali Eş-Şeyh, Muhammed b. el-Hâc es-Semînî, Ahmed el-Hâc İbrahim Hamîd Ücâne, el-Hâc Ömer b. Hammû Bekillî, Salih b. el-Hâc Muhammed Ed-Dâvüdî, el-Hâc Nâsır b. İbrahim ed-Dâğûri, Yahya b. Salih, el-Hâc Ömer b. Yahya ve İbrahim b. Nuh Matyâzi gibi isimler yetiştirmiş olduğu en meşhur İbâzî bilginleri arasında gösterilir. Hayatını ilme adayan ve öğrenci yetiştirmek için birçok meşakkate katlanan Ettafeyyiş, civar bölgelerde bulunan Vargla, Garâra ve Berriyan başta olmak üzere birçok şehre vaaz ve irşad yapmak üzere seyahat yapmıştır. Şeyh Muhammed b. Hâc Yusuf Ettafeyyiş 1914 yılında 93 yaşında zehirlenerek vefat ettiği kaydedilir.⁷¹⁵ Geriye büyük bir ilim miras bırakmıştır. Kaleme almış olduğu eserlerinin sayısı yüzden fazladır. Geriye tefsir, ahlak, kıraat, tevhid, tarih, hadis, matematik, resim, seferler, tıp, sarf, fıkıh, aruz ve kafiyeler, astronomi, tarım, miras,

⁷¹³ A'veşt, *Kutbu'l-Eimmeti'l-Allâme Muhammed bin Yusuf Etfayyiş*, 62.

⁷¹⁴ Çakmaktaş, *İbâzî Müfessir Ettafeyyiş ve Teysîru't-Tefsir Adlı Eseri*, 15.

⁷¹⁵ Saîd, *Târîhu Benî Mizâb*, 209-212.

felsefe, dil, hadis terimleri, mantık, nahiv vb. gibi çeşitli bilim alanlarında eserler bırakmıştır. 135 eserinin mevcut olduğu, bunlardan 107 tanesinin nesir olup, 14 tanesinin kayıp 93 tanesinin mevcut olduğu tespit edilmiştir.⁷¹⁶

2. Ebu'l-Yakzân İbrahim b. İsa Hamdi (ö.1973)

1888 tarihinde Mizâb vadisinde bulunan Garâra şehrinde doğmuştur. Babasını çok küçük yaşta kaybeden Ebu'l-Yakzân, ilk eğitimini Garâra'da bulunan dönemin ileri gelen İbâzî bilginlerinden almıştır. Yirmi yaşlarında Âti Yezgan (Benî Yezgan)'a gelmiş ve burada bulunan önde gelen İbâzî bilginlerden ders almıştır. Daha sonra 1912 yılında Tunus'a gitmiş, 1925 yılına kadar orada kalmıştır. Zeytûne Camii'ndeki ders halkalarına katılmış, Tunus'da bulunduğu süre içerisinde gazetecilik için hazırlık yapmış ve hem bu alanda hem de siyasi alanda aktif görevlerde bulunmuştur. 1925 yılında Cezayir'e geri dönen Ebu'l-Yakzân, artık gazete ve dergi alanında faaliyet yürütmüştür. 1931 yılında Cezayir'in başkentinde Arap matbaasını kuran Ebu'l-Yakzân, gazeteleri burada basmaya başlamıştır. Fransız işgalcileri tarafından 12 yıl içinde kapatılan toplam sekiz ulusal gazete yayınlamıştır.⁷¹⁷

Tunus Mizâb bilim heyeti başkanlığı, Cezayirli âlimler cemiyetinin yönetim kurulu üyeliği ve Garâra'daki Azzâbe teşkilatı halkası üyeliği gibi önemli görevler üstlenen Ebu'l-Yakzân, yayınlamış olduğu gazeteleriyle ulusal kurtuluş mücadelesine yaptığı katkılardan ve kalemiyle Fransız sömürgesine karşı verdiği mücadeleden dolayı "Cezayir Basını'nın Babası" olarak anılmaktadır. Birçok alanda kaleme almış olduğu yaklaşık altmış eseri vardır.⁷¹⁸

1957 yılında felç geçiren ve yatağa mahkûm olan Ebu'l-Yakzân, 30 Mart 1973 tarihinde Garâra'da vefat etmiştir.⁷¹⁹

⁷¹⁶ Vinten, *Ârâü's-Şeyh Muhammed b. Yûsuf Iffiyyeş el-Akadiyye*, 63,64.

⁷¹⁷ Saîd, *Târîhu Benî Mizâb*, 304-306.; Vinten, *Ârâü's-Şeyh Muhammed b. Yûsuf Iffiyyeş el-Akadiyye*, 60,61.

⁷¹⁸ Tâa Mustafâ - Sa'yûd İbrahim, "Havâzıru Vâdî Mizâb Abre't-Târîh", *Mecelletü'l-Mavâkıf* 17/Özel (2022), 834.

⁷¹⁹ Saîd, *Târîhu Benî Mizâb*, 306.

3. Zekeriyya b. Süleyman b. Yahya b. eş-Şeyh Süleyman b. el-Hâc İsa (Müfdî Zekeriyya) (ö.1977)

Müfdî Zekeriyya, 1908 yılında Gardâye vilayetinde bulunan Benî Yezgan'da doğmuştur. İlk eğitimini doğduğu yerde alan Müfdî Zekeriyya, daha sonra Tunus'a geçerek burada İbâzîlerin ders halkalarına katılmış ve eğitimini ilerletmiştir. Burada bulunduğu süre içerisinde medresetü's-selâm, medresetü'l-Kur'an, medresetü'l-Haldûniyye ve Zeytûne üniversitesi gibi yerlerde eğitim alan Müfdî Zekeriyya, Tunus'un ileri gelen edebiyatçı ve şairleriyle de yakın dostluk kurmuş ve onlardan istifade etmiştir. 1926 yılına kadar Tunus'ta kalan Müfdî Zekeriyya, aynı yıl Cezayir'e dönmüş, millî mücadele hareketine aktif olarak katılmış ve Kuzey Afrika Partisi'ne üye olarak siyasi arenada da boy göstermiştir. Cezayir Halk Partisi'nin liderliğini de üstlenen Müfdî Zekeriyya, partinin liderleriyle birlikte 1937-1939 tarihleri arasında iki yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.⁷²⁰

Millî mücadele döneminde halkı bilinçlendirme amacıyla birçok konferans ve seminere katılan Müfdî Zekeriyya, Arap dünyasında şiirleriyle meşhur olmuştur. Cezayir büyük kurtuluş savaşının patlak vermesiyle birlikte, Cezayir'in başkentinde Ulusal Kurtuluş Cephesi'nin ilk hücrelerine katılmış ve Cezayir milli marşı "Kıyam"ı yazmıştır. Daha sonra kurtuluş savaşındaki faaliyetleri nedeniyle suçlu bulunmuş arkadaşları ile birlikte tutuklanmış ve yargılandıktan sonra 1956-1959 yılları arasında üç yıl hapiste kalmıştır. Hapisten çıktıktan sonra Fas'a, oradan da Tunus'a kaçmıştır. Hapiste maruz kaldığı işkencelerin etkilerinden kurtulmak için tedavi görmüştür. Cezayir'in bağımsızlığından sonra hayatını Arap dünyasında geçirmiş, özellikle ömrünün son yıllarını Fas'ta geçirmiştir. 7 Ağustos 1977 tarihinde Tunus'ta vefat eden Müfdî Zekeriyya'nın naaşı, Cezayir'e getirilmiş ve doğduğu yer olan Âti Yescen (Benî Yezgan)'da bulunan Âti Bâmuhammed mezarlığına defnedilmiştir.⁷²¹

Mizâbîlerin önde gelenlerinden ve Müfdî Zekeriyya'nın sadık arkadaşlarından olan Süleyman Bûcenah, kendisine "müfdî" lakabını takmış ve bu isimle meşhur

⁷²⁰ Saîd, *Târîhu Benî Mizâb*, 308-312.

⁷²¹ Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, II/159,160.

olmuştur. Cezayir'in milli şairi olan Müfdî Zekeriyya'nın adı günümüzde birçok yere verilerek şahs-ı manevisi yaşatılmak istenmiştir.⁷²²

4. İbrahim b. Ömer Beyyûz (ö.1981)

1899 yılında Cezayir'in Mizâb vadisi bölgesine 117 km uzaklıkta bulunan Garâra şehrinde doğmuştur. Küçük yaştan itibaren babasının gözetiminde iyi bir eğitim alan Beyyûz, 12 yaşında iken "İrvân" adlı Kur'an halkasına katılmış ve hafız olmuştur. İrvân Kuran halkası öğrencileri arasında zekâsı ve Arapçayı düzgün konuşma yeteneği ile dikkatleri üzerine çeken Beyyûz, belagat, mantık, fıkıh ve Arapça derslerindeki başarıları ile ön plana çıkmıştır.⁷²³

Gençlik yıllarında (1912-18) dünyanın ve ülkesinin içinde bulunduğu durumu kabullenmemiş bilimsel reform hareketine katılarak, sömürgeciliğe karşı mücadele başlatmıştır. Bu mücadelede kullanmış olduğu slogan: "kültürden önce, din ve ahlak; bireyin menfaatinden önce, ülkenin menfaati." Otuz üç yaşına geldiği zaman 1922 yılında Azzâbe halkasına katılmış bir süre sonra camide vaaz vermek üzere hoca olarak atanmıştır. Kısa bir süre sonra da hayat enstitüsünü kurmuş bu enstitüye "gençlik enstitüsü" adını vermiştir. İbrahim b. Ömer Beyyûz 1940 yılında Azzâbe meclisinin başkanı olarak seçilmiştir. Cezayirli Müslüman Alimler Derneği'ni kuranlar arasında bulunan Beyyûz, yönetim kurulu üyeliğine seçilerek mali sekreter görevinde bulunmuştur. Mücadelesine devam eden Beyyûz, birçok reforma öncülük eden "Cem'iyetü'l-Hayat" adlı bir dernek kurmuştur. Yapmış olduğu faaliyetler nedeniyle 1940 yıllarında dört yıl boyunca ev hapsinde kalmıştır. Bu yıllarda da boş durmayan Beyyûz, bu süre içinde gençlerin ıslahı için çalışmalarına evden devam etmiştir.⁷²⁴

Şeyh İbrahim Beyyûz, Fransız işgali sırasında Fransa Cumhurbaşkanı Charles de Gaulle'nin kendilerine teklif etmiş olduğu Cezayir'i bölme projesine karşı onurlu bir duruş sergileyerek karşı çıktıklarını ifade etmiştir. Böylece içinde yaşadıkları

⁷²² Gardâye ziyaretinde uçağımızın inmiş olduğu havalimanının isminin 'Müfdî Zekeriyya Havalimanı' olduğunu gördük.

⁷²³ Mustafa - İbrahim, "Havâzıru Vâdî Mizâb Abre't-Târîh", 833.

⁷²⁴ Bâbâammî vd., *A'lâmü'l-İbâziyye*, II/20.

ülkeye bağlılıklarını ve vatanseverliklerini ispatlamışlardır. İbâzîler 1990 yılında Cezayir'in bölünmesi ve ayrı bir devlet kurulması önerisine yine karşı çıkmışlardır.⁷²⁵

1954-1962 arası Mizâb vadisi bölgesindeki tüm faaliyetlerin odak noktası olmuş, bunları doğrudan kendisi veya genç öğrencileri aracılığıyla yönetmiştir. 1963'te "Ammî Saîd Meclisi" şeyhliğine seçilmiş ve görevine vefatına kadar devam etmiştir. İbrahim b. Ömer Beyyûz, 14 Ocak 1981'de 82 yaşında doğmuş olduğu Garâra'da vefat etmiştir.⁷²⁶

İlim dünyasına pek çok eser kazandıran Beyyûz aynı zamanda ıslahatçı ve reformcu bir eğitimci olarak ön plana çıkar. Eserlerinden bazıları şunlardır: Ecvibe ve Fetâvâ, Âmâlî fi's-Sevra, el-Müctemi' el-Mescid, Nizam Halakatü'l-Azzâbe bi Mizâb, Bilad Mizâb.⁷²⁷ Ayrıca *A'mâlî fi's-Sevrâ* ve *Fetâvâ eş-Şeyh Beyyûz* adlı iki ciltlik kitabı, *Risâletü fi Târîhi Vâdi Mizâb* adlı eseri ve *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Kerim* adlı kuran tefsiri bulunmaktadır. Bu tefsir kitabının birçok bölümü henüz basılmamıştır.⁷²⁸

5. Muhammed b. Ali b. İsa Debbûz (ö.1981)

Muhammed Ali Debbûz, 1919 yılında Mizâb vadisine 47 km uzaklıkta bulunan Berriyân şehrinde dünyaya gelmiştir. Annesi ve babası ilim insanlarına ve bilime karşı son derece düşkün olması sebebiyle küçük yaştan itibaren Debbûz'a ilim sevgisi aşılanmıştır. İslami bir terbiye ile büyütülen Debbûz, vaktini öğrenmeye ve okumaya ayırmıştır. Gerek doğduğu yer olan Berriyân'da gerekse Garâra'da birçok önde gelen alimden ders almıştır. Daha sonra Tunus'a ve oradan da Mısır'a geçerek eğitim hayatını sürdürmüştür. Tunus'tan Mısır'a geçişi çok zahmetli olmuş, yolculuğu yürüyerek yirmi altı gün sürmüştür. 1946 yılında Mısır'a gelen Debbûz, Kahire üniversitenin önde gelen hocalarından edebiyat ve tarih, İslam tarihi ve felsefesi dersleri almıştır. Ayrıca Mısır Millî Kütüphanesi'nde önemli kitaplar üzerinde çalışarak edebiyat, tarih, psikoloji, eğitim ve sosyal bilimler, fıkıh usulü, yasaların felsefesi, fıkıh ve hadis konularında değerli eserler okuduktan sonra 1948 yılında

⁷²⁵ <https://www.albawaba.com/ar/و:~:#717302-الجزائر-في-الاباضي-في-الجزائر-#717302>, أخبار/حقائق-عن-المذهب-الاباضي-في-الجزائر-#717302 (E.T.:09/09/2023)

⁷²⁶ Muhammed b. Musa Bâbâammî, *el-İmâm eş-Şeyh İbrahim b. Ömer Beyyûz* (Gardâye: el-Matbaatü'l-Arabiyye, 1996), 19,20.; Saîd, *Târîhu Benî Mizâb*, 370-373.

⁷²⁷ Bâbâammî, *el-İmâm eş-Şeyh İbrahim b. Ömer Beyyûz*, 23,25.

⁷²⁸ Saîd, *Târîhu Benî Mizâb*, 373.

Cezayir'e geri dönmüştür. Sonra aktif olarak eğitim faaliyetlerinde bulunan Muhammed Ali Debbûz, bilhassa gençlerin eğitimi ile ilgilenmiş ve ilim dünyasına birçok kişilik kazandırmıştır.⁷²⁹

Debbûz, pek çok makale kaleme almış ve Cezayir tarihi üzerine yeni bir üslup ve yeni dil kullanarak bir eser ortaya koymuştur. Araştırma safhasında birçok zorlukla karşılaşan Debbûz, “Büyük Cezayir Tarihi” adlı kitabı yazma amacını şu şekilde izah eder: “Büyük Cezayir tarihi üzerine edebi bir üslup ve felsefi bir analizle araştırma yapmayı arzuladım. Ayrıca insanlarımızın kültürlerine uygun, üniversitelerimiz ve okullarımız için bir başvuru kaynağı olması, sömürgecilerin propagandalarıyla karalanan tarihimizi temizleyecek bir eser yazmaya karar verdim. Böylece Cezayir toplumunu tehdit eden ve halkı bölen ve birbirine düşüren zehirlerin kaynağı olan tarihsel gerçekleri düzeltmeyi umuyorum.” Debbûz, Cezayir’in 1962’de bağımsızlığını kazandıktan hemen sonra kitaplarını yayınlamaya başlamıştır.⁷³⁰

Cezayir halkının bilinçlenmesi için ilmi sahada değerli eserlerle hizmet eden Debbûz, üç ciltlik *Târîhu ’l-Mağribi ’l-Kebir*, üç ciltlik *Nehzatü ’l-Cezâiri ’l-Hadîseti ve Sevratüha ’l-Mübâreke*, beş ciltlik *Â’lâmü ’l-Islâh fi ’l-Cezâir min 1921 ilâ 1974* ayrıca Osmalı Tarihi, el yazmaları, edebi eserler ve birçok makale kaleme almıştır. Muhammed Ali Debbûz, doğduğu yer olan Berrîyan’da 1981 tarihinde vefat etmiştir.⁷³¹

6. Hammû b. Muhammed İsa en-Nûrî (ö.1992)

Hammû İbrahim olarak tanınan Hammû İsa en-Nûrî, 1913 yılında Gardâye vilayetinde bulunan Bünûra mahallesinde dünyaya gelmiştir. Eğitimine Cezayir’in başkentinde başlamış ve Mizâb vadisindeki Câbirî Enstitüsü’nde devam etmiştir. Eğitimini tamamladıktan sonra doğduğu mahallede bulunan mekteplerde dersler vermiştir. Azzâbe halkasının en önemli üyelerinden biri olan Hammû İsa en-Nûrî, eğitimci, devrimci ve mücahit kişiliği ile ön plana çıkmıştır. Cezayir’in bağımsızlık hareketlerine destek vermiştir. Ulusal Mücahitler Örgütü’nde de görev almıştır. Fransızlara karşı yapılan kurtuluş savaşına fiili olarak iştirak eden Hammû İsa,

⁷²⁹ Muhammed Ali Debbûz, *Min A’lâmü ’l-Islâh bi ’l-Cezâir* (Cezâir: Âlemü’l-Ma’rife, 2013), I/1-6.

⁷³⁰ Saîd, *Târîhu Benî Mizâb*, 373-374.

⁷³¹ Bâbâammî vd., *A’lâmü ’l-İbâziyye*, II/387-389.

yakalanmış hatta idamla yargılanarak mahkum olmuştur. Ancak cezası beş yıl hapse çevrilmiştir. Gardâye hapishanesinde kaldığı süre içerisinde maruz kaldığı işkenceler sonucu savaş gazisi olmuş ve vücuduna almış olduğu işkenceler neticesinde malullük oranı yüzde yüz olarak belirlenmiştir. Uzun süre eğitimcilik yapan Hammû İsa en-Nûrî, Cezayir'deki reform, bilimsel ve siyasi hareketlere katkıda bulunmuştur. Ayrıca çeşitli sivil ve toplum kuruluşlarında aktif görevler almıştır. Cezayirli Müslüman Âlimler Derneği'nin aktif üyesi, El-Nûr Derneği'nin kurucularından biri ve Bünûra şehri şubesinin başkanı olarak görev yapmıştır.

Aynı zamanda şair olan Hammû İsa en-Nûrî, bu alandaki faaliyetlerde de aktif olarak yer almış, şiirleri çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanmıştır. Sosyal ve siyasi yaşamın çeşitli alanlarında yazılar kaleme alan Hammû İsa en-Nûrî, 1992 yılında vefat etmiş ve Bünûra mahallesine defnedilmiştir.⁷³²

7. İbrahim b. Muhammed Tallây (ö.2021)

İbrahim b. Muhammed et-Tallây 1929 yılında Cezayir'in Gardâye eyaletinde bulunan "Benî Yezgan" mahallesinde doğmuştur. Tallây, ilk bilgileri dönemin ileri gelen İbâzî bilginlerinden ve Şeyh Muhammed b. Hâc Yusuf Eттаfeyyiş'in öğrencilerinden olan fakih İbrahim Bekir el-Haffâr'dan almış ve eğitim hayatının başlarında hafızlığını tamamlamıştır. Bununla yetinmeyen Tallây, eğitimini tamamlamak üzere Tunus'ta bulunan Zeytûne Üniversitesine kayıt yaptırmıştır. 1959 yılında Dil ve Edebiyat bölümünden mezun olan Tallây, Cezayir'in bağımsızlığından sonra ülkesine dönmüştür. Cezayir'in çeşitli şehirlerinde eğitim ve öğretimle ilgilenen Tallây, eğitim müfettişliği görevinde de bulunmuştur.⁷³³

İbrahim Tallây 1980 yılında doğduğu yer olan Benî Yezgan'a gelerek Azzâbe teşkilatına üye olmuş, bölgede uzun süre etkili sosyal faaliyetlerde bulunmuştur. Cezayirli Müslüman Alimler Derneği'nin üyesi olan İbrahim Tallây, Mizâb vadisi bölgesinde birçok gönüllü kuruluşta görev almıştır. Yüksek İslam Konseyine katılmış, Meclis-i A'yan'da uzun süre görev almış, Aşiret başkanlığı yapmış, Ammî Saîd Enstitüsünde öğretim görevlisi olarak çalışmış ve Ammî Saîd Meclisi'nin genel sekreterliği görevlerinde bulunmuştur. Şeyh İbrahim Tallây'ın İbâzîler için bölgenin

⁷³² Hammû Muhammed îsâ Nûrî, *Devru'l-Mizâbiyyin fî Târîhi'l-Cezâir Kadîmen ve Hadîsen* (Konstantin: Dâru'l-Ba's, t.y.), 5,6.

⁷³³ <http://cheikh-tellai.net/site /عن/> (E. T.; 20.12.2024)

eğitim ve kültür merkezi olması yönünde özverili çalışmaları olmuştur. Bu doğrultuda 2008 yılında Ben Yezgan'da kendi adını taşıyan "Mektebetü eş-şeyh İbrahim Tally" adında bir kütüphane açmıştır. Bu kütüphane, Mizb vadisinde bulunan ilim merkezlerinden biri haline gelmiştir.⁷³⁴

İbrahim Tally'ın tahkik etmiş olduğu eserlerden bazıları şunlardır:

- "Kitb Ecvibe Ulemi Fizn" adlı fıkıh kitabının tahkiki.

- İmam Abdülvehhab'a ait olan "Kitb Ecvibe Ulemi Nefse" adlı eserin tahkiki.

- Muhammed Ettefayyiş'e ait olan "ez-Zeheb'l-Hssu'l-Münevvehü bi'l-İlmi'l-Klis" adlı fıkıh kitabının basımı.

- Muhammed Ettefayyiş'in 17 cilt halinde kaleme almış olduğu fıkıh, dil ve belagat alanında bir ansiklopedi olan "Teysr't-Tefsr" adlı eserin tahkiki.

- "Muhtesar Teysr't-Tefsr" "Teysr't-Tefsr"ın zeti olan bu eser şu ana kadar bir cilt olarak yayımlanmıştır.

- Ebu Abbas ed-Dercni'ye ait olan "Tabakt'l-Meşyih bi'l-Mağrib" adlı eseri tahkik etmiştir. Bu eser iki cilt halinde basılmıştır.

İbrahim Tally'ın yazmış olduğu eserleri ise şunlardır:

- "Mzb Beled Kifh" adlı broşür, Tally'ın ilk eseridir. Tally bu küçük hacimli eserde Mizb bölgesinin tarihi sürecini ve sosyal yapısını inceler.

- "ed-Drs'l-Muhtra mine'l-Cmi'i's-Sahih" adlı eser bir ders kitabıdır. Tally bu eseri okul öğrencilerine yönelik hazırlamıştır.

İbrahim Tally, Amm Said Meclisi şeyhi ve Azzbe halkası reisi iken 25 Ağustos 2021'de Gardye'de 92 yaşında vefat etmiştir.⁷³⁵

⁷³⁴ <https://islamonline.net/ارحيل-الشيخ-ابراهيم-طلاي-عالم-الجزائر-و> (E. T.; 21.12.2024)

⁷³⁵ <http://cheikh-tellai.net/site/عن/> (E. T.; 20.12.2024)

SONUÇ

Hz. Peygamber'in (sav) dönemindeki birlik, onun vefatından sonra tarihi süreç içerisinde siyasi ve sosyal konular etrafında şekillenen ihtilaflarla bozulmuştur. Bu ihtilaflar, farklı mezheplerin ortaya çıkmasına zemin hazırlarken, İbâziyye de Hicrî birinci asırda temelleri atılan ve günümüze kadar varlığını sürdürebilen önemli bir mezhep olarak öne çıkmıştır.

İbâzîlerin yaşadıkları bölgeler incelendiğinde, İslam'ın ana merkezi olan Hicaz'dan uzakta oldukları görülür. Bu durum hem yöneticilerin baskılarından kurtulma çabaları hem de kendi akidelerini daha özgürce yayma arzularıyla ilişkilidir. İlk merkezleri olan Basra'dan başlayarak başta Uman, Cezayir, Yemen ve Hadramevt olmak üzere Kuzey Afrika'nın birçok bölgesine yayılan İbâzîler, bu coğrafyalardan Kuzey Afrika, Cirbe adası ve Uman'da kalıcı bir varlık oluşturmayı başarmışlardır.

Tarih boyunca pek çok siyasi ve toplumsal olayın merkezinde yer alan İbâzîler, fikrî olarak Sünnîlikten, Hâricîlikten ve Mu'tezile'den etkilenmişlerdir. Bununla birlikte, İbâziyye, bağımsız bir mezhep olarak kendine özgü görüş ve duruş geliştirmiştir. Sünnî kaynaklarda Hâricîliğin günümüze ulaşan en ılımlı kolu olarak tanımlanan İbâziyye, hoşgörülü ve uzlaşmacı yapısıyla varlığını sürdürebilmiştir. Ancak, tarih boyunca maruz kaldıkları baskılar, İbâzîleri daha kapalı bir toplum yapısına yöneltmiş ve gizlilik esasına dayalı teşkilatlanmalarına yol açmıştır. Bu durum, İbâzîlik ile Hâricîlik arasındaki bağların tam ve doğru bir şekilde anlaşılmasını da zorlaştırmıştır.

Günümüz Cezayir toplumu, bölgede yaşamış birçok medeniyetin etkisiyle oluşmuş çok kültürlü bir yapıya sahiptir. İslam'ın Cezayir'e girişiyle bu topraklar bir İslam diyarına dönüşmüştür. Başta Cezayir olmak üzere Kuzey Afrika bölgelerinde İbâzî akidesinin yayılmasında Seleme b. Sa'd el-Hadramî önemli bir rol oynamıştır. Zamanla İbâzîler, bu topraklara yerleşmiş ve Cezayir toplumunun bir parçası haline gelerek günümüze kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Günümüz Cezayir İbâzî toplumu, tarihi boyunca karşılaşmış olduğu tüm zorlu şartlara ve büyük sıkıntılara kendi aralarında kurmuş oldukları sistem sayesinde göğüs germişlerdir. Cezayir İbâzîleri, yaşam koşulları gereği ülkenin birçok şehrine yayılmış

olsa da kurdukları Azzâbe Teşkilatı, Ammî Saîd Meclisi, Bâ Abdurrahman Meclisi ve diğer yerel teşkilatlar aracılığıyla birbirleriyle olan bağlarını korumayı başarmışlardır. İbâzîliğin Cezayir'deki en parlak dönemi, Rüstemiler dönemidir. Ancak Rüstemiler'in yıkılmasından sonra devletleşme imkânını kaybeden İbâzîler, bu teşkilatlar sayesinde varlıklarını devam ettirebilmişlerdir. Azzâbe Teşkilatı başta olmak üzere bu yapılar, dinî hayattan sosyal hayata, iktisadî meselelerden güvenlik ve emniyete kadar geniş bir alanda faaliyet göstermiş ve günümüz Cezayir İbâzî toplumu için bir otorite merkezi haline gelmiştir.

Mizâb Vadisi'nin tarihini incelediğimizde tarihi süreç içerisinde burada yaşayan İbâzîler, İslam dininden ayrılmamış ve her zaman İslam'a bağlı kalmışlardır. Aynı şekilde günümüz İbâzîleri de Kur'an-ı Kerim'e ve Sünnete sıkı sıkıya bağlı olduklarını her platformda dile getirmektedirler. Mizâb bölgesi şehirlerinde hem tarihi süreçte hem Fransız sömürge döneminde hem de günümüzde İslam'ı ve Kur'an-ı muhafaza ederek güçlü, dinamik inanç temelli bir toplum oluşturmak için yoğun bir çaba gösterilmiştir. Dolayısıyla Mizâb şehirlerinde kurulan cami, medrese ve teşkilatlar bu çabanın bir sonucudur diyebiliriz.

Bugün Cezayir'de İbâzîler, Mizâb vadisi bölgesinde bulunan şehirlerde özellikle Gardâye vilayetinde ve bu vilayete bağlı çeşitli mahallelerde yoğunlaşmıştır. Ancak günümüz şartlarında İbâzîler, ticaret yapmak için ülkenin hemen hemen tüm şehirlerine dağılmışlardır. Mizâbîlerin asıl memleketi Gardâye şehridir. Memleketlerinden uzak yaşayan İbâzîler yıllık ziyaretlerle bu bölgeyle olan bağlarını canlı tutmaktadırlar. Bu durum, İbâzîlerin gelenek ve göreneklerine sıkı sıkıya bağlı olduklarını ve bu değerleri sonraki nesillere aktarma çabası içerisinde olduklarını göstermektedir.

Cezayir'deki İbâzî nüfusuna dair kesin bir bilgi olmamakla birlikte, tahminler 500 bin ile 1 milyon arasında değişmektedir. Bu da Cezayir'in toplam nüfusunun yaklaşık %1-2'sine tekabül etmektedir. Günümüz Cezayir İbâzî toplumu, diğer İbâzî topluluklarıyla temel düşünce yapısı bakımından farklılık arz etmez. Ancak Azzâbe teşkilatı, halka sistemi ve sosyal hayat biçimleri açısından farklılıklar mevcuttur. Özellikle 11. yüzyılda kurulan şehirlerin ve mahallelerin otantik yapısını korumuş olmaları, Cezayir İbâzîlerini diğer bölgelerdeki İbâzî topluluklarından ayıran en

önemli fark olarak göze çarpar. Ayrıca Mizâb Vadisi İbâzîleri, dışı kapalı bir toplumsal yapıya sahip olmaları, gelenek ve göreneklerine çok sıkı bağlı olmaları, dini ve örfi kuralların tavizsiz şekilde uygulanan sosyal bir yapıya sahip olmaları yönüyle de dikkat çekerler.

Mizâb Vadisindeki tüm şehir ve mahallelerindeki mevcut bazı gelenek ve göreneklerin diğer İbâzî bölgelerinden farklı olduğu ifade edilebilir. Evli kadınların evinin dışındaki alanlarda, sokak aralarında ve çarşıda sadece bir gözünün açık olacak şekilde beyaz bir elbise giyinerek dolaşmaları, bekar olan kadınların sadece yüzlerinin açık olması, erkeklerin ise beyaz veya farklı renkte bir elbise ile başında bir takke bulunması giyim ve kuşamda yöresel geleneğin dini gelenek ile etkileşiminin farklı bir tezahürü olarak göze çarpar. Ayrıca mahallelerde bulunan İbâdethanelerin minare yapılarının kule şeklinde olması, toplumun kendisini koruma ve gözetleme ihtiyacından kaynaklandığını ifade edebiliriz.

Günümüz İbâzîlerinin, İbâzî olmayan ailelere kız vermemeleri, İbâzî toplumunun kendisini korumak amacı veya mezhep geleneğine sıkı sıkıya bağlı olması şeklinde düşünülebilir. Aslında İbâzîler, Mizâb vadisi bölgesinde bulunan şehirlerin ve mahallerin çoğunda Mâlikî mezhebine mensup Araplarla birlikte yaşamaktadırlar. Ancak birçok noktada bunlardan ayrılmaktadırlar. Mahallelerinin, camilerinin, mezarlıklarının ayrı olması ve diğer sosyal yaşama ait farklılıklarının olmasını kendi mezhebi varlıklarını, kendi kültürlerini ve geleneklerini muhafaza etmek amacıyla kaynaklandığını ifade ederler. Bu savunma masum gibi gözükse de günümüz İbâzîlerinin kendilerini içinde beraber yaşamış oldukları diğer mezhep müntesiplerinden ayrıştıklarının ve kendilerini kendilerinden olmayanlardan tecrit ettiklerinin bir itirafı olmaktadır. Yani dün İbâzî toplumunu şekillendiren neyse bugün de aynı şey olmuştur. Bu noktada değişen pek bir şey olmamıştır. İbâzî toplumunu şekillendiren ve yön veren tek belirleyici faktörün Mezhep olduğu tartışmasız bir gerçektir.

Günümüz İbâzîlerinin çok rahatsız olduğu 'Hâricîliğin bir kolu' olarak görülmeleri, Günümüz Cezayir İbâzîlerinin de rahatsız olduğu bir meseledir. Son yıllarda kendi tanıtımlarına önem vermeleri ve bu minvalde kitap, makale, broşür vb her türlü yazılı ve görsel basımlara yönelmeleri, internet ve çeşitli sosyal ağ

içerikleriyle kendi mezhep tanıtımlarına önem vermeleri, günümüz yirmi birinci yüzyıl küresel dünyasında kendi varoluşsal ve kabul edilme çabaları olarak değerlendirilebilir. Günümüz dünyasına entegre olma noktasında İbâzî mezhebin merkezi noktasında bulunan başta Uman devleti olmak üzere Mizâb Vadisi bölgesinde yaşayan İbâzîlerin de bu yöndeki çabalarına şahit olmaktayız. İçine kapalı bir toplum oldukları halde günümüz dünyasında artık İbadethanelerinden mahallelerine varıncaya kadar her türlü dini ve sosyal yaşam alanlarını dışardan gelen turistlere açmaları ve kendilerini tanıtma gayreti içerisinde olmaları bu noktada dikkat çekmektedir.

Günümüz Cezayir İbâzîlerinin yakındıkları bir başka mesele Cezayir kurtuluş mücadelesinde ki özverili gayret ve çalışmalarının görülmemesi veya bu minvalde yeterince gayret göstermedikleri yönünde bazı eleştirilerin olması. Bu noktada kurtuluş mücadelesi yıllarında Mizâb Vadisi'nde tanınan alimlerin çalışmalarının önemi üzerinde durmaktadırlar. Bu yöndeki çalışmaları ön plana çıkararak bu toplumun bir parçası olduklarını vurgulamak ve içinde yaşadıkları ülkeye hiçbir zaman ihanet etmediklerini belgeleyerek kendileri hakkında oluşabilecek olumsuz bir imajı ortadan kaldırmak istemektedirler.

KAYNAKÇA

- Abdülhalim, Recep Muhammed. *el-İbâziyye fi Mısır ve 'l-Mağrib ve Alakatühüm bi'l-İbâziyyeti Uman ve 'l-Basra*. Maskat, 1990.
- Abrî, Hâmis b. Râşid b. Said. *Şifâü 'l-Kulûb min Dâi 'l-Kürûb*. y.y., t.y.
- Acar, Cafer. *İlk İslâm Fetihleri "Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planı"*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020.
- Afifi, Abdurrezzak. *Müzekkeratü 't-Tevhîd Vizâratü 'ş-Şüünü 'l-İslâmiyye ve 'l-Evkaf*. Suudi Arabistan, 1420.
- Ağırakça, Ahmet. "Gassânîler". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 13/397,398. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Akkuş, Süleyman - Doğruyol, Feyza. "Bir İbâzî Âlim Ebû Ya'kûb el-Vercelânî'nin ed-Delîl ve 'l-Burhân'ı Bağlamında İbâziyye'nin Temel Görüşleri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (Haziran 2019), 117-147.
- Âl-Abdullatif, Abdulaziz b. Muhammed b. Ali. *el-İbâziyyetü ve hel hüüm Havâric*. y.y., 1412.
- Alawi, Yousef. "Afrika'da İslamiyet -Dünü, Bugünü, Yarını-". *el-İslâm bi'l-Mağribi 'l-Aksâ: es-Sâbit ve 'l-Müteğayyir*. 81-98. İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 2017.
- Albayrak, Kamil Ruhi. "İbâziyye'ye Nispeti Tartışmalı Olan Fırkalar", *Kader Dergisi* 22/2 (2024), 380-405.
- Ali, Amr Ahmed. *el-Furûku 'l-Akdiyye beyne 'l-Medreseti 'l-İbâziyye ve 'l-Medreseti 'l-İ'tizâliyye*. Benî Yezgan/Gardâye: Matbaatü Basma, 2022.
- Alia, Sereen. *Ehl-i sünnet ve İbâziyye'ye göre hadis –Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i (Ö. 153/770) ve Rebî' b. Habîb'in Müsned'i (Ö. 171/788) örneği-*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2020.
- Altun, Fatih. *İbâzî Tefsirlerde Kur'an İlimleri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2023.
- Âmidî, Seyfeddin Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. *Ebkâru 'l-Efkâr fi Usûli 'd-Dîn*. thk. Ahmed Muhammed Mehdî. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüp ve 'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2002.

- Ammâr, Amûra. *Mûciz fî Târîhi 'l-Cezâir*. Cezayir: Dâru Reyhâne, 2002.
- Apak, Adem. “Afrika’da İslamiyet -Dünü, Bugünü, Yarımı-”. *Müslümanların İlk Asrında İslâm’ın Kuzey Afrika’da Yayılışı*. 37-56. İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 2017.
- Apak, Adem. “Kuzey Afrika’da İlk İslâm Fetihleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 159-173.
- Apaydın, H. Yunus. “Velâyet”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 43/15-19. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Arı, Mehmet Salih. *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*. İstanbul: Bilge Adamlar, 2009.
- Arı, Mehmet Salih. “Vercelânî, Ebû Zekeriyâ”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 43/51-52. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Arslantaş, Turan. *Berberiler ve Berberilerin Hicrî I. Yüzyıl İslam Fetihlerindeki Rolü*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ataöv, Türkkaya. *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1977.
- Atçeken, İsmail Hakkı. “Berberiler ve Hicrî I. Yüzyıl İslâm Fetihlerindeki Rolü”. *İstem* 2 (2003), 81-93.
- Ateş, Orhan. *Günümüz Umman İbâdiyyesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Mezhepler Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2007.
- Ateş, Orhan. “İbâzî Bilgin Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/4 (2017), 1-24.
- Ateş, Orhan. “İbâdî İmamet Anlayışı”. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/5 (2017), 1-29.
- Ateş, Orhan. “İbâziyye Hâricî Bir Fırka mıdır?” *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 1/4 (2017), 1-23.
- Ateş, Orhan. “İbâziyye’de Ru’yetullah”. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 8/1 (2017), 68-85.
- Ateş, Orhan. “İmam Ebû Şa’sa Câbir b. Zeyd ve İbâdiyye Fırkası İçindeki Yeri”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2017), 58-84.

- Ateş, Orhan. *Kendi Kaynaklarından İbâziyye*. Ankara: Astana Yayınları, 2021.
- Ateş, Orhan. *Mu'tezile İbâziyye Etkileşimi*. Ankara: Astana Yayınları, 2022.
- Avâcî, Galib b. Ali. *Fırakun Muâsıratün Tentesebü ile 'l-İslâm ve Beyânî Mevkifü'l-İslâm Minha*. Cidde: Mektebetü'l-Asriyye ez-Zehebiyye, 2001.
- A'veşt, Bukeyr bin Saîd. *Dirâsât İslâmiyye fi'l-Usûli'l-İbâziyye*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1988.
- A'veşt, Bukeyr bin Saîd. *Dirâsâti İslâmiyye fi'l-Usûli'l-İbâziyye*. Cezayir: Matbaatü'l-Ba's, 1983.
- A'veşt, Bukeyr bin Saîd. *el-İbâziyyetü fi Mirâti Ülemâi'l-İslâmi Kadîmen ve Hadîsen*. Sîb/Uman: Mektebetü'z-Zâmîrî, 2013.
- A'veşt, Bukeyr bin Saîd. *Kutbu'l-Eimmeti'l-Allâme Muhammed bin Yusuf Etfayyîş* Uman: Matbaatü'l-Arabiyye, 1989.
- A'veşt, Bukeyr bin Saîd. *Vâdî Mizâb fi Zilli'l-Hazâreti'l-İslâmiyye*. Gardâye: Matbaatü'l-Arabiyye, 1991.
- Ayar, Kenan. "Hâricîlerin Hz. Ali'den Ayrılış Süreci". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008), 45-88.
- Aycan, İrfan. "Temîm (Benî Temîm)". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 40/418-419. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Bâbâammî, Muhammed b. Musa. *el-İmâm eş-Şeyh İbrahim b. Ömer Beyyûz* (Gardâye: el-Matbaatü'l-Arabiyye, 1996.
- Bâbâammî, Muhammed Musa vd. *Mu'cem A'lâmü'l-İbâziyye*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslam, 1999.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *el-Fark Beyne'l-Fırak*. thk. Ahmed b. Said Süffan Ahcerî. Kahire: Dâru Ömer b. el-Hattâb, 2012.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdulkahir b. Tâhir b. Muhammed. *Mezhepler Arasındaki Farklar, (el-Fark Beyne'l-Fırak)*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Bakan, Tevhit. "İbâdîler ve Hadis". *Ekev Akademi Dergisi* 8/20 (2004), 221-240.
- Balcı, Ali Osman. *Endülü's'te İslâm Mezhepleri*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2023.
- Bârûnî, Abdullah bin Yahya. *Risâletü Selime'l-Âmmeh ve'l-Mübtediîn ilâ Mârifeti eimmeti'd-Dîn*. Mısır: Matbaatü'n-Necâh, t.y.

- Bârûnî, Süleymân b. Abdillâh. *Muhtesaru Târihu'l-İbâziyye*. Uman: Mektebetü'z-Zâmirî, 1995.
- Bârûnî, Süleymân b. Abdillâh. *el-Ezhâru'r-Riyâziyye fî eimmeti ve Mülûki'l-İbâziyye*. London: Dâru'l-Hikmet, 2005.
- Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullah. *el-İnsâf fî't-Tenbîh ala'l-Esbâb elletî evcebeti'l-Hilâf beyne'l-Müslimîn fî Ârâihim*. thk. Ahmed Ömer Mahmasânî el-Ezherî. Mısır, 1319.
- Behhâz, İbrahim b. Bükeyr. *ed-Devletü'r-Rüstemiyye*. thk. Abdülaziz Babaammî. Gardâye/Cezayir: Cem'ıyyâti't-Türâs, 1994.
- Behhâz, İbrahim b. Bükeyr. *el-Kazâü fî'l-Mağribi'l-İslâm min Tamâmi'l-Fethi Hattâ Kıyâmi'l-Hilâfeti'l-Fâtumiyyeti*. Cezayir: Cem'ıyyâti't-Türâs, 2006.
- Bel, Alfred Marie Octave. *el-Fıraku'l-İslâmiyyetü fî's-Şimâli'l-İfrıkıyye mine'l-Fethi'l-Arabiyyi Hattâ el-Yevm*. çev. Abdurrahman Bedevî. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Garbi'l-İslam, 1987.
- Belâzurî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Fütûhu'l-Büldân*. thk. Abdullah Enis Tıbâ'. Beyrut: Müessesetü el-Mâruf, t.y.
- Benchikh-Boulanouar, Saïda. “Les Ibadites et leurs écrits (VIIIe-Xe siècles)”. *Outre-Mers. Revue d'histoire* 99/374 (2012), 191-205.
- Benras, Mahmoud. “İbâdîlikte Sivil Yönetim Teşkilatı: Azzâbe”. *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (Aralık 2022), 272-295.
- Benras, Mahmoud. *Kuzey Afrika İbâdiliği ve İmâmet Düşüncesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2022.
- Berrâdî, Ebü'l-Kasım b. İbrahim. *el-Cevâhiru'l-Müntekâ*. thk. Ahmed b. Seûd Siyâbî. London: Dâru'l-Hikme, 2014.
- Berrâdî, Ebü'l-Kâsım b. İbrahim. *İbâzi Tarihi (el-Cevâhirü'l-Müntekâ)*. çev. Orhan Ateş. Ankara: Astana Yayınları, 2021.
- Bilen, Osman. *Ebu Yakub el-Vercelânî (ö. 570/1175) ve ibâdiyye*. Şırnak: Şırnak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2022.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Muğîre. *Sahîhü'l-Buhârî*. thk. Merkezü'l-Bühûs ve Takniyetü'l-Ma'lûmât. Beyrut: Dâru't-Tâsil, 2018.

- Bûsaîdî, Salih b. Ahmed b. Yusuf. *Rivâyâtî'l-Hadis inde'l-İbâziyye*. y.y., 2000.
- Bûusbâne, Ömer b. Lokman Hammû Süleyman. *Meâlimü'l-Hazâratî'l-İslâmiyyeti bi-Vercelân*. Cezayir: Dâr Nüzhetü'l-Elbâb, 2013.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *Çağdaş İslami Akımlar*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Büyükkara, Mehmet Ali. “Dini Gruplaşmanın Doğası: Kişilikler, Zihniyetler, Cemaatler, Mezhepler”. *İlahiyat Akademi Dergisi* 4 (2017), 37-57.
- Ca'birî, Ferhat b. Ali. *el-Bu'dü'l-Hadâriyyü li'l-Akîdeti inde'l-İbâziyyeti*. Gardâye/Cezayir: Matbaatü'l-Arabiyye, 1991.
- Cehlan, Adûn b. en-Nâsır. *el-Fikru's-Siyâsiyyü İnde'l-İbâziyyeti min Hilâli Ârâi's-Şeyh Muhammed b. Yusuf et-Tafeyyîş*. Gardâye/Cezayir: Cem'ıyyâti't-Türâs, 1990.
- Cemîlî, Reşid Abdullah. “Er-Rüstemiyyün fi Tahert”. *el-Müerrihu'l-Arabiyye* 34 (1987), 186-201.
- Cennâvunî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. el-Hayr b. Ebi'l-Hayr. *İbâzî Fıkhi (Kitâbu'l-Vad' Muhtasar Fi'l-Usûl ve'l-Fıkıh)*. çev. Orhan Ateş. thk. Ahmed b. Salih Şeyh Ahmed - Bükeyr b. Muhammed b. İsa Fehhar. Ankara: Astana Yayınları, 2021.
- Cevherî, Yüsrâ. *Şimâl İfrıkıyye*. İskenderiye: Dâru'n-Nâşir el-Câmi', 1980.
- Chtatou, Mohamed. “Berberiler: Kuzey Afrika'nın En Eski Sakinleri”. *Perspektif Dergisi (İslam Toplumunda Gayrimüslim Azınlıklar)* 289 (Mart 2020), 27-32.
- Cîtâlî/Ceytâlî, Ebû Tâhir İsmail bin Mûsa. *Kavâidü'l-İslâm*. thk. Beşir bin Mûsa el-Hâc Mûsa. 2 Cilt. Gardâye/Cezayir: Matbaatü'l-Arabiyye, 2001.
- Cuperly, Pierre. *Medhal ilâ Dirâseti'l-İbâziyye ve Akîdetühâ (Introduction à l'étude de l'Ibadhisme et sa théologie)*. çev. Ammar Celâsî. y.y.: Müessesetü Tâvalt es-Sekâfiyye, t.y.
- Cühenî, Mâni' b. Hammad. *el-Mevsûatü'l-Müeysseratü fi'l-Edyân ve'l-Mezâhib*. y.y., 1420.
- Çakan, Ömer Lütfî. “Câbir b. Zeyd”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 6/537-538. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Çakmaktaş, Nurullah. *İbâzî Müfessir Ettafeyyîş ve Teysîru't-Tefsir Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Çalışkan, Necmettin - Okşar, Yusuf. “Hâricîlik Anlayışının Kökenleri ve

- Günümüzdeki Yansımaları”. *Bülent Ecevit İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 99-124.
- Çapar, Onur. “Manda Yönetiminden Sonra Tunus ve Cezayir’de Siyaset Kurumu”. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi* 6 (2) (Ağustos 2020), 21-42.
- Çarkçı, Akif. *Geçmişten Bugüne Kuzey Afrika’da İslami Hareketler ve İslamcı Siyaset*. Ankara: Genel Dağıtım, 2022.
- Çelebi, İlyas. “Menzile Beyne’l-Menzileteyn”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 29/161-162. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Çınar, Bayram. “Kelâmında Büyük Günah Tartışmaları”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (Temmuz 2021), 615-647.
- Dalkılıç, Mehmet. “Geçmişten Günümüze Kuzey Afrika’da Mezhep Tartışmaları Ve Günümüze Yansımaları”. 421-430. Türkiye: İstanbul Üniversitesi Akademik Veri Yönetim Sistemi, 2007.
- Dalkılıç, Mehmet. “Haricîlerin ‘İtidal’ Arayışı ve Sufriyye”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2005), 19-49.
- Debbûz, Muhammed Ali. *Min A’lâmü’l-İslâh bi’l-Cezâir*. 3 Cilt. Cezâir: Âlemü’l-Ma’rife, 2013.
- Debbûz, Muhammed Ali. *Nehzatü’l-Cezâiri’l-Hadîse ve Sevratühe’l-Mübâreke*. 2 Cilt. Cezayir: Matbaatü’t-Taâvüniyye, 1965.
- Debbûz, Muhammed Ali. *Târîhu’l-Mağribi’l-Kebîr*. 3 Cilt. y.y.: Müessesetü Tâvalt es-Sekâfiyye, 2010.
- Dede, Mehmet Fatih. *Kur’an’ın İbâzî yorumu (İtfiyyiş’in Teysiru’t-Tefsir’i örneği)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2018.
- Demirci, Kadir. *İbaziyye’nin Hadise Bakışı*. Ankara: Gece Akademi, 2019.
- Demirkent, Işın. “Bizans”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 6/230-244. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Deniz, Ferhat. *Cezayir Nereye? Geliyorum Diyen İslam Devri*. İstanbul: Denge Yayınları, 1992.
- Dercînî, Ebû’l-Abbas Ahmed b. Said. *Kitâbü Tabakâti’l-Meşâih bi’l-Mağrib*. thk. İbrahim Tallay. 2 Cilt. Konstantin/Cezayir: Matbaatü’l-Ba’s, 1974.
- Dereci, Mustafa. *Cezayir Kıyamı ve İslami Selamet Cephesi*. İstanbul: Ravza

- Yayımları, 1992.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 2004.
- DİA. “Bârûnî, Süleyman Paşa”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 5/92. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Dikmen, Alaattin. “İbâzi İmamet Sosyolojisi: Mesâliku’d-Dîn”. *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/8 (2017), 29-39.
- Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvud. *el-Ahbâru’d-Tivâl*. thk. Abdu’l-Mün’im Âmir. Kahire: Dâru İhyâü’l-Kütüb el-Arabiyye, 1960.
- Dudu, Ahmed el-Hâc İbrahim. *el-Halakatü’l-Mefkûd fi’n-Nizâmi’l-İctimâiyyi li-benî Mizâb*. Âti İscan (Gardâye): Müessesetü’l-İhsani’l-Hayriyye, 2022.
- Dündar, M. Mücahid. “Otantik Bir Vehbî-İbâzî Akâid Metni: Akîdetü’t-Tevhîd Li-Amr İbn Cümeý”. *Kelam Araştırmaları* 11/1 (2013), 271-302.
- Ebî Hazer, Yağlâ b. Ziltâf. *er-Reddü Alâ Cemü’l-Muhâlifîn*. thk. Amr Halîfe Nâmi. Sîb/Uman: Mektebetü’z-Zâmirî, 2008.
- Ebû Zekeriyâ, Yahya b. Ebî Bekir. *Kitâbü Siyerü’l-eimmeti ve Ahbârihim (Târîhu Ebî Zekeriyâ)*. thk. İsmail el-Arabî. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslam, 1982.
- Ebû Dâvud, Sâmi Sakar İd. *el-İmam Câbir b. Zeyd el-Ezdî*. Ürdün: Matâbiu’n-Nehza, 2000.
- Ebû Ubeyd el-Bekrî, Abdullah b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyub b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî. *el-Mağrib fi Zikri Bilâd-i İfrîkiyye ve’l-Mağrib (el-Mesâlik ve’l-Memâlik)*. Cezayir, 1857.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İslâm’da İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*. çev. Sıbğatullah Kaya. Ankara, t.y.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Târîhu’l-Mezâhibi’l-İslâmiyye*. Kahire: Dâru’l-Fikri’l-Arabiyyi, t.y.
- Ebü’l-Kâsım el-Mısırî, Abdurrahman b. Abdullah b. Abdülhakem. *Fütûh Mısır ve’l-Mağrib*. 1 Cilt. y.y.: Mektebetüs-Sekâfeti’d-Dîniyye, 1415.
- Ergin, Mustafa. *İbâdî Tefsir Geleneğinde Usûl-i Hamse’nin Yorumu -Teysîrü’t-Tefsîr Örneği-*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Erinç, Sırrı. “Cezayir”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 7/483-485. İstanbul: TDV

- Yayımları, 1993.
- Ertürk, Yahya. *Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme ve Kuzey Afrika İbâzîliğinde Hameletü'l-İlm'in Etkisi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2014.
- Erul, Bünyamin. "Rebi' b. Habîb". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 34/494-495. İstanbul: TDV Yayınları, 2017.
- Esmer, Yusuf - Özdaşlı, Kürşat. "Bilimsel araştırmalarda etik: Kavramlar ve ilkeler". *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi* 13/3 (2023), 397-409.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *Makâlâtü'l-İslâmiyyin Vahtilâfü'l-Müsallin*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. I,II Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asrıyye, 1990.
- Ettafeyyiş, El-Hâc Muhammed b. Yusuf. *Şerhu Akîdetü't-Tevhîd*. thk. Mustaf b. en-Nâsır Vinten. Gardâye/Cezayir: Neşru Cem'iyetü't-Türâs, 2001.
- Ettafeyyiş, Muhammed b. Yusuf. *el-Fark Beyne'l-İbâziye ve'l-Havâric*. Uman: Saltanat-ı Uman, 1993.
- Ettafeyyiş, Muhammed b. Yusuf. *ez-Zehübü'l-Hâlis el-Münevvehü bi'l-İlmi'l-Gâlis*. Sîb/Uman: Mektebetü'z-Zâmirî, t.y.
- Farsûs, Taha. *el-İttisâlü'l-İstirâtîciyyü Hilâl Ezimme Biryân (Berriane) Nümûzec Meclisü'l-Azzâbe fi Vilâyet-i Gardâye (2008-2009)*. Cezâir: Câmiatü'l-Cezâir Külliyyetü Ulûmi'l-İ'lâm ve'l-İttisâl, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Fayda, Mustafa. "Yermük Savaşı". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 42/485-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Fedai, Aysel. *Fransa Hakimiyeti'nde Cezayir (1914-1954)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Abdullah b. İbâz". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 1/109. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Abdullah b. Vehb er-Râsibî". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 1/141-142. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*. İstanbul: Şa-To İlahiyat, 11999.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 16/175-178. İstanbul:

- TDV Yayınları, 1997.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi. "Hâriciliġin Doġuşu ve Fırkalara Ayrılışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXII* (1978), 245-275.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiye'nin Doġuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi. "İbâziyye". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 19/256-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Gecit, M. Salih. "Kelâmî Fırkaların İsimlendirilmesi Problemi". *Journal of Islamic Research (İslâmi Araştırmalar)* 27/3 (2016), 323-332.
- Ghali, Gharbi - Terchoune, Nadia. "Afrika'da İslamiyet -Dünü, Bugünü, Yarını-". *el-İslam fi'l-Cezâir: İntişâr, Tahdiyât, Âfâk Müstâkbeliyye*. 57-80. İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 2017.
- Gilbert, Erik - Reynolds, Jonathan T. *Dünya Tarihinde Afrika Tarih Öncesinden Günümüze*. çev. Mehmet Demirkaya. İstanbul: Küre Yayınları, 2016.
- Gökalp, Yusuf vd. "Hâricî Fırkalar ve İzmirli İsmail Hakkı'nın 'Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası' Başlıklı Makalesi". *Turkish Academic Research Review (Türk Akademik Araştırmalar Dergisi)* 5/4 (2020), 574-593.
- Gökalp, Yusuf. "Yemen'de İslam Siyasi Düşüncesinin Şekillenmesinde Mezhep Faktörünün Etkisi". *International Journal of Cultural and Social Studies* 2/1 (Ağustos 2016), 291-304.
- Göksün, Ahmet Faruk. *İbâdî Fıkhnın Tarihsel Gelişimi (Umman Örneġi)*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Gömbeyaz, Kadir. "Hâricîlerin Günümüzdeki Devamı İbâdîler mi, Selefilere mi?" *Selefilik*. ed. Doġan Kaplan. 55-68. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2015.
- Gözün, Abdulvehhab. "Hadislere Göre Sırat Köprüsü ve Özellikleri". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (Haziran 2021), 179-211.
- Haccâc, Kasım. "Gardâye: Ezmetün Mümteddetün fi Ahdeti Buteflika". *el-Merkezü'l-Arabiyyü li'l-Ebhâsi ve Dirâsetü's-Siyâsâtâsi*, 1-23.
- Hacî, Abdullah b. Halife. *Tearraf Ale'l-Mezâhibi'l-İbâzî*. Maskat/Uman: Mektebetü'l-

- Enfâl, 2018.
- Haffâcî, Abbas Kerim Abd. “Hassân bin Nu’mân ve’l-Kâhinetü’z-Zenâtiye”. *Mecelletü’l-Ulûmü’l-İnsâniyye* 21 (2014), 195-202.
- Hafızdünya, Abdülaziz. *Musâ bin Nusayr Hayâtühû ve Asruhû ve Fütühuhû*. y.y.: ed-Dâru’l-Kavmiyye, 2013.
- Halîfât, İvaz Muhammed. *el-Usûlü’d-Dîniyyeti li’l-Fırkati’l-İbâziyye*. Uman: Saltanat-ı Uman, t.y.
- Halîfât, İvaz Muhammed. *el-Usûlü’t-Târihiyye li’l-Fırkati’l-İbâziyye*. Uman: Saltanat-ı Uman, 1994.
- Halîfât, İvaz Muhammed. *Neş’etü’l-Harakereti’l-İbâziyye*. Amman/Ürdün: Dâru’ş-Şa’b, 1978.
- Halîlî, Ahmed b. Hamed b. Süleyman. *Şerhu Ğâyeti’l-Murâd fî Nazmi’l-Îtikâd*. Maskat/Uman: el-Kelimetü’t-Tayyibe, 2017.
- Halîlî, Ahmed b. Hamed. *Cevâhiru’t-Tefsîr Envâru min Beyâni’t-Tenzîl*. Uman: Mektebetü’l-İstikâme, 1984.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh. *Mu’cemü’l-Büldân*. Beyrut: Dâru Sâdr, t.y.
- Hamevî, Şihâbüddîn Abü Abdüllâh Yâkut bin Abdüllâh er-Rûmî (ö. 626/1229) el-. *Mu’cemu’l-Buldân*. Beyrut: Dâru Sâdr, 1995.
- Hamidullah, Muhammed. *Hiz. Peygamberin Savaşları ve Savaş Meydanları*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1981.
- Hammûde, Abdülhumeyd Hüseyin. *Târihu’l-Mağrib fî’l-Asri’l-İslâmiyyi*. Kahire: ed-Dâru’s-Sekâfiyye, 2006.
- Harîrî, Muhammed İsâ. *ed-Devletü’r-Rüstemiyyetü bi’l-Mağribi’l-İslâmî Hazâratühâ ve Alâkatühâ el-Hâriciyyetü bi’l-Mağrib ve’l-Endülüs*. Kuveyt: Dâru’l-Kalem, 1987.
- Harîz, Muhammed b. Hammûde. *el-Meclisü’l-Âilî beyne’n-Nizâmi’l-Urfî ve’d-Dumûhu’z-Zarfî*. Cezâir: Cem’iyyâti’t-Türâs, 2007.
- Hâşim, Mehdî Tâlip. *el-Harakereti’l-İbâziyye fî’l-Meşriki’l-Arabiyyi*. y.y., 1981.
- Hevvârî, Hûd b. Muhakkem. *Tefsîru Kitâbi’llâhi’l-Azîz*. thk. Belhâc b. Saîd Şerîfî. 4 Cilt. Beyrut/Lübnan: Dâru’l-Garbi’l-İslam, 1990.
- Hicrî, Ali b. Muhammed b. Âmir. *el-İbâziyyetü ve Menheciyyetü’l-Bahsi İnde’l-*

- Müerrihîn*. Uman: Saltanat-ı Uman, 1999.
- Hicâzî, Abdurrahman Osman. *Tetavvuru'l-Fikri't-Terbeviyyi'l-İbâziyyi fi'ş-Şimâli'l-İfrikiyyi*. Sayda/Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2000.
- Hizmetli, Sabri. *Cezayir Bağımsızlık Mücadelesi Önderi Bin Badis* Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Hizmetli, Sabri. *Cezayir Bağımsızlık Mücadelesi Önderi Bin Badis*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Hizmetli, Sabri. "İbâdilik'de Velâyet ve Berâet İnancı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1-4 (1986), 181-204.
- Hizmetli, Sabri. "İbâdilikte Azzabe". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (1987), 285-301.
- Hudârî Bek, Muhammed. *Muhâdarât Târîhu'l-Ümemi'l-İslâmiyye "ed-Devletü'l-Emeviyye"*. thk. Muhammed Osmânî. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kalem, 1986.
- Hüseyin, Ahmed İlyas. *el-İbâziyyetü fi'l-Mağribi'l-Arabiiyyi*. Uman: Mektebetü'z-Zâmirî, 1992.
- İbn Abdisselâm, Cafer b. Ahmed b. Abdisselâm b. İshak et-Temîmî el-Behlûlî el-Yemânî Şemsettin. *İbâratü'l-Menâhic fî Nasîhati'l-Havâric*. Yemen, 1752.
- İbn Adîm, Ömer b. Ahmed b. Hibetullah b. Cürâde el-Akîlî Kemaleddin. *Zübdetü'l-Haleb fî Târîhi'l-Haleb*. thk. Halil Mansur. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996.
- İbn Fakîh (el-Hemedânî), Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak. *Kitâbü'l-Büldân*. Beyrut/Lübnan: Alemü'l-Kütüb, 1996.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Kitâbü'l-İber ve Dîvânu'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arabi ve'l-Acemi ve'l-Berber ve Men sârahum min Zevi's-Sultâni'l-Ekber (Târîhu İbn Haldun)*. thk. Halil Şahhâde. Beyrut/Lübnan: Dâru'l Fikr, 2000.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Kitâbü'l-İber ve Dîvânu'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arabi ve'l-Acemi ve'l-Berber ve Men sârahum min Zevi's-Sultâni'l-Ekber (Târîhu İbn Haldun)*. thk. Ebû Suheyb el-Kerîmî. y.y.: Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye, t.y.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406). *Kitâbü'l-İber ve Dîvânu'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arabi ve'l-Acemi ve'l-Berber ve Men*

- Âsârahum min Zevi's-Sultâni'l-Ekber*. thk. Halil Şehhâde. Beyrut: Dâru'l Fikr, 1988.
- İbn Hazm ez-Zâhiri, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed. *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*. thk. Abdurrahman Umeyra Nasr - Abdurrahman Umeyra. I,II,III,IV,V Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1996.
- İbn İzârî, İbn İzârî Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İzârî el-Merrâkuşî. *el-Beyânü'l Muğrib fi İhtisâri Ahbâr Mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. thk. Beşşâr Kavvâd Mağrûf - Mahmud Beşşâr Kavvâd. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslam, 2013.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Amr b. Kesîr el-Kureşî (ö. 774/1373). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Ali Şirî. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1988.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-Maârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire, 1981.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Raîd b. Sabri Ebî Alefe. Riyad: Dâru'l-Hazâra, 2015.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 2007.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb el-Hazin. *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkübü'l-Himem*. thk. Ebü'l-Kasım İmâmî. Tahran, 2000.
- İbnü's-Sağîr. *Ahbâru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*. thk. Muhammed Nâsır - İbrahim Behhâz. Cezayir: el-Matbûâtü'l-Cemîle, 1986.
- İbn Sellâm el-İbâzî. *Bed'u'l-İslâm ve Şerâiu'd-Dîn*. thk. Kirz Şekartes - Sâlim b. Yakub. Beyrut: Dâru Sâdır, 1986.
- İbn Zekvân, Sâlim. *es-Sîre*. çev. Harun Yıldız. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbn Zekvân, Sâlim. *The Epistle Of Salim ibn Ddakwan (Sîrat Sâlim ibn Ddakwan)*. thk. Patricia Crone - Fritz Zimmermann. New York: Oxford University, 2001.
- İbnü'l-Esir. *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Târih*. çev. Yunus Apaydın - Beşir Eryarsoy. 4 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2019.
- İbrahimoğlu, Abdülmelik. *Erken Dönem Hâricî-İbâzî Tefsir Anlayışı -Hud b. Muhakkem el-Huvvari Örneği-*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.

- İbrahim, Lûbâkî. *et-Ta'lim ve Ricâlühû fî Mintukati Vâdî Mîzâb Avâhiri'l-Karni's-Sâmîni Aşre Milâdî*. Câmîatü Gardâye, Külliyyetü'l-Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- İğdi, Ahmet. "Ötekinin Kitabını Oku(ma)mak: Hâricî/İbâzî Tarih Literatüründe Farklı Mezhep Kitaplarına Bakış". *Ensar Neşriyat* 95 (2019), 379-392.
- İlhan, Avni. "el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/3 (1986), 89-116.
- İmam Câbir, Câbir b. Zeyd el-Ezdî el-Ummânî. *Fetâvâ (İmâm Câbir b. Zeyd'in Fetvaları)*. çev. Orhan Ateş. Ankara: Astana Yayınları, 2022.
- İmam Câbir, Câbir b. Zeyd el-Ezdî el-Ummânî. *Resâil (Mektuplar)*. çev. Orhan Ateş. Ankara: Astana Yayınları, 2021.
- İmam Rebi', Rebi' b. Habîb b. Amr el-Ezdî el-Basrî el-Ummânî. *Müsned (İbâziyye'nin Temel Hadis Kaynağı)*. çev. Orhan Ateş. Ankara: Astana Yayınları, 2021.
- İmam Rebi', Rebi' b. Habîb b. Amr el-Ezdî el-Basrî el-Ummânî. *Müsned, İbâziyye'nin Temel Hadis Kaynağı*. Astana Yayınları, 2021.
- İmâra, Muhammed. *Tiyarâti'l-Fikri'l-İslâm*. Kahire: Dâru'ş-Şürûk, 2011.
- İsferâyînî, Ebu'l-Muzaffer. *et-Tabsîr fî'd-Dîn ve Temyîzü'l-Firkati'n-Nâciyeti ani'l-Fırakî'l-Hâlikîn*. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988.
- Kafafî, Muhammed. "Abû Sa'îd Muhammed b. Sa'îd Al-Kalhâtî'ye Göre Hâriciliğin Doğuşu". çev. Ethem Ruhi Fığlalı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1-4 (1970), 177-192.
- Kalhâtî, Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd el-Ezdî. *el-Kesfî ve'l-Beyân*. thk. Seyyide İsmail Kâşif. I,II Cilt. Uman: Saltanat-ı Uman, 1980.
- Kaplan, Doğan. "İslâm Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri ve Mezhepler Tarihine Ait Eserler". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (2007), 197-220.
- Karakaş, Cağfer. "Mezhep-İsim Münasebeti ve Ehl-i Sünnet Topluluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme". *Marife* 5/3 (2005), 7-24.
- Karkış, Muhammed. *Târîhu'l-İslâm fî İfrîkiyye mea Dirâseti'l-Li'd-Devri'l-Umânî*. y.y.: Mektebetü İbn Kesir, t.y.
- Kaşşâr, Belhâc bin Addûn. *el-Lüm'atü'l-Müzîetü fî Târîhi'l-İbâziyye*. Sîb/Uman: Mektebetü'z-Zâmirî, 1990.

- Kavas, Ahmet. "Mizâb". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 30/203-204. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Kayapınar, Selda. *Cezayir'in Fransa Tarafından İşgali*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2017.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-Müellifin*. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, t.y.
- Kekilli, Emrah - Abdoulaye, İbrahim Bachir. "Protestolar ve Abdülaziz Buteflika". *Seta/Perspektif* 236 (Mart 2019), 1-5.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. "Mezheplerin Doğuşuna Bir Bakış". çev. Seyit Bahçıvan. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2001), 61-90.
- Kılavuz, Ulvi. "Kuzey Afrika İbâzî Akidesi: Cenâvünî Örneği". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 02/24 (2016), 71-123.
- Kindî, Muhammed bin İbrahim. *Beyânü'ş-Şer'*. 17 Cilt. Uman: Vizâratü't-Türâsî'l-Kavmiyyi ve's-Sekâfeh, 1985.
- Koşdaş, Yaşar Emrah. *Endülüs'ün Fethi ve Valiler Döneminde Berberîler*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kuray, Ahmet. *İslâmiyetin Yayılışı Sürecinde Heyetler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Kurt, Hasan. "İtikadî Mezheplerin Oluşum Serüveni". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2013), 23-35.
- Kurt, Mustafa Yasir. "Cezayir Siyasetinin Ötekileştirilen Partisi: İslami Selamet Cephesi (FIS)". *Afrika'da Dinî ve Siyasi Hareketler*. thk. Enver Arpa. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2022.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2013.
- Kutlu, Sönmez. "Va'd ve Vaîd". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 42/414-415. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kutluay, Yaşar. "İbâdilere Ait Bazı Metinler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1-4 (1967), 141-150.
- Lewicki, Tadeusz. "al-İbadiyya". *Encyclopedia de'l-İslam*. 3/648-660. Leiden/Hollanda, 1971.

- Lewicki, Tadeusz. *Dirâsât Şimâl İfrîkiyye*. y.y.: Müessesetü Tâvalt es-Sekâfiyye, 2005.
- Lewicki, Tadeusz. *el-Müerrihûne'l-İbâziyyûn fî İfrîkiyye'ş-Şimâliyye*. çev. Mâhir Cerrâr - Rîmâ Cerrâr. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Garbi'l-İslam, 2000.
- Lewicki, Tadeusz. *el-Müerrihûne'l-İbâziyyûn fî İfrîkiyye'ş-Şimâliyye*. çev. Mâhir Cerrâr - Rîmâ Cerrâr. y.y.: Müessesetü Tâvalt es-Sekâfiyye, 2007.
- Lewicki, Tadeusz. "Les subdivisions de l'İbâdiyya". *Studia Islamica* 9 (1958), 71-82.
- Lewicki, Tadeusz. "The Ibadites in Arabia and Africa". *Journal of World History*. 13/1 (1971), 51-130.
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 390/1000) el-. *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1991.
- ssî, Ebu Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme. *Lüm'atü'l-İtikâd el-Hâdî ilâ Sebili'r-Reşad*. thk. Eşref b. Abdülmaksûd Abdurrahim. Riyad: Mektebetü Dârü Taberiyye, 1995.
- Makdisî, Mutahhar b. Tâhir. *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târîh*. y.y.: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2007.
- Makrî, Sâmiye. *et-Tâ'lim inde'l-İbâziyye fî Bilâdi'l-Mağrib min Sukûti'd-Devleti'r-Rüstemiyyeti ilâ te'sîsi Nizâmi'l-Azzâbe*. Konstantin: Câmîatü Mantûrî, Külliyyeti Ulûmi'l-İnsâniyye, Kismü't-Târîh ve'l-Âsâr, Risâletü Lineyl Şefâati'l-Macester Fi't-Târîhi'l-Vesîd, 2006.
- Malafî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed. *Kitâbü't-Tenbih ve'r-Radd alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida'*. thk. Sven Dederling. Beyrut, 2009.
- Malafî, İbn Abdurrahman. *et-Tenbîhi ve'r-Raddi alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bide'*. thk. Zînehüm Muhammed Muhammed. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1992.
- Mehdi, Muhammed Hasan. *el-İbâziyyetü Neş'etühâ ve Akâidühâ*. Ürdün: el-Ehliyye, 2011.
- Melşûtî, Tebgûrîn b. Dâvûd b. İsa. *Usûlü'd-Dîn ev Usûlü'l-Aşra inde'l-İbâziyye*. thk. Venis Tahir Âmir. Maskat: Mektebetü'l-Ceyl el-Vâid, 2005.
- Mescid-i Câmîî, Muhammed. *Ehl-i Sünnet ve Şia'da Siyasî Düşüncenin Temelleri*. çev. Ejder Okumuş. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali. *Mürücü'z-Zeheb ve Meâdini'l-Cevher*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005.

- Meylî, Mübârek b. Muhammed. *Târîhu'l-Cezâir fî'l-Kadîm ve'l-Hadîs*. thk. Muhammed Meylî. I,II,III Cilt. Beyrut/Lübnan: el-Müessesetü'l-Vataniyye, 2009.
- Mezhûdî, Mes'ûd. *Cebel-i Nefûse Münzü İntişâra'l-İslâm Hattâ Hicrati Benî Hilâl İlâ Bilâdi'l-Mağrib*. y.y.: Müessesetü Tâvalt es-Sekâfiyye, 2003.
- Mezhûdî, Mes'ûd. *el-İbâziyyetü fî'l-Mağribi'l-Evsat Münzü Sukûti'd-Devleti'r-Rüstemiyyeti ilâ Hicreti Benî Hilâl ilâ Bilâdi'l-Mağrib*. Cezâir: Cem'ıyyâti't-Türâs, 1996.
- Miftâh, Sâlih Ma'yûf. *Cebel-i Nefûse ve Alâkatühû bi'd-Devleti'r-Rüstemiyye*. y.y.: Müessesetü Tâvalt es-Sekâfiyye, 2006.
- Motylinski, A. de C. "Ebâdîler". *Dâiratü Meârifi'l-İslâmiyye, İslam Ansiklopedisi*. C. 1. Alger, 1885.
- Motylinski, Gustave Adolphe de Calassanti. *Bibliographie du Mzab. Les livres de la secte abadhite*. Alger, 1885.
- Motylinski, Gustave Adolphe de Calassanti. - Abû al-Qâsim ibn İbrâhîm, al-Barrâdî al-Dammarî. *Bibliographie du Mzab. Les livres de la secte abadhite*. Alger: Impr. de l'Association ouvrière P. Fontana, 1885.
- Muammer, Ali Yahya. *el-İbâziyyetü beyne'l-Firaki'l-İslâmiyye*. Gardâye/Cezayir, 1987.
- Muammer, Ali Yahya. *el-İbâziyyetü beyne'l-Firaki'l-İslâmiyye*. London: Dâru'l-Hikmet, 5. Basım, 2004.
- Muammer, Ali Yahya. *el-İbâziyyetü Dirâsetün Mürakkezetün fî Usûlihîm ve Târîhihim*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1987.
- Muammer, Ali Yahya. *el-İbâziyyetü fî Mevkîbi't-Târîh (el-İbâziyyetü fî'l-Cezâir)*. 4 Cilt. Sîb/Uman: Mektebetü'z-Zâmirî Li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2008.
- Muammer, Ali Yahya. *el-İbâziyyetü fî Mevkîbi't-Târîh (Neş'etü'l-Mezhebi'l-İbâzî)*. Kahire/Mısır: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1964.
- Muammer, Ali Yahya. *el-İbâziyye fî'l-Cezâir (el-İbâziyye fî Mevkîbi't-Târîh)*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1979.
- Muammer, Ali Yahya. *el-İbâziyyetü Mezhebü'l-İslâmî Mu'tedil*. Uman: Saltanat-ı Uman, t.y.
- Muammer, Ali Yahya. *Neş'etü'l-Mezhebi'l-İbâzî (el-İbâziyyetü fî Mevkîbi't-Târîh)*.

- Uman: Mektebetü'z-Zâmirî, 2008.
- Mustafa, İbrahim vd. *Mu'cemü'l-Vasît*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996.
- Mustafa, Tâa - İbrahim, Sa'yûd. "Havâzırü Vâdî Mizâb Abre't-Târîh". *Mecelletü'l-Mavâkıf* 17/Özel (2022), 810-838.
- Müberred, Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezid. *el-Kâmilü fi'l-Lügati ve'l-Edebi*. thk. Abdülhamid Handâvî. Suudi Arabistan: Vezâratî's-Şûûni'l-İslam Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye, 1998.
- Münzer, Halfen b. Muhammed. *Muhtelefü'l-Hadis ve Eseruhû fi'l-Fıkhi'l-İbâziyyi Dirâsetün ve Hadisiyyetün Fıkhiyyeten mukareneten*. thk. Kasım b. el-Hâc Amr Hâc Muhammed. Gardâye/Cezayir, 2017.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. thk. Merkezü'l-Bühûs ve Takniyetü'l-Ma'lûmât. Beyrut: Dâru't-Tâsil, 2018.
- Nam, Mehmet. "İşgalden İstiklale Cezayir". *Tarih Dergisi* 55 (2012/1) (2013), 155-187.
- Nâmî, Amr Halîfe. *Dirâsât Ani'l-İbâziyye*. çev. Mîhâil Hûrî vd. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslam, 2012.
- Nâmi, Amr Halîfe. *İbâzilik Araştırmaları*. çev. Orhan Ateş. Ankara: Astana Yayınları, 2021.
- Nâsır, Muhammed Sâlih. *İbâziler'de Davet Yöntemi*. çev. Orhan Ateş. Ankara: Astana Yayınları, 2021.
- Nâsır, Muhammed Salih. *Menhecü'd-Da've İnde'l-İbâziyye*. Cezayir: Dâru Nâsır, 2013.
- Naskali, Esko. "Sâsânîler". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 36/174-176. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Neccâr, Âmir. *el-İbâziyye*. Kahire: Mektebetüs-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2004.
- Neccâr, Âmir. *el-İbâziyye ve Medâsiletihâ bi'l-Havâric*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1993.
- Neddâbî, Nâsır b. Ali b. Sâlim. *İbâzî Mezhebinde İletişimsel Düşünce*. çev. Orhan Ateş. Astana Yayınları, 2021.
- Nefûsî, Ebû Hafs Umrûs b. Feth. *Usûlü'd-Dîniyyeti's-Sâfiyye*. thk. Hâc Ahmed Hamû Kerrûm. Maskat/Uman: Saltanat-ı Uman, 1999.
- Nehrevani, İsa. "İbaziyye'nin Çağdaş Köktenci Hareketlere Rol Model Olma Potansiyeli". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 1/4 (2017), 24-

51.

- Nesefi, Ebu Mutî' Mekhûl b. el-Fazl Ebu Mutî' Mekhûl b. el-Fazl. *Kitâbu'r-Red Alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâi'd-Dâlle*. thk. Seyit Bahcivan. Konya: Hikmet Yayınları, 2013.
- Nûrî, Hammû Muhammed îsâ. *Devru'l-Mizâbiyyin fî Târîhi'l-Cezâir Kadîmen ve Hadîsen* (Konstantin: Dâru'l-Ba's, t.y.),
- Onat, Hasan. "İslam Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği". *İlahiyat Akademi Dergisi* 5 (2017), 11-36.
- Oral, Osman. "Hârcîliğin Doğuşu ve İtikâdî Görüşleri". *Uluslararası Rusya Araştırmaları Merkezi* 10/2 (2017), 1-14.
- Ölmez, Sadi. *İbâzi Fıkhı -Dört Mezheple Mukayese- (İbâdât)*. Ankara: Astana Yayınları, 2022.
- Ölmez, Sadi. *İbâziyye Mezhebinin Fıkıhtaki Farklı Görüşleri*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2021.
- Ömer, Züâbe. "Vâkia ve Âfâki'l-Mevâki'i-l-Eseriyyeti bi-Gardâye (The Reality and Prospects of Archaeological Sites in the Ghardaia)", *Mecelletü'l-İber li'd-Dirâsâti't-Târihiyye ve'l-Eseriyye fî Şimâli İfrîkiyye* 2/Özel Sayı (2022), 560-578.
- Önemli, Kadri. "Erken Dönem İbâzî Bilginleri". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2020), 76-90.
- Önemli, Kadri. *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*. İstanbul: Nida Akademi, 2020.
- Önemli, Kadri. *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2015.
- Önkâl, Ahmet. "Ahnef b. Kays". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 2/174. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Öz, Mustafa. "Dercîni". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 9/166-167. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Öz, Mustafa. "Hurkûs b. Züheyr". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 18/390,391. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

- Öz, Mustafa. “İsti’raz”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 23/374. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Öz, Mustafa. “Kitâbü’s-Siyer”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 26/115. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Öz, Mustafa. “Sâlim b. Zekvân”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 2/464. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Öz, Mustafa. “Teberrî”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 40/214-215. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özdemir, Ahmet. *Er-Rebî’ b. Habîb ve el-Câmiu’s-Sahîh*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2017.
- Özdemir, Ahmet. *İbâdiyye’nin Ana Hadis Kaynağı Rebî’ b. Habîb’in Müsnedi*. Mardin: Şırnak Üni. Yayınları, 2018.
- Özkan, Abdullah. *Cezayir Sömürü Düzenine Asıl Başkaldırı*. İstanbul: Emre Yayınları, 1992.
- Özkuyumcu, Nadir. “Rüstemîler”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 35/295-296. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Peker, Rabia. *İbâdiyye’nin Hadis Anlayışı*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Râşidî, Mübârek b. Abdullah b. Hâmid. *İmam Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme et-Temîmi ve Fıkhühû*. Uman: Saltanat-1 Uman, 1992.
- Râzî, Fahreddin. *İ’tikâdât Fıraki’l-Müslimîn ve’l-Müşrikîn*. Kahire: Mektebetü en-Nehzâ, 1938.
- Rüstüm, Said. *el-Fıraku ve’l-Mezâhibü’l-İslâmiyye münzü’l-Bidâyât*. Dimeşk: el-Evâil, 2005.
- Sâbiî, Nâsır b. Süleyman b. Saîd. *el-Havâric ve’l-Hakikatü’l-Ğâibetü*. Maskat: Saltanat-1 Uman, 1999.
- Sâdik Liva, Hasan. *Cüzûru’l-Fitne fi’l-Fıraki’l-İslâmiyye*. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 2003.
- Sadullah, Ebu’l-Kâsım. *Mecmû’ Rehalât*. Cezayir: el-Mârife ed-Düveliyye, 2011.

- Sa'dûn, el-Münîr Abdülhamîd. *et-Terbiyyetü'l-İslâmiyyetü fî Siyeri'l-İbâziyye*. Gardâye: Müessesetü eş-Şeyh en-Nâsır, 2019.
- Sa'dî, Fehd b. Ali b. Hâşil. *Mu'cemü'l-Fukahâ ve'l-Mütekellimîn el-İbâziyye*. I,II,III Cilt. Maskat: Mektebetü'l-Cil el-Vâid, 2007.
- Saîd, Yusuf b. Bekir el-Hâc. *Târîhu Benî Mizâb, dirâsetün içtimâiyyetün ve İktisâdiyyetün ve siyâsiyyetün*. Gardâye: el-Matbaatü'l-Arabiyyetü, 2017.
- Salih b. Ömer, Esmâvî. *Nizâmü'l-Azzâbe ve Devruhû fî'l-Hayâti'l-İctimâiyyei ve's-Sekâfiyyeti bi-Vâdi'l-Mizâb*. Cezâir: Câmiatü'l-Cezâir Ma'hed et-Târih, Risâletü Lineyi Diplûm Ed-Dirâsât Fi't-Târîhi'l-İslâmiyyi, 1987.
- Sâlim, Seyyid Abdülaziz. *Târîhu'l-Mağrib Fi'l-Asri'l-İslâm*. İskenderiye: Matbaatü'l-İntisâr, 1999.
- Sâlimî, Nûruddîn Abdullâh b. Hamîd. *Muhtasar İbâzî İnanç Esasları*. çev. Orhan Ateş. Ankara: Astana Yayınları, 2022.
- Sâlimî, Nûruddin Abdullah b. Humeyd. *Behcetü'l-Envâr*. thk. Nâsır b. Muhammed b. Nâsır Siyâbî. y.y., 1997.
- Sâlimî, Nûruddin Abdullah b. Humeyd. *el-Lüm'atü'l-merziyye Min Eşi'ati'l-İbâziyye*. thk. Mübârek bin Hamad Şeybânî. Maskat/Uman: Zâkiratü Uman, 2014.
- Sâlimî, Nûruddin Abdullah b. Humeyd. *Meşâriku Envâru'l-Ukûl*. thk. Ahmed b. Hamid Halîlî. 2 Cilt. Maskat: Dâru'l-Cil, 1989.
- Sâlimî, Nûruddin Abdullah b. Humeyd. *Tuhfetü'l-A'yân bisîratihi Ehl-i Uman*. thk. Ebû İshak İbrahim Tefayyîş. Kahire: Matbaatü'ş-Şebâb, 1350.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *ed-Devletü'l-Emeviyye Avâmilü'l-İzdihâri ve Tedâiyâtü'l-İnhiyâr*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2008.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Esmâ el-Metâlib fî Sîreti Emîri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib*. y.y.: Mektebetü's-Sahâbe, 2004.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Muâvie b. Ebî Süfyan*. Mısır: Daru'l-Endülüsî'l-Cedîde, 2008.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Hâricîler (el-Havâric)*, çev. Demirkaynak İsa. İstanbul: Ravza Yayınları, 2018.
- Sami, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 12002.
- Sarıçam, İbrahim. *Hizmeti Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 10., 2015.

- Schacht, Joseph Franz. "Bibliothèques et manuscrits abadites". *Revue Africaine* 100 (1956), 375-399.
- Schacht, Joseph Franz. "Notes mozabites". *al-Andalus* 22/1 (1957), 1-20.
- Seâlebî, Abdulaziz. *Târihu Şimâli İfrîkıyye Mine'l-Fethi'l-İslâm ilâ Nihâyeti'd-Devleti'l-Ağlebiyye*. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Garbi'l-İslam, 1987.
- Sehîl, Nâyif Abd Câbir. *el-İbâziyye fî'l-Halîci'l-Arab fî'l-Karni's-Sâlis ve'r-Râbi' el-Hicrî*. Maskat: Mektebetü'l-İstikâme, 1998.
- Selim, Hasan. *Cezayir Bağımsızlık Savaşı*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1984.
- Siyâbî, Sâlim b. Hammûd b. Şâmis. *Asdeka'l-Menâhic fî Temyîzi'l-Ebâziyye mine'l-Havâric*. Kahire: Saltanat-ı Uman, 1979.
- Sem'ânî, Ebû Said Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temîmî. *el-Ensâb*. Haydârabat/Hindistan: Matbaat-ı Meclisi Dirâsetü'l-Maârifî el-Osmâniyye, 1977.
- Seyfûlbâdiyyi, Hamdan b. Hamid. *el-İmam Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme*. Berka/Uman: Mektebetü Hazâinü'l-Âsâr, 2018.
- Siyâbî, Sâlim b. Hammûd b. Şâmis. *Asdeka'l-Menâhic fî Temyîzi'l-Ebâziyye mine'l-Havâric*. Kahire: Saltanat-ı Uman, 1979.
- Siyâbî, Sâlim b. Hamûd b. Şâmis. *el-Hakikatü ve'l-Mecâz fî Târîhi'l-İbâziyyeti bi'l-Yemen ve'l-Hicaz*. Uman: Saltanat-ı Uman, 1980.
- Siyâbî, Sâlim b. Hamûd b. Şâmis. *el-Uru'l-Vesikatü Şerhi Manzûmetü (Keşfü'l-Hakîkati limen Cehâle't-Tarih)*. y.y., 1395.
- Siyâbî, Sâlim b. Hamûd b. Şâmis. *Uman Abre't-Târîh*. 4 Cilt. Uman: Vizâratü't-Türâsi'l-Kavmiyyi ve's-Sekâfeh, 1986.
- Smith, Percy. "The İbadhites (el-İbadhiya or el-Abadhiya)". *The Moslem World* 12/3 (1922), 276-288.
- Söylemez, Mahfuz. "İlk Harici Devlet: Rüstemî'ler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Dergisi* 38/1-4 (1998), 457-478.
- Söylemez, Mahfuz. "Mahfûzât: Cezayir İbâdîleri Arasında Beş Gün". *İslami İlimler Dergisi, İbâdîlik Özel Sayısı* 10/1 (Bahar 2015), 169-185.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Afrika'da Kurulan İlk İslam Kentlerinden: Tahert". *İslami İlimler Dergisi, İbâdîlik Özel Sayısı* 10/1 (2015), 7-33.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Mahfuzat 2 İslam Coğrafyasında Seyahat Notları 2 (İbadi*

- Bölgeler*). İstanbul: Mana Yayınları, 2016.
- Strothmann, Rudolf. “Berber und Ibâditen”. *Der İslam* 17 (1928), 258-279.
- Sülun, Cevat. *Câbir B. Zeyd ve İbâziyye İçindeki Rolü*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Şahhâte, Abdullah Mahmud. *el-İmam Câbir b. Zeyd ve Mevâkıfhü'l-Fıkhiyye*. Kahire: Dâru Ğarib, 2000.
- Şahin, Seyhun. “Abbasiler Dönemine Kadar Doğu Akdeniz’de İslâm-Bizans Mücadelesi”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 219 (Aralık 2015), 27-48.
- Şehbî, Abdülaziz. *ez-Zevâya ve's-Sûfiyye ve'l-Azzâbe ve'l-ihtilâlü'l-Feransî fi'l-Cezâir*. Vahran: Dâru'l-Ğarb, 2007.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*. thk. Ahmed Fehmi Muhammed. 3 Cilt. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kitab el-İlmiyye, 2013.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim. *İslam Mezhepleri el-Milel ve'n-Nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul, 2005.
- Şek'a, Mustafa. *İslâm bilâ Mezheb*. Kahire: Dâru'l-Mısriyye el-Benâniyye, 1996.
- Şemmâhî, Ahmed b. Said b. Abdulvâhid. *Kitâbü's-Siyer*. thk. Ahmed b. Seûd Siyâbî. 3 Cilt. Maskat: Saltanat-ı Uman, 1987.
- Şemmâhî, Ahmed b. Said b. Abdulvâhid. *Kitâbü's-Siyer*. thk. Ahmed b. Seûd Siyâbî. 2 Cilt. Maskat: Saltanat-ı Uman, 1992.
- Şemmâhî, Bedreddin Ebi'l-Abbas Ahmed b. Saîd. *Mukaddimetü't-Tevhîd ve Şürûhuhâ*. çev. Amr b. Cumî' Ebu'l-Hafs. Maskat/Uman: Dâru'l-Hikmet, 2016.
- Şimşek, Şeref Safa. *İbâdiler'de İmamet Anlayışı*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (ö. 310/923). *Târihü't-Taberî*. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Târihü'l-Hulefâi'r-Râşidîne'l-Fütûhât ve'l-İncâzâti's-Siyâsiyye*. y.y.: Dârü'n-Nefâis, 2003.
- Tarik, Ramazan - Doğrusözlü, Zekeriya. “Ebû İshâk İbrâhîm Eттаfeyyîş ve ‘el-Fark Beyne'l-İbâziyye ve'l-Havâric’ Adlı Eseri”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları*

Dergisi 11/1 (2020), 369-396.

- Taş, Abdullah Erdem. “Afrika’da İslamiyet -Dünü, Bugünü, Yarını-”. *Geçmişten Günümüze Afrika’da Müslüman Hanedanlar*. 99-143. İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 2017.
- Temelat, Neslihan. “Cezayir: İkinci Baharını Yaşamayan Ülke”. *Yasama Dergisi* 22 (2012), 63-98.
- Temîmî, Seyit b. Ömer el-Esedî. *el-Fitne ve Vak’ati’l-Cemel*. thk. Ahmed Râtib Armuş. y.y.: Dâre’n-Nefâis, 1993.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünenü’t-Tirmizî*. thk. Merkezü’l-Bühûs ve Takniyetü’l-Ma’lûmât. Beyrut: Dâru’t-Tâsil, 2014.
- Tuayme, Sâbir. *el-İbâziyyetü Akîdeten ve Mezheben*. Beyrut: Daru’l-Cîl, 1986.
- Tulga, Ahmet Yiğitalp. *Cezayir’de Geçmişten Günümüze İslamcı Hareketler*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Turan, Abdulkadir. *Cezayir ve Cezayir’deki İslami Hareketler*. İstanbul: SDAM, Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi, 2020.
- Uysal, Muhammed Emin. *Hiz. Osman Dönemi Fitne Olaylarının Değerlendirilmesi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020
- Varlıoğlu Menemen, Yasemin. “Cezayir’de İslâmî Hareket: İslâmî Selamet Cephesi”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (Aralık 2022), 214-237.
- Vercelânî, Ebû Ya’kup Yûsuf İbrahim. *ed-Delîl ve’l-Bürhân*. thk. Sâlim b. Hamad Hârisî. Uman: Vizâratü’t-Türâsi’l-Kavmiyyi ve’s-Sekâfe, 1997.
- Vinten, Mustafa b. en-Nâsır. *Ârâü’ş-Şeyh Muhammed b. Yûsuf Itfiyyeş el-Akadiyye* (Garâra/Cezayir: Cem’iyyâti’t-Türâs, 1996), 24.
- Visyânî, Ebu’r-Rebî’ Süleyman b. Abdüsselam b. Hassân. *Siyeru’l-Visyânî*. thk. Ömer b. Lokman Hamû Süleyman Bûusbâne. Maskat/Uman: Vizâratü’t-Türâs ve’s-Sekâfe, 2009.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Sarkaç Yayınları, t.y.
- Ya’kûbî, Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya’kûb İshâk b. Ca’fer b. Vehb b. Vâzih.

- Târîhu'l-Ya'kûbî*. 2 Cilt. Beyrut/Lübnan: Dâru Sâdır, 1995.
- Yanmış, Kadriye. *İslam Mezheplerinde Tekfir ve İbâdiyye'nin Tekfir Anlayışının Mukayesesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Yıldız, Harun. "Hâricî Düşüncenin Gelişimi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/11 (1999), 257-270.
- Yıldız, Harun. "İbâdîlik Araştırmalarında önemli bir isim: Tadeusz Lewicki". *İslami İlimler Dergisi, İbâdîlik Özel Sayısı*, 57-84.
- Yıldız, Metin. "İbâziyye'nin Temel İnanç Esasları: el-Usûlu't-Tis'a (Dokuz İlke)". *Bülent Ecevit İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 167-187.
- Yılmaz, Ali. "İbâzî/Rüstemî Devleti'nde Arapçanın Din Dili Olarak Öne Çıkması". *Baberti Dergisi* 17 (Haziran 2023), 24-49.
- Yiğit, İsmail. *Endülüs (Gırnata Sultanlığı) ve Kuzey Afrika İslam Devletleri*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2021.
- Yoldaş, Mehmet Hanifi. *Temel Görüşleri Bağlamında İbâdiyye-Mu'tezile İlişkisi*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2022.
- Yahmed, Münir eş-Şeyh. *el-Cevâ nib-ü mine'l-Hayâti'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fî Muntakadi Vâdî Mizâb Hilâli'l Karn h.13/m.19*. Cezayir: Câmîatü Adrâr, Külliyyeti Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Yücel, İrfan. *Peygamberimizin Hayatı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 32018.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Tezkiretü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Ziriklî, Hayreddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Fâris el-. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.
- Zervîl, Salih. "eş-Şeyh Ebû Abdullah Muhammed b. Bekir el-Fürsüttâ". *Al-Naciriya* 13/2 (2022), 574-598.
- <https://alsaidia.com>, (E.T.:11/10/2023)
- https://www.atmzab.net/index.php?option=com_content&view=article&id=1881:shamil4-2&catid=10&Itemid=273, (E.T.:11/10/2023)

EKLER

EK 1. el-Atf Mahallesi

مسجد تميميكان نوسلتر
أسس المسجد للمسيح تميميكان نوسلتر حوالي القرن 9 هـ / 15 م
ويعتبر إلى يومنا هذا من المساجد التي قام بتجديده وتوسعة المسجد
في 1078 هـ / 1668 م ، تحت إشراف الشيخ حيو علي ، و قد عثر
للمسجد منذ ذلك الحين بالحصلا في جميع الأوقات والأماكن و قرابة
القرن ، ويعتبره منحصرا لتعليم الصبيان ، تتركف على تسيير
جماعة العزاية حسب النظام القائم في جميع قرى وادي مزاب منذ
قديم الزمان
أسس تميميكان المسجد الكليل في 1078 هـ ، لا الصومعة بليت على
سورها منذ إعادة بنائها في 1218 م / 1802 م

Ek 2. Bünûra Mahallesi

EK 3. Gardâye Vilayeti

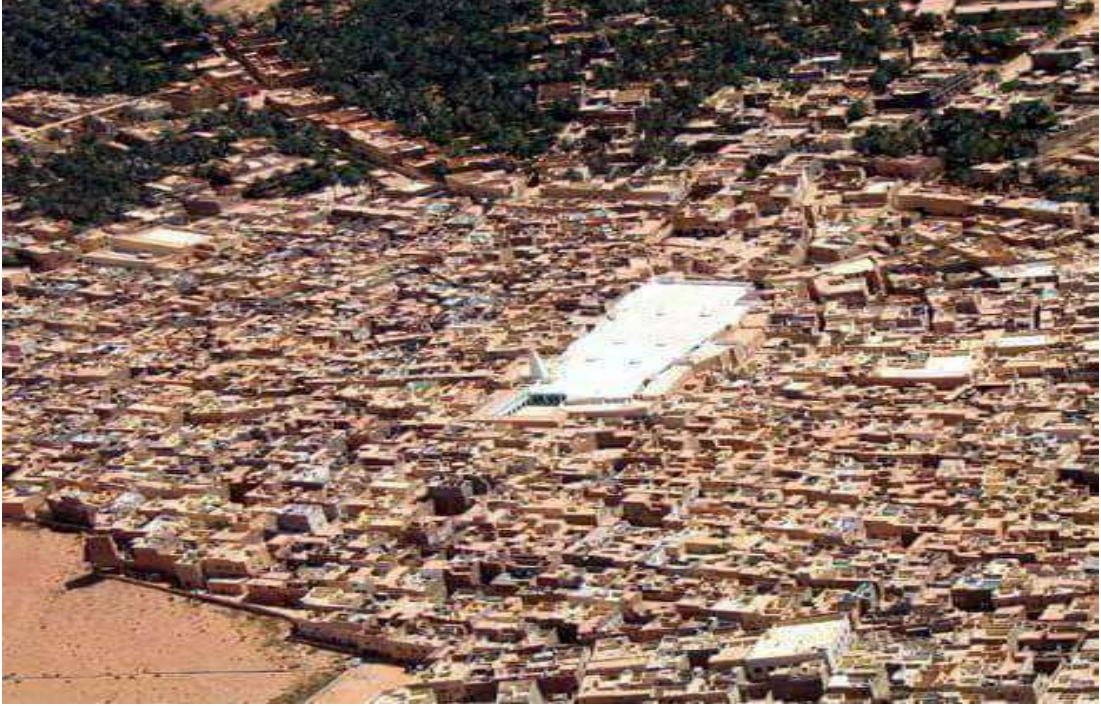
EK 4. Benî Yezgan Mahallesi

EK 5. Melika Mahallesi

EK 6. Garâra Şehri ve şehirdeki Mescid-i Kebir

Ek 7. Berriyân Şehri

Ek 8. Azzâbe teşkilatının en yüksek ve en düşük katmanlarını ihtiva eden tablo.

